

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

VİLÂYET NİZAMNÂMELERİNİN BASRA'DA
TATBİKİ MESELESİ
(1864-1876)

Danışman
Doç. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ

Hazırlayan
Majed Mohammed BİNZOUBA
(2501060954)

İSTANBUL 2009

ÖZ

Bağdat ve Basra için önemli değişimlerin yaşandığı 1864 ve 1867 Vilayet Nizamnâmeleriyle Osmanlı toprakları vilayet, sancak, kaza ve köylerden oluşan yönetim birimlerine ayrılıyordu. Bu düzenlemeler ile yöneticilerin unvan ve atanmalarında bir değişikliğe gidilmişti. Eyalet adı vilayete dönüşürken, vali yönetici olarak durumunu ve unvanını koruyacaktı. Sancak terimi yerine ise zaman zaman liva teriminin kullanıldığı görülecek ve sancak yönetimi kaymakam yerine Mutasarrıfa bırakılacaktı. Kaza birimi ise 1842'deki statüsünü korumakla birlikte seçimle göreve getirilen kaza müdürü yerine kaza yöneticisi olarak kaymakam iş başına getirilecekti. Böylece en önemli değişiklik kaza yönetiminde yapılmış oluyordu. 1871'e gelindiğinde nahiyeler de yönetim birimi olarak bu teşkilatta yerini alacaktır. Vilayet yönetimi ise valinin başkanlığında birçok üyeden oluşan Vilayet İdare Meclisi tarafından yürütülmekteydi. Bu kurullar Bağdat ve Basra'da biraz gecikmeli de olsa oluşturulmuştu.

Basra arazisi, 19.yy.'ın ikinci yarısında bütün Irak toprakları gibi Bağdat Eyaleti'nin bir parçasını teşkil ediyordu. Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği görevinden ayrılmasından sonra bazen vilâyet bazen da mutasarrıflık şeklinde idare edildi. Osmanlı idâresi boyunca Basra'ya hak ettiği önemin verildiğın söylemek mümkündür. Devlet, bölgenin sorunları ile yakından ilgilenmeye çalışıyordu. Midhat Paşa gibi son derece donanımlı bir yöneticinin bölgeye atanması bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Bu bölge 1884'de kesin olarak ayrı bir vilâyet hâline getirildi. Bu vilâyet, bütün aşağı Irak'ı içermekte ve Basra Körfezi'nin doğu kıyıları ile bu kıyıların hinterlandında uzanmaktaydı.

ABSTRACT

Majed Mohammed Binzouba

THE QUESTION OF IMPLEMENTING THE PROVINCIAL CODES IN BASRA (1864-1876)

Ottoman territories were organized into new administrative sections respectively as provinces, sub-provinces, districts and villages by the Provincial Codes of 1864 and 1867 which also brought about serious changes and transformations for Baghdad and Basra. These organisations came together with a change in the title and promotion of local officers. Eyalet, the so-called Ottoman administrative division highest at the administrative pyramid, was now formed in the name of vilayet, though, vali or governor managed to maintain its position and title. Sanjak or sub-province was substituted from time to time with liva and mutasarrif instead of kaymakam was charged with its administration. As a division kaza or district secured its position of 1842, however kaymakam was trusted to its administration in place of directors or müdürs which were previously determined through a process of election. Thus, districts underwent the most serious amendment. Additionally, it was in 1871 when sub districts as a administrative division were incorporated to the system. The administration of province was executed by the Assembly for the Provincial Administration constituting a number of member with governor at the head of the assembly. All these new organisations, albeit a bit late, were established in both Baghdad and Basra.

Basra was, similar to the rest of the region, a division of Bagdat Province. After the dismissal of Midhat Pasha as governor-general of Baghdad, the administrative level of Basra fluctuated between province and sub-province. It is highly possible to comment that Basra was attached enough importance that it deserved during Ottoman rule. The Sublim Porte tried to focus on the problems of the region. It should be seen the most valid instance that Midhat Pasha was appointed as an administrator to the region. Basra was finally organised as a separate province for the last time in 1884. The borders of this province constituted the lower parts of Iraq and eastern banks of Gulf of Basra and their hinterland.

ÖNSÖZ

Basra'nın da bir parçası olduğu Irak coğrafyasının stratejik önemi, zengin doğal kaynakları ve nüfus özellikleri, egemen güçlerin tarih boyunca bu ülkeye ilgi duymalarına neden olmuştur. Irak, bu güçler için, Orta Doğu politikasının en önemli unsuru, hatta merkezi haline gelmiştir.

Ele aldığımız dönem itibariyle Basra'nın yönetimi ile sosyal ve ekonomik tarihini Bağdat'tan ayrı düşünmemiz mümkün değildir. Osmanlı döneminde bilhassa 19. yüzyılda bu iki şehrin münasebetlerinin çok özel bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Türkleri Basra'ya 16. yüzyılda ulaştılar. Osmanlı egemenliği 1516-1517 yıllarında Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra Kızıldeniz'e ulaşmış, sonra da oldukça kuvvetli bir donanma ile Hint Okyanusu'nu aşarak etkisini Batı Hindistan'da hissettirmişti. Osmanlılar 1546'da Irak'ın Basra Körfezi'ne açılan kapısı Basra'da egemenlik kurduktan sonra, Hint dünyası ile Uzak Doğu âlemini Akdeniz'e bağlayan ve yüzyıllarca üzerinde baharat ve diğer bir çok malın taşındığı Kızıldeniz ile Basra Körfezi'ni faaliyet sahaları haline getirdiler.

Basra'da hâkimiyet kurulduktan sonra körfezde önceleri Portekizlilerle mücadele eden Osmanlılar 19. Yüzyılda Portekiz'den çok daha kararlı yeni rakiplerle karşı karşıya kalmışlardı. Bu devletler Hollanda ve İngiltere idi. Bilhassa İngilizlerin yüzyılın ikinci yarısında Basra Körfezindeki yoğun faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgisinin daha da artmasına sebep olmuştur. Nitekim 1839 Tanzimat Fermanının ilanından itibaren Osmanlı Devleti'nin idarî alanda izlediği merkezîyetçilik politikası, bu bölgede ve doğal olarak Basra'da kendini hissettirmiştir. Bu dönemde Osmanlı idaresi, Bağdat ve Basra'da bir takım ıslahatlara girişti.

Osmanlı taşra idaresinde büyük değişimleri öngören 1864, 1867 ve 1871 vilayet düzenlemeleri Bağdat ve buraya bağlı Basra için hareketli günlerin başlangıcı oldu. Bilhassa dönemin en önemli şahsiyetlerinden Midhat Paşa'nın Bağdat Valisi atanması, bölge için bir şans olmuş ve burada son derece önemli değişimler yaşanmıştı. Midhat Paşa'nın idaresi döneminde Basra'da da çok önemli atılımlar gerçekleşmişti.

1876'da Meşrutiyet idaresine geçilmesi Basra için bilhassa idâri manada önemli değişimleri de beraberinde getirecekti. Uzun süre Bağdat'a bağlı sancak statüsünde kalan Basra ilk defa vilayet statüsünde idare edilecekti.

Basra 19. yüzyılda bölgesi için önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Bu da doğal olarak Basralıların sosyal ve kültürel yaşamlarına yansyordu. Basralıların körfezde yoğun bir ticari faaliyet içinde buldukları dikkati çekmektedir.

Osmanlılar Basra'nın stratejik önemini kavramıştı. Çalışmamız esnasında elde ettiğimiz belge ve kaynaklar bunu açıkça göstermektedir. Osmanlı döneminde bölgede oluşturulan kurumlar ve yapılan tayinlerdeki hassasiyet ayrıca dikkat çekicidir.

Bu cümleden olarak tezimiz Önsöz ve ana hatlarıyla Osmanlı öncesi ve fethi ihtiva eden Giriş kısmından sonra üç bölüm üzerine tertip edilmiştir. Birinci Bölümde vilayet nizamnamelerinin anlaşılabilmesi için şüphesiz büyük önemi olan Tanzimat sürecinde Basra Sancağı'nın idari durumunu ele aldık. Böylece bir sonraki dönemde vilayetlerde uygulamaya konulan sistemin dayandığı temel hususları ortaya koymaya gayret ettik.

Çalışmamızın ikinci bölümünde 1864, 1867 ve 1871 vilayet nizamnamelerinin Basra'da yugulanmasına değindik. Öncelikle nizamnamelerin ana hususlarını ortaya koymaya çalıştık. Daha sonra nizamnamelerin öngördüğü hususların Basra'daki yansımalarına değindik. Bu dönemde Basra Bağdat'a bağlı bir sancak olduğu için uygulamalara daha ziyade sancak seviyesinde değindik. Yapılan yönetici atamaları ve bu husustaki kıstaslara ayrıca dikkat çekmeye çalıştık.

Tezimizin üçüncü bölümü, Basra'da önemli gelişmelere zemin hazırlayan vilayet nizamnameleri uygulamaları esnasında sosyal ve ekonomik durumu incelemeye gayret ettik. Bu dönemde canlanan ticaret, buna paralel olarak ulaşım, haberleşme, gümrük ve vergi idareleri belge ve literatür eşliğinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Basra'da tarım, sağlık, eğitim, dini kuramlar bu bölümün diğer başlıklarını oluşturdu.

Şüphesiz böyle önemli bir konunun yüksek lisans tezi seviyesinde ve zaman kısıtlamasıyla ele alınması, bazı meselelerin yüzeysel incelenmesi keyfiyetini ortaya çıkardı. Dolayısıyla genel olarak geçmişte olduğu gibi günümüzde de stratejik hususiyetlerini koruyan Irak coğrafyasına dair daha kapsamlı çalışmalara yönelmesi büyük önem kazanmaktadır.

Çalışmalarımın her safhasında yapmış oldukları yardımların yanı sıra, bana böyle bir araştırmayı Yüksek Lisans Tezi konusu olarak veren ve çalışmalarımı yönlendiren, sayın hocam Doç. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ' teşekkür ederim. Ayrıca Yüksek Lisansa başlamama vesile olan rahmetli hocam Prof. Dr. Ali İhsan GENCER ile hiçbir zaman teşvik ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. ABDÜLLATİF ALHUMEYD ve Dr. Abdullah Al-ŞİBİL'e, araştırmalarım muhtelif safhalarında büyük yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN, Doç. Dr. Mahmut AK, Dr. Davut HUT, Araş. Gör. Metin ÜNVER ve Yakup AHBAB'a teşekkürü borç bilirim. Son olarak burslu olarak Türkiye'de bilimsel çalışmalarda bulunmamda önemli desteklerinden dolayı Suudi Arabistan Krallığı Ankara Kültür Ateşesi Dr. Talal Al-Şaban'a ve Kral Suud Üniversitesi Tarih Bölümü'nün değerli hocalarına şükranlarımı sunarım.

Majed Mohammed Binzouba
Temmuz 2009

İÇİNDEKİLER

ÖZ-----	III
ABSTRACT-----	IV
ÖNSÖZ -----	V
İÇİNDEKİLER-----	VIII
TABLolar LİSTESİ-----	X
KISALTMALAR -----	XI
GİRİŞ -----	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VİLAYET NİZAMNAMESİLERİNİN İLANI ÖNCESİ BASRA'NIN İDARİ DURUMU

A. TANZİMAT SÜRECİNDE OSMANLI İDARİ YAPISININ GENEL

ÖZELLİKLERİ-----	30
1. 1839 Tanzimat Fermanının İlanı ve Yönetim Uygulamaları -----	30
2. Tanzimat Sonrası Taşra İdaresi-----	34

B. TANZİMAT DÖNEMİNDE BASRA'NIN İDARİ YAPISI-----	41
1. Tanzimat Sonrası Basra'da Yönetici Tayinleri-----	41
2. Tanzimat Sürecinde Basra'nın Yönetimi ve İdari Düzenlemeler-----	51

İKİNCİ BÖLÜM

VİLAYET NİZAMNAMESİLERİNİN BASRA'DA UYGULANMASI

A. 1864 VE 1867 VİLAYET NİZAMNAMESİLERİNİN İLANI VE BASRA-----	59
1. 1864 Nizamnamesinin Ortaya Çıkış Süreci-----	59
2. 1867 Vilayet Nizamnamesi'nin Basra'da Yansımaları-----	67
B. 1871 NİZAMNAMESİ SONRASI BASRA'NIN İDARİ DURUMU-----	76
1. 1871 Nizamnamesi'nin İlanı ve Tatbiki-----	76
2. Meşrutiyet İdaresi ve Basra'nın Sancaktan Vilayete Geçiş Süreci-----	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VİLAYET NİZAMNAMESİLERİNİN TATBİKİ SÜRECİNDE BASRA'NIN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

A. BASRA'DA DEMOGRAFİK DURUM-----	86
1. 19. Yüzyılın İkinci yarısında Basra'da Nüfus Hareketleri-----	86
2. Basra'da Aşiretler ve Tenkili-----	91
B. BASRA'NIN İKTİSADİ DURUMU-----	97
1. Tarım ve Hayvancılık-----	97
2. Basra'da Ticaret-----	98
a. Basra Tüccarı-----	98
b. 19. Yüzyılda Ticari Hayat-----	101

C. TİCARET VASITA VE GÜZERGÂHLARI -----	105
1. <i>Nehir Taşımacılığı ve Güzergâhlar</i> -----	105
2. <i>Deniz Taşımacılığı ve Güzergâhlar</i> -----	115
D. VERGİLER VE GÜMRÜK İDARESİ -----	120
E. BASRA'DA ULAŞIM VE HABERLEŞME-----	123
1. <i>Ulaşım Araçları</i> -----	123
2. <i>Telgraf Hizmetleri</i> -----	125
3. <i>Demiryolu Projeleri</i> -----	129
F. BASRA TERSANESİ -----	133
G. BASRA'DA GÜVENLİK -----	137
H. BASRA'DA EĞİTİM FAALİYETLERİ-----	138
I. BASRA'DA DİNİ YAPILAR-----	140
K. BASRA'DA SAĞLIK-----	144
SONUÇ -----	148
BİBLİYOGRAFYA -----	150
EKLER -----	160

TABLolar LİSTESİ

Tablo-I	: 19.Yüzyılın İlk Yarısında Basra İdarecileri	s. 49-50
Tablo- II	: Basra Mutasarrıflığı Kazaları Teşkilatı (1859)	s. 54-56
Tablo- III	: Bağdat'a Bağlı Basra Mutasarrıflığı Ve Mülhakatında Bir Yıllık İdari İşlemler İstatistiği (1869 Yılı)	s. 69
Tablo- IV	: Vilayet Nizamnameleri Döneminde Basra İdarecileri	s. 84
Tablo- V	: 19. Yüzyıl Sonlarında Basra Vilayeti ile Bağlı Mahallerin Nüfus Oranları	s. 88-89
Tablo-VI	: Basra Vilayetinde Bulunan Mektepler	s. 139
Tablo- VII	: Basra Vilayetinde Bulunan Cami ve Medreseler	s. 141
Tablo- VIII	: Basra Vilayetinde Bulunan Ashâb-I Kirâm, Evliya ve Şeyhlerin Türbeleri	s. 142-143
Tablo- IX	: Bağdat Hastahanesi İçin Basralıların Yaptığı Yardımlar (1870)	s. 145-147

KISALTMALAR

A. AMD.	: Sadâret Evrakı Amedi Kalemi
A. DVN.	: Sadâret Divân-ı Hümâyun Kalemi
A. DVN. MHM.	: Sadâret Amedi Kalemi Divan-ı Hümâyun Mühime
A. M.	: Amedi Kalemi Mühime Evrakı
A. MKT.	: Sadâret Evrakı Mektubû Kalemi
A. MKT. DV.	: Sadâret Mektubû Kalemi Devâir
A. MKT. MHM.	: Sadâret Evrakı Mektubû Kalemi Mühimme
A. MKT. NZD.	: Sadâret Evrakı Mektubû Kalemi Nezâret ve Devâir
A. TŞF.	: Bâb-ı Âsafî Teşrifat Kalemi
AD.	: Ayniyat Defteri
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C. DH.	: Cevdet Dahiliye
C. İKTS.	: Cevdet-İktisat
çev.	: Çeviren
der.	: derleyen
DİA.	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör/Editörler
HAT	: Hattı Hümâyun Tasnifi
haz.	: Hazırlayan
HR. MKT.	: Hâriciye Nezâreti Mektubi Kalemi

HR. SYS.	: Hâriciye Nezâreti Siyasî Evrak
HR. TO.	: Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası
İ. DA.	: İrâde-Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye
İ. DH.	: İrade-Dahiliye
İ. HR.	: İrâde-Hâriciye
İ. MMS.	: İrâde-Mesâil-i Mühimme
İ. MVL.	: İrade Meclis-i Vala
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defterler
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SDAO.	: Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye
SVB.	: Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra
trc.	: Tercüme eden
TTK.	: Türk Tarih Kurumu/Yayını
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları/Yayınevi

GİRİŞ

Coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olan Basra şehri, Hz. Ömer döneminde daha çok askerî kaygılarla kurulmuştur. Basra, Arapça'da *al-arazi*, *al-salbe*, *al-galiza* manasına gelmektedir. Şehre bu isim, arazi yapısı taşlı topraklı olmasından dolayı verilmişti¹. Araplar tarafından yeniden kurulan Basra, Ortaçağ Avrupasında Balsora, günümüz batı literatüründe genellikle Bassora olarak tanımlanır. Şehir, Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda ve Basra Körfezi'nin 88 km. kuzeyindedir. Basra, Dicle ile Fırat Nehirleri'nin birleşmesinden doğan Şattu'l-Arap'ın batı kıyısında yer alır². Şehir zaman içinde Emevi, Abbasi devletlerinin hâkimiyetine girip, ardından Moğol istilasına uğramıştı. İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi egemenliği ardından nihayet Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatında Osmanlı topraklarına dâhil oldu. Aynı adla anılan eyaletin merkez sancağı olan Basra, Osmanlı resmi kayıtlarındaki tanımlamayla “*kuzeyde Hz. Üzeyir'den güneyde Fav'a kadar yaklaşık olarak uzunluğu 35 saat; eni ise 9-10 saat olan bir alanı kapsar*” şeklinde tarif edilmekteydi³.

Basra Körfezi ise Arabistan yarımadasının doğusu ile İran'ın güneybatısı arasında kalan Hint Okyanusu'na bağlı körfez olup, yüzölçümü 240.000 km² varan bölge bir iç deniz yapısındadır. Körfez Irak kıyılarının Şattülarap'ın ağzından başlayarak Hürmüz Boğazı çıkışına kadar olan uzunluğu 975 kilometredir. Burası, Araplar tarafından *el-Halîcü'l-Arabî*, İranlılar tarafından *Halîc-i Fârisî* ve bölgede uzun süre hâkimiyet kurmuş olan Osmanlılar tarafından da *Basra Körfezi* olarak adlandırılmıştır. Körfezin kıyılarında yer alan Fav, Basra, Kuveyt, Katîf, Uceyr, Bahreyn, Katar, Ebûzabî, Maskat, Benderabbas, Linçe ve Bûşehr gibi iskeleler tarihî liman ve kıyı şehirlerini oluşturmaktaydı. Uman ve İran kıyılarında birçok ada

¹ Abdullah bin İsa bin İsmail Albasri, **Târîh-i Medeniyetü'l-Basra**, Yay: Fahir Cabir Meter, Basra Üniversitesi Körfez Araştırmaları Merkezi, Basra 1986, s. 18.

² **Salname-i Vilayet-i Basra (SVB)**, Sene 1318, s. 201; Ahmet Rifat, **Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye**, C: 2, İstanbul 1299, s. 15.

³ Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd**, (çev: Alaattin Eser), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 1-3; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra**, Yay: Cengiz Eroğul, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Golobal Stratejik Enstitüsü, TİKV, Ankara 2005, s. 12-13.

bulunur; körfezdeki en büyük ada topluluğu ise Bahreyn yöresindedir. Esasen sığ olan körfez bölgesinde Fırat, Dicle ve diğer nehirlerin taşıdıkları kum ve çamurlar da denizi doldurmakta ve bunun neticesinde kuzey kıyılar güneye doğru ilerlemektedir. Önceleri bu kıyılar çok daha yukarıda oldukları ve Fırat ile Dicle'nin ayrı yerlerden denize döküldükleri bilinmektedir. Başlıca tatlı su kaynakları Dicle, Fırat ve Karun'dur⁴.

Eski Basra (Küçük Basra) şehrinin ilk kuruluş tarihi 635 senesidir. Bu şehir, bugünkü Basra ile Zübeyir şehri arasında kalan geniş bölgede bulunmaktaydı. Basra şehri Arap körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, bedevilerin tedricen iskânını kolaylaştırıcı kamplar kurmak ve nihayet Irak şehirlerinin önemini azaltmak gibi birtakım düşüncelerle kurulmuştur. Basra, Farslar'ın sınır savunması için kullandıkları ve Hz. Ömer dönemindeki fetihler sırasında Utbe b. Gazvân tarafından 635 yılında geçici bir ordugâh olarak seçilen Hureybe bölgenin fethinde bir üs olarak kullanıldı. Hz. Ömer, Basra ve çevresindeki arazilerin önemli bir kısmını Bağdat'ın fethine katılan gazilere dağıtarak *arazi-i öşriyye* statüsüne getirmişti⁵. Ebû Mûsâ el-Eş'arî 638 yılında Basra valiliğine tayin edilince, şehir mescidini ve vali konağını (dârü'l-imâre) kerpiç ve çamur kullanarak daha geniş bir şekilde yeniden imar etti. Burada ikamet eden Arap kabileleri de Hz. Ömer'in iznini alarak evlerini kerpiçten yapmaya başladılar. Arap göçmenler için Basra, Kûfe kadar cazip bir yerleşim merkezi değildi. Hz. Ömer, Kûfeliler tarafından fethedilen bazı zengin şehirlerin gelirlerini Basralı'lara tahsis etmeye karar verdi. Hz. Ömer zamanında şehrin planının genel olarak çizildiği görülmektedir. Geniş caddeli şehrin ortasında cami için alan bırakılmıştı. İlk yıllarda küçük bir köy şeklinde olan Basra'da genelde zengin tacirlerin yazlıkları ile sarayları bulunmaktaydı. Askeri yönü daha ön planda olan Basra'dan Arap orduları Fars, Hind ve Çin memleketlerine fetih için hareket etmekteydi. İslam orduları Basra'nın alınışından iki yıl sonra Irak'ın fethi

⁴ Mustafa L. Bilge, "Basra Körfezi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. V, İstanbul 1992, s. 115; Mahmut Ak (haz.), **Aşık Mehmed Menâzü'l-Avâlim**, C. II, TTK, Ankara 2007, s. 150-151, 283-287..

⁵ **Salnâme-i Vilâyet-i Basra (SVB)**, Sene 1318, s 138-140; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, C. V, İstanbul 1992, s 108; Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2005, s. 31.

tamamlanınca ordugâh olarak seçilen sahada, Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân bugünkü Basra'dan yaklaşık 25 km. uzaklıkta eski Basra'nın temellerini attı. Buraya en yakın yerleşim merkezi 4 fersah uzaklıktaki Übülle idi. Şehrin askerî ve Arap karakteri çok barizdi. Basra'nın Arap karakteri isminden de anlaşılmaktadır. Bu ismi Arapça'nın dışındaki bir dile atfetmek ve başka bir menşeden geldiğini söylemek mümkün değildir. İsim muhtemelen arazinin doğal yapısından alınmıştır. Halk zamanla eski Basra'yı terkederek bedevi saldırılarına karşı daha emniyetli bulunduğu ve su ihtiyacını daha rahat karşılayabileceği bugünkü Basra'ya yerleşmeye başladı. Bu yeni sahaya intikal 900 yılında tamamlandı⁶.

Basra'nın iklimi oldukça serttir. Kışları soğuk olup yaz aylarında şehirde kavurucu bir sıcaklık hüküm sürer. Sıcaklar ancak kuzey rüzgârlarıyla hafifler, güney rüzgârları ise yakıcıdır. Diğer taraftan şehir, batıdan doğuya geçişi sağlayan ayrıcalıklı bir noktada; Dicle ile Fırat'ın birleşmesinden sonra Aşağı Irak kesiminde, Levant ile İran arasında doğal bir yol üzerinde bulunmaktadır. Basra coğrafyasının bu özellikleri kıstas alındığında zaman içinde kent ve civarının ticarî ve siyasî konumu bakımından son derece büyük bir öneme sahip olması şaşırtıcı değildir⁷. Nitekim Arap Yarımadası'nın doğusu ile Necid'deki Osmanlı hâkimiyeti Basra yoluyla gerçekleşmiştir⁸. Birçok sulama kanalı Basra'yı Şattu'l-Arap Nehri'ne ve dolayısıyla Basra Körfezi'ne bağlamaktadır⁹. Başlangıçta Şattu'l-Arap'a 3-4 km. uzaklıkta bulunan kent, bilhassa 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla gelişen ticarete paralel olarak Şattu'l-Arap'a doğru büyümüştür¹⁰.

Basra Şehri birçok stratejik yolların kavuştuğu noktada bulunduğu için tarih boyunca önemli bir ticaret güzergâhı olarak da kıymetini korumuştur¹¹. Nitekim çalışmamızın ilgili bahsinde ele alacağımız üzere şehir, doğu-batı ve kuzey-güney

⁶ **SVB**, Sene 1318, s. 138-139.

⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 108-114.

⁸ J. J. Lorimar, Delil al-Halij, **Coğrafya Bölümü, (Basım yeri ve yılı girilecek???)**, C: 1, s. 341.

⁹ Mahmut Ak (haz.), **Aşık Mehmed Menâzîü'l-Avâlim ...**, s. 283-287

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), **İrade-Dahiliye (İ. DH)**, nr. 530/36724; **İ. DH**, nr. 533/36943; **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, , s. 19.

¹¹ Ahmet Rif'at, **Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafıyye**, C: II, İstanbul 1299, s. 115; R. Hartmann, "Basra", (trc: Besim Darkot- M. Tayyip Gökbilgin), **Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)**, C: II, İstanbul 1979, s. 320.

yönünde gerçekleşen ticari faaliyetlerde bir *aktarma noktası* işlevini görmekteydi. Yeniçağ ve Yakınçağ boyunca Hindistan ile Uzakdoğu'dan gelen ticari emtia, Körfez yoluyla Basra'ya ulaşıp buradan yine su yoluyla Bağdat'a ve devamında da Anadolu ve Avrupa'ya aktarılmaktaydı¹². Aynı şekilde kuzeyden ve İran'dan gelen mallar da Basra üzerinden denizyoluyla Hindistan ve Uzakdoğu'ya ulaşıyordu¹³. Bu bakımdan Basra, Hint ticaretinin limanı durumundaydı. Fırat, Dicle ve Kârun nehirleri (İran tarafında) bu yoğun ticari trafikte önemli bir yer tutuyordu. Bu üç nehir aynı zamanda Körfez'in tatlı su kaynaklarıydı. Dolayısıyla şehrin asıl önemi; ağızları Basra Körfezi'nde bulunan Dicle, Fırat ve Karun nehirlerindeki deniz nakliyatının geçiş noktasında bulunmasından ileri gelmekteydi. Burası Irak coğrafyasında, nehir nakliyatından deniz nakliyatına geçiş noktasında bulunması bakımından da ayrıca önem kazanmaktadır¹⁴.

Diğer taraftan Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşmesinden meydana gelen büyük Şattülarap Nehri, şehrin ortasından geçerek Basra Körfezi'ne akmaktadır. Bu büyük nehir, her türlü deniz ve nehir taşımacılığına elverişlidir. Şattu'l-Arap Nehri'nde meydana gelen med-cezir hareketi; arazi sulaması, gemi seferleri ile ticaret konularında önemli bir etkiye sahipti¹⁵. Basra'da ve Şattu'l-Arap kıyısında yetişen hurma, dünyanın en iyi cins hurması olarak bilinir. Büyük kısmını hurmalıkların kapladığı Basra ve civarında üretilen hurmalar, aynı zamanda ahalinin en mühim geçim kaynağıydı¹⁶. Basra kasabası bir yandan hurma ağaçları ve nehirlerle kuşatılırken, diğer yandan kasabanın kuzey tarafı Büyük Hor Adaları ile çevrilmişti. *Aşar Nehri* doğudan batıya doğru kasabanın içinden geçmekteydi¹⁷.

¹² **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 113.

¹⁴ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 327. Basra'nın suları esasen iki tatlı kaynaktan gelmektedir. Ancak Amara, Sükü's-Şüyûh, Nasriye ve Hammar gibi yerleşim bölgelerinde Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde bulunan çeltik tarlalarında bekleyen sular, bir müddet sonra küflenir. Hele yaz mevsiminde sular pek fazla tuzlanmış olur ki karışan bitki ve tarım atıkları da insan sağlığını tehlikeye sokar (bkz. Al-Askandar Adamuv, **Vilâyetü'l-Basra fi-mâzîhi ve hâzîrihi**, (çev: Haşim Al-Takriti), C. 1, Basra 1982, s. 29).

¹⁵ **SVB**, Sene 1318, s. 201-202; Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd** ..., s. 6.

¹⁶ **Basra Körfezi Rehberi**, (trc: Süleyman Nutkî), İstanbul 1317, s. 42; Mehmed Hurşid (Paşa), **Aynı eser**, s. 4.

¹⁷ BOA, **İrade Meclis-i Vala (İ. MVL)**, nr. 583/26179.

Osmanlı idaresi boyunca Basra kasabasının iki yakası vardı. Birinci yakada idari binalar bulmaktaydı. İkinci yaka ise Şattü'l-Arap üzerinde ve *Makam Ali* adıyla bilinen yerdi. Basra'nın önemli kasabalarından *Zübeyir Kasabası* şehrin batısında bulunuyordu. 19. yüzyılda Zübeyir Kasabasında, on beş cami ve iki yüzü aşkın dükkânlı bir çarşı mevcuttu. Buranın halkı yedi sekiz mahalleye bölünmüştü. Her mahalle bağlar arasında ve nehirler içerisindeydi. *Fav*, Şattü'l-Arap ve Harise nahiyelerinin halkı ise genel olarak çiftçilikle uğraşıyordu.

Kurna Kasabası, Fırat ve Dicle'nin birleştiği noktadaydı. Bu kasabadaki tarihî eserler, buranın bir zamanlar büyük bir medeniyet içinde yaşadığını göstermekteydi. Kasaba, Güneyde Şattularap nehrine doğru adeta bir dal şeklinde çıkıyordu. Çalışmamızın idari kısmında inceleyeceğimiz üzere önceleri hususi bir idaresi bulunan *Kuveyt Kasabası*, körfez sahili üzerinde yer alıyordu.

Basra'nın *Müntefik Sancağı*'nın Merkez kazası (Nasriye) ile Hey, Şatra ve Sûkü's-Şüyûh olmak üzere toplam dört birimden oluşuyordu. Müntefik'in doğu tarafında Bağdat Vilayetine bağlı Kuttu'l-Amara sancağı vardı. Buradan itibaren sancak, batıdaki Şamiye Çölü yönünde, kuzeyde Divaniye ve Semave kazaları tarafından Amara Sancağı sınırına kadar uzanıyordu. Kaynağı Kuttu'l-Amara kasabası karşısında olan *Garraf Nehri*, sırasıyla Hey, Şatra ve Nasriye arazilerini suladıktan sonra Nasriye Kasabası'nın yakınında bulunan Fırat Nehri'ne dökülüyordu. Sancağın batı tarafından ve Nasriye Kasabası önünden Fırat Nehri geçmekteydi. Sancağın arazisinin önemli kısmı bataklıktı. *Sûkü's-Şüyûh Kasabası* Osmanlı döneminde Arap aşiretlerinin ticaret merkezi olması hasebiyle diğer şehirlere oranla fazla nüfusa sahipti. Hey Kasabası, Garraf Nehri üzerinde aşiretlerin bol olduğu bir yerdi.

Basra'nın diğer önemli sancağı Amara'nın kazalarını *Duveric*, *Şatra* ve *Zübeyr* oluşturmaktaydı. Amara Şehri, bir taraftan Kuttu'l-Amara Kazası sınırından Kurna Kazası'nın sınırları olan Hazreti Aziz'e; diğer taraftan Tayyip Nehri kaynağında bulunan Garbiye'den Müntefik Sancağı'nın sınırı bulunan Cifcaka Bataklığına kadar uzanıyordu. Amara Kasabası'nın ortasından Dicle Nehri geçiyordu. Amara'nın en önemli yerleri Çehle, Meşreh, İbeyci, Maceri-i Kebîr, Maceri-i Sagîr, Hafire ve Kesre nehirleriydi. Bu nehirler Dicle'nin dallarıydı. Dicle'den doğan küçük

nehirlerin doğu tarafında olanları Huveyze ve Amara arasında bulunan bataklıklara ve batı tarafında olanları da meşhur Cezayir bataklıklarına dökülüyordu. Osmanlı idarecilerini zaman zaman uğraştıracak olan Amara Arap aşiret mensupları, 40 fırkaya bölünmüşlerdi. Bu aşiret üyeleri genelde şeyhlerinin ve aşiret reislerinin isteği doğrultusunda hareket etmekteydi.

Basra'nın diğer önemli idari birimi olan *Necid Sancağı*, Katıf ve Katar kazalarından oluşmaktaydı. Necid, güneyde Biriye adlı bölgeden, doğudaki El-Amair Adası'na; Uceyr İskelesi'nden batıda bulunan El-Arme'ye kadar yayılmıştı. Sancağın deniz sahilinde sadece üç nahiyesi Katar, Katıf ve Uceyr'de liman bulunuyordu. Bu sancak dâhilinde de çok sayıda aşiret bulunuyordu. Bölgenin en önemli aşiretleri El-Uçman, El-Murra, El-Devasir, Halid ve Mitayyır'dı. Sancağın, yukarıda adları zikredilen 2 kazasından başka (Katar ve Katıf), Uceyr, Mubriz ve Cefr adında 3 nahiyesi ve toplam 53 köyü vardı.

Görüldüğü gibi Osmanlı devrinde Basra'nın, coğrafi ve idari sahası oldukça genişti ve bilhassa nehirlerden dolayı arazisi çeşitlilik gösteriyordu. Basra nüfusunun önemli kısmını aşiretlerin oluşturması, bölgenin idaresinde daima bir takım sıkıntılara neden oluyordu. Nitekim Osmanlı fethinden önce Dört Halife döneminden itibaren gerek Emevi, gerekse Abbasi ve daha sonraki devletler döneminde de Basra'da tam manasıyla ve uzun süreli bir asayiş sağlaması pek mümkün olamamıştı. Zaman zaman göçebe aşiretlerin saldırıları ile bazen *Cemel Vakası*'nda¹⁸ ya da *Zenci Ayaklanması*'nda olduğu gibi yaşanan büyük kargaşa dönemleri, sadece şehre zarar vermemiş, çok büyük insan kayıplarına neden olmuştu.

¹⁸ Hz. Osman'ın son günlerinde Basra önemli siyasi çalkantılara sahne oldu. Halifenin Zilhicce 35'te Medine'de öldürülmesi olayına Basra'dan bir grup isyancı katılmıştı. Buna benzer siyasî hareketler Hz. Ali zamanında da devam etti. Hz. Ali halife olur olmaz Basra onunla Hz. Zübeyr, Talha ve Âişe üçlüsü arasında meydana gelen Cemel Vak'ası'na şahit oldu. Çoğunluğu Kûfeliler'den meydana gelen Hz. Ali kumandasındaki 20.000 kişilik ordu ile çoğunluğunu Basralılar'ın oluşturduğu adı geçen üç sahâbî idaresindeki 30.000 kişilik kuvvet karşı karşıya geldi. Yapılan bir günlük savaş sonucunda 5.000 Basralı hayatını kaybetti.. Bu ayaklanmadan sonra Hz. Ali ile Basralılar arasında bir daha giderilmesi mümkün olmayan bir küskünlük girmiş ve halife diğer askerî hamleler için hilâfetinin sonuna kadar bu önemli şehirden fazla asker çıkaramamıştır. Basra, Şîf Kûfeliler'in karşısında Sünnîliğin merkezi olma vasfını daima korumuştur: **SVB**, Sene 1318, s. 140-144; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", s. 109.

Meydana gelen bu ayaklanma ve savaşların yanı sıra o dönemde çıkan salgın hastalıklar Basra'da büyük felâketlere neden olmuştu¹⁹.

Hiz. Ömer döneminde büyük değişim yaşıyan ve önem kazanan Basra, Hiz. Osman döneminde Basra valiliğine tayin edilen (650) Abdullah b. Âmir'in başarılı çalışmaları neticesinde doğu vilâyetlerinde başlatılan ve yarım kalan fetihlerin tamamlanmasında önemli etkisi oldu. Bu dönemde şehrin refah seviyesi daha da arttı. Süku'l-mirbed kâfi gelmeyince Abdullah b. Âmir şehrin planını yeniden gözden geçirmek ve yeni bir merkezi çarşı için yer düşünmek zorunda kaldı. Ümmü Abdullah Kanalı'nın yanındaki bazı evleri satın aldı, bunları yıktırıp yeni bir çarşı yaptırdı. Böylece Bahreyn bölgesinde yerleşen ve fetihlere katılan askerlerin maaşları buradan karşılanmaya başlandı. Aynı zamanda Abdülkays ve Ezd gibi Arap kabilelerinin tamamı buraya yerleşti. Basra'da açılan Übülle ve diğer bazı kanalların kullanılmaya başlanması da yine adı geçen vali zamanında gerçekleşti ve şehir daha önemli bir idarî merkez haline geldi. Ancak, Hiz. Osman'ın son günlerinde Basra önemli siyasi çalkantılara sahne oldu²⁰. Emeviler döneminde bölge tekrar önem kazanmaya başlamıştı²¹.

Basra'da, Hiz. Ömer, Hiz. Osman ve Hiz. Ali dönemlerinde idarî ve iktisadî alanlarda önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemlerde doğu vilâyetlerinde yapılan fetihler neticesinde Ahvaz, Sistan (Sicistan), Azerbaycan ve Horasan gibi bölgelerin idaresi Basra valisinin sorumluluğuna bırakıldı. Buralara gönderilen yüksek rütbeli devlet memurları genellikle Basra Valisinin tarafından tayin edilirdi. Bu uygulama idarî ve iktisadî yönden şehrin büyüyüp gelişmesine, nüfusunun da zamanla artmasına sebep oldu. Kaynaklara göre Hiz. Ali döneminde Basra divanından atıyye alanların sayısı 60.000 idi²².

Daha sonraki dönemlerde Basra'nın elde tutulması maksadıyla Muaviye tarafından *Abdullah b. El-Hazremi* görevlendirilmişti (658-59). Ancak bu girişim başarılı olamadı. Birkaç sene sonra Muaviye ile Hiz. Hasan b. Ali arasında anlaşma

¹⁹ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 15-16; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 12-24.

²⁰ Abdümüşafi Mohammed Abdulatif, **El-Âlemü'l-İslâi fi'l-Asri'l-Emevî**, Mısır 1989, s. 31-32.

²¹ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 320; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 109.

²² Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 110.

sağlandı. Bunun üzerine Muaviye çok büyük bir ordu ile Basra'yı geri almış ve Beser b. Ebi Ertat vali olarak tayin etmişti. Muaviyenin Basra ile yakından ilgilendiği ve yaşanan aksıklıklara müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Basra'da asayiş bozulunca Abdullah El-Ezedî vali yapmış; bu vali döneminde de meseleler azalmamıştı²³.

Basra'nın asayişi sağlanırken idari yapısında da bazı düzenlemelere gidilmişti. Mesela, önce Horasan ile Sicistan ardından 670 senesinde bölgenin önemli şehirlerinden Kûfe, Basra'ya bağlanmıştı. Bu düzenleme sonrası vali olarak Sümra b. Cindeb'in tayini gerçekleşti. Ayrıca Kufe Basra'ya bağlandı. Burada atanmış olan Valiye, altı ay Basra'da ve altı ay Kufe'de ikamet etme zorunluluğu getirildi. Bu tasarruftan çok kısa süre sonra *Karip El-Ezedi* ve *El-Zahaf* adında iki kişi Basra'da isyan çıkartmıştı. Bu isyan sırasında pek çok mal kaçırılmış ve çok sayıda insan katledilmişti. Vali Ziyad b. Ümeyye, halkı topladı ve *Karip El-Ezedi* ve *El-Zahaf*'in üzerine hücum ederek isyanı bastırdı²⁴.

Halife Muaviye vefat edince Basra tekrar karışık günler yaşamaya başladı. Zira Basra Valisi Übeydullah b. Ziyad, halkı toplayarak kendisini Halife seçtirmek istediğini söylemişti. Halk, ilk etapta kabul bu durumu etmiş ise de daha sonra ayaklanarak Übeydullah'a karşı çıkmıştı. Bunun üzerine Übeydullah, Basra'dan firar etmişti. Yerine ittifak ile *Abdullah b. Haris* emir olarak tayin edilmişti. Basra, bu tarihten sonra da çok karışık günler yaşamıştı. Şehirde kanlı savaşlar görüldü. Sosyal yapı altüst oldu. Bütün bu felaketlerin üzerine 685'de çıkan ve 25 gün süren veba salgınında 65.000 Basralı yaşamını yitirdi. Taundan ölenlerden biri de Vali Übeydullah b. Muammer'di. Yaşanan meselelerin çözümü için ardı ardına yönetici tayinleri yapılmıştı²⁵.

Miladi 695'e gelindiğinde Basra için yine çok önemli günler başlamıştı. Zira zalimliği ile meşhur *Haccac b. Yusuf Es-Sakaî* valilik makamına getirilmişti²⁶. Bu dönemde şehir sıkıntılı günler geçirdi. Nihayet, karmaşa son bulduktan sonra 700

²³ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 35-36; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi ...**, s. 2-12.

²⁴ **SVB**, Sene 1318, s. 145-146.

²⁵ **SVB**, Sene 1318, s. 146-147; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 35-36.

²⁶ **SVB**, Sene 1318, s. 149-150.

yılında bu sefer de Basra'da yeni bir taun salgını meydana geldi. Bu salgında 50.000 insan öldü. Halkın geri kalanı çöllere kaçtı. Daha hastalığın etkisi geçmeden *Abdurrahman b. El-Eş's* adında bir kişi Irak'ta büyük bir ordu toplayarak, Haccac'ın üzerine gitmiş ve Basra'yı işgal etmişti. Haccac da, Basra'dan kaçarak Kûfe'ye sığındı. Abdurrahman b. El-Eş's Basra'da kontrolü sağladıktan sonra vali olarak Bin Eyüp Es-Sakafi'yi tayin etmişti. Ancak Haccac, mücadelesini sürdürüp çeşitli yöntemlerle Basra'yı tekrar ele geçirmişti. Vali, Basra ve Kûfe'ye yakın olmak ve olası bir ihtilalde Basra'ya hızla yetişebilmek için orta bir yerde ikamet etmesi gerektiği kanaatine varmıştı. Bunun için, Bağdat ve Basra arasında bir mahalde bulunan *Vasıt* adı verilen yeri seçerek bir cami ve bir imaret inşa etmiş, burasını hükümet merkezi yapmıştı. Daha sonra, dileyenlerin bu bölgede konaklayabileceğini ilan etti. Kısa bir sürede oldukça büyük bir şehrin kurulmasını sağladı²⁷.

Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde, Basra'ya vali olarak Âdî b. Ertat El-Fezari tayin edilmişti (717). O döneme kadar, caddeleri zulüm ve haksızlık dolu ve halkının korkudan kaçtığı bir yer olarak bilinen Basra, yeni vali sayesinde adalet ve huzur dolu günler yaşamaya başlamıştı. Ancak şehirdeki huzur kalıcı olmadı. Kısa süre sonra Şam'da hapsolan Yezid b. Mühelleb firar ederek, bir takım adamları toplayıp Basra'ya gelmiş, kısa bir kuşatmadan sonra şehri kontrol altına almıştı. Âdî b. Ertat'ı hapsederek şehrin etrafını istila etmişti²⁸. Şehirde savaş ve kaos bir süre daha devam etti²⁹.

Irak Valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz zamanında Basra'ya vali olarak *El-Mesur b. Ömer b. İbat* tayin olunmuştu (744). Bu vali döneminde Basra'da Abbasilerin etkisi görülmeye başlandı³⁰. Basra'ya gizlice gelen kişiler, Emevi Devleti aleyhine ayaklanmalar başlatmak istediler, Vali bu durumdan haberdar olup tedbir almasına rağmen başarı sağlanamadı. Çünkü halk da artık Emevi idaresini istemiyordu. Basra Valiliği'nde Müslüm b. Kuteybe'nin bulunduğu dönemde Basra'ya yönelik Abbasi baskıları artmaya başlamıştı. Nitekim bu dönemde şehir

²⁷ **SVB**, Sene 1318, s. 150-152; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra...**, s. 36-37.

²⁸ Daha fazla bilgi için bk. Ekrem Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 60-70.

²⁹ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra...**, s. 38-39.

³⁰ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 320; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 110.

kuşatıldı. Abbasi Devleti'nin ilk Halifesi ve kurucusu olan *Ebulabbas Abdullah Es-Seffah* tarafından Basra'ya *Süfyan b. Muaviye b. Yezid b. Mühelleb* vali olarak atanmıştı. Ancak şehrin teslim olmadı. O sırada Horasan'da bulunan 4.000 süvari Emevi askeri Basra'ya gelerek savunmayı güçlendirdi. Yedi gün süren çetin savaşlar sonunda, Basra teslim oldu. Bu yedi gün içinde Basra'da 11.000 insan ölmüş ve Basra'nın tamamına yakını yağmalanmıştı. Şehirde 7.000 ev ile o dönemde Basra'da var olan çarşıların yarısından fazlası yıkılmıştı. Basra yerle bir edildikten sonra halka aman verilmişti. Ardından Abbasilerin ilk Basra valisi *olarak Süfyan b. Muaviye b. Yezid b. Mühelleb* valiliğe uygun görülmüştü. Bu tarihten sonra Basra'da hutbeler Abbasi Halifesi adına okunmaya başlamış ve yine bu sene içinde Basra'da bulunan Emevi ailesinin ileri gelenlerinden 60 kadar kişi idam edilmişti. Bu olay halk arasında büyük bir korku ve infiale neden oldu. Vali Süfyan b. Muaviye, Basra'nın yeniden imarı ve halkın yerlerine geri dönmeleri konusunda büyük çaba harcamıştı. Birkaç sene bu görevde kalan Süfyan b. Muaviye azledilmiş ve yerine Seffah'ın amcası *Süleyman b. Ali* Basra Valisi olarak atanmıştır. Bu tayin ardından Dicle, Sevad, Bahreyn ve Uman Basra'ya bağlanmıştı³¹.

Abbasiler devrinde Basra'da gözle görülen bir canlanma yaşanmaya başladı. 752 yılında tüm Müslüman ülke hacılarının Basra'da toplanması sağlanmıştı. O sene Basra şehrine 200.000 hacının gelmesiyle birlikte, halk ile ticaret erbabının sosyal ve ekonomik hayatında büyük canlılık gözlenmişti. Bir müddet sonra Süleyman b. Ali görevden alınarak yerine *Süfyan b. Muaviye* ikinci defa vali olarak atandı. 758 yılında Halife Mansur'un adamlarından Hacı Hasip, Basra'da adı ile meşhur olan Ebulhasip Nehrini kazarak burayı tamir ettirmeye başladı. Bu çalışmalar neticesinde orman oluşturmak için pek çok alan tahsis edilmiş ve ağaç diktirilmişti. Ayrıca idareciler için de nehrin başına büyük bir saray inşa ettirildi³².

Bu imar çalışmaları sürerken Basra'da Ayniye b. Musa b. Ke'b isyanı başlamıştı. Halife Ebulcafer El-Mansur, büyük bir ordu teşkil ederek Basra'ya gelmiş ve ilk olarak Basra'da ahşap ve dubalardan bir köprü inşa ettirip Basra'da asayışı

³¹ **SVB**, Sene 1318, s. 148-150; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 39-40; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 110.

³² **SVB**, Sene 1318, s. 152-156.

sağlamıştı. Şehrin çoğu mahalleleri de imar edilmişti. Ancak, sorunların ardı yine kesilmemişti. Bu sefer, Hz. Ali'nin torunlarından İbrahim b. Abdullah b. Hasan b. Ali, Halife Ebulcafer El-Mansur'a savaş ilan ederek, Basra ve civarından yaklaşık 100.000 kişi toplamıştı. Kûfe'ye yakın bir yerde büyük bir savaş meydana gelmiş, sonuçta yenilen İbrahim olmuş ve Basra halkından 20.000 kişi ölmüştü. Basra'ya vali olarak 767 yılında Akabe b. Salim tayin edilince şehre biraz olsun huzur gelmişti. Onun Basra'da bilimsel çalışmalara ağırlık verilmiş, özellikle Arap dili ve edebiyatı hakkında çalışmalar artış göstermişti³³.

Abbasi valilerinin idaresi döneminde Basra'da zaman zaman asayiş sorunları yaşanmıştır. Abbasiler döneminde şehirde imar gayretleri de sürmüştür. 777'de alınan bir kararla Muhammed b. Selman Basra vilayetine tayin olunmuş ve Kor, Dicle ile Bahreyn Basra'ya bağlanmıştı. Bir süre sonra Bahreyn ile Basra arasındaki bedevi aşiretlerinin isyanı başlamıştı. Basra'ya yapılan bu saldırılarda pek çok insan öldürülmüş, çok sayıda mal mülk yağmalanmış ve yollar kapanmıştı. Daha sonra Bağdat'tan çok sayıda asker gönderilerek isyan bastırılmıştı. 811-12 yılına gelindiğinde Basra'da yeniden idari düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştu. Şöyle ki, Halife Me'mun tarafından Irak, Fars (İran) ve Bahreyn vilayeti birleştirilerek *Hasan b. Süheyl*'e tevcih olunduğu ilan edilmişti. Bu idari yapılanmadan dört sene geçtikten sonra Ebusseraya Et-Talibi adında bir kişi ortaya çıkarak Ahvaz, Vasıt ve Kûfe'yi istila etmişti. Daha sonra da çok sayıda askerle Basra'ya saldırmıştı. Basra Valisi, halkı toplayarak savaşmaya başladı ancak bu savaşta Talibiler galip gelerek Basra'yı işgal ettiler. İşgal yaklaşık dört yıl devam etti. Halife Me'mun kardeşi Salih'i toplanan bir miktar asker ile bölgeye gönderdi. Salih bir ay süren savaştan sonra Basra'yı geri alarak düzeni sağladı ve Basra'ya vali tayin edildi. Asayişin sağlanması ardından Basra vilayetine Yemame ve Bahreyn de ilave olunarak, valiliğine *Davut b. Mashûr* atandı. Abbasi Halifesi 825 tarihine gelindiğinde, Basra'da mevcut olan bilim adamları ve öğrencilerinin sayısının tespitini istemişti. Yapılan araştırmada Basra'da 700 müderris ve 11.000 öğrencinin bulunduğu bildirilmekteydi. Halife, hocalara ve öğrencilere aylık bir miktar maaş tahsis edilmesini ve son yirmi yıl içinde çeşitli bilim dallarında telif edilen kitapların birer nüshasının Bağdat'a

³³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 39-40.

gönderilmesini emretti. Toplanan kitapların üç gemi dolusu olduğu ve yaklaşık 200.000'den fazla eserden oluştuğu kayıtlara geçmişti³⁴.

Abbasi döneminde Basra'nın karşılaştığı en önemli meselelerden biri de tarihe Zenci (Zenc) ayaklanması olarak geçen hadiseydi. Bu isyan yaklaşık 14 yıl devam etmişti. Bu olayın öncesinde Basra halkı *Hilaliye* ve *Sa'diye* olmak üzere iki gruba bölünmüştü. Bu iki grup arasındaki çatışmalar kısa sürede çok kanlı savaflara dönüşmüştü. O derece ki, Vali Muhammed b. Reca kovulmuş, hapiste olanlar serbest bırakılmış, hazine yağmalanmış ve Basra tam anlamıyla bir kargaşa içerisine düşürülmüştü. Zenci ayaklanması süresinde binlerce Basralı hayatını kaybetmiş, yüzlerce cami ve ev yıkılmış, halkın çoğu çöllere kaçmak zorunda kalmıştı. Bu süre zarfında Basra'da 20.000.000 altın değerinde maddi hasar meydana geldiği tespit edilmişti³⁵.

Kuruluşundan itibaren Basra'da idari istikrarın sağlanabildiğini söylemek güçtür. Nitekim, 870 tarihine kadar Basra'da yaklaşık yüz Arap vali tayin olmuştu. Bunun yarıya yakını Abbasilerden ve kırktan fazlası Emevilerden atanmıştı. Diğer taraftan Basrayı kasıp kavuran Zenci isyanı bitince bölgeye Mısır'dan getirilen Türkler'den Tarhan Altürki ilk Basra yöneticisi olmuştu³⁶.

Basra'ya hâkim olma mücadelesi Abbasi döneminde hiç eksik olmamıştı. Şehir birçok defa el değiştirdi. Bu mücadeleler şehir halkı için oldukça zarar vericiydi. Sık sık vali değişikliği yapılması yönetimde istikrarı engellemişti. Zaman zaman meydana gelen doğal afetler ise şehrin gelişmesinde olumsuz etki yaptı. Mesela, 1059'da Basra valiliğine atanan Uğur b. Ebu Said Sabur zamanında Vasıt ile Basra arasında bulunan aşiretler isyan etmiş, üzerlerine asker sevk edilmiş ve mal ile hayvanlar yağmalanmış, 5.000–6.000 kişi de ölmüştü. 1076'da Basra valiliğine Yahudi asıllı *Bin Alane* atanmıştı. Adı geçen vali döneminde Basra'nın tüm mal ve vergi işlemleri sağlamlaştı ve kayıtlara geçildi. Bu vali halk arasında büyük bir saygı

³⁴ SVB, Sene 1318, s. 152-160; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 39-42; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 110-111.

³⁵ Zenci ayaklanması hakkında çok daha fazla malumat için bkz: **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra**..., s. 41-45; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**..., s. 17-18.

³⁶ Abdullkarim Gurayiba, **Alarap ve Altürk**, (Arapça), Dimaşk Üniversitesi Yay., Suriye 1961, s. 13; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri** ..., s. 41-66.

ve nüfuza sahip oldu. Hatta valinin eşi vefat ettiğinde, tüm Basra halkı ve ileri gelenler cenazenin arkasında yürümüştü. Basra kadısı Cenazeye gitmeyi red ettiği için, Sultan Melikşah tarafından 100.000 altın ile cezalandırılmıştı. Kısa süre sonra Basra vilayeti 100.000 dinar ve yüz at bedeli ile Hammar Tekin'e ihale edildi³⁷.

1181'de Halife Nasır Lidinillah tarafından, Basra vilayeti iktâ olarak *Emir Tuğrul Bey*'e verilmişti. Tuğrul Bey tarafından Basra'ya, Muhammed b. İsmail hâkim olarak atanmış ve bölgenin tüm ahkâm ve varidat tahsilâtı kendisine devredilmişti. Bu atamadan kısa süre sonra Beni Amır kabilesi birtakım bedevi aşiretlerle anlaşarak Basra'ya saldırmıştı. Basra hâkimi Muhammed b. İsmail, memleketin ileri gelenleri ile birlikte Basra'yı korumaya almış, ancak gelen Urbanın çok fazla olması ve Basra'da az sayıda askerin bulunması, savunmayı zorlaştırmıştı. Her şeye rağmen Beni Amır ile bedevileri savaşarak şehre girmişlerdi. Savaşın sonunda Basra halkından 7.000 kişi ölür ve şehirdeki 15.000 evin tamamı ile çarşılar yağmalanır. Beni Amır bununla da yetinmeyerek yüksek katlı binaları yıkmak ve yakmak ister. Bu sırada Basra halkının imdadına Hafaca ve Müntefik aşiretleri yetişti. Bu yardımla Beni Amr'ı yenilgiye uğratarak, Beni Amr Basra'dan çıkartılmıştı³⁸.

Celalettin b. Harzemşah 1225 senesine gelindiğinde askerleri ile birlikte Basra'ya saldırıya geçmişti. Emir Mültekin Basra'yı bütün gücü ile savunur ve iki ay süren savaştan sonra, Bağdat'tan gönderilen yardım kuvvetleriyle Harezmlileri Basra'dan dışarı atmayı başarır. Bu olayda Basra'da pek çok insan ölmüş ve mal mülk harap olmuştu³⁹.

Abbasi Devleti tarih sahnesinden çekilmeye başlayınca Basra, İlhanlı Devleti baskısı altında kaldı. Moğol istilasıyla karşılaştı (1258). Moğol ve Tatar askerleri bölgede büyük harabiyete sebep olmuşlardı. 1265'de Hülagû vefat edince saltanat, oğlu Ebka Han'a intikal etti. Irak Vilayeti için Şemsettin Mehmet vali olarak seçildi. Basra bu tarihlerde iç savaşlardan ve çekişmelerden dolayı tam anlamıyla tahrip

³⁷ **SVB**, Sene 1318, s. 155-165.

³⁸ **SVB**, Sene 1318, s. 176-179.

³⁹ **SVB**, Sene 1318, s. 179-181; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 50-53.

olmuştu. Meşhur atasözü “*Ba’de Harabul Basra*” (Basra harap olduktan sonra) bu dönemde halk arasında yayılmıştı.

Moğal gaillesinden sonra Basra sırasıyla 1335'te İlhanlılar, 1383'te Timurlular, 1410'da Karakoyunlular, 1470'te Akkoyunlular ve nihayet 1508 yılında da Safevîler'in hâkimiyetleri altına girdi. Bu uzun dönem esnasında Irak, birçok siyasî çekişme ve savaflara sahne oldu. Basra da bölgenin önemli bir şehri olarak aynı olaylarla karşılaştı⁴⁰.

Safeviler tarafından bir müddet sonra Irak’a meşhur vali Zülfikâr atanmıştır. Bu vali döneminde, Irak’ın Kanuni Sultan Süleyman’a teslim edilmesi için Osmanlı Devleti tarafından özel elçiler gönderilmişti. Bu haberleri alan Şah Tahmasb derhal büyük bir ordu hazırlayarak Zülfikâr’ın üzerine yürür. Nihayet Zülfikâr öldürülür ve Irak Tahmasb’a teslim olur. Bu sırada Basra ve civarına Kansu Bey vali olarak atanmıştı.

Basra bu iç çekişme ve felaketlerle boğuşurken, körfez için önemli gelişmeler, Vasco de Gama’nın Hindistan'a doğru yola çıkıp 1497'de Doğu Afrika kıyılarından geçerek Malindi'de Arap denizcisi Ahmed b. Mâcid'in yardımını alarak Calicut'a ulaşmasıyla başlamıştı. Portekizliler daha sonra Ümitburnu'ndan dolaşp oradan Akdeniz'e ulaşmışlar ve doğu ticaret yolunu bu yöne çevirmişlerdi. Portekizliler bölgedeki zalimane hareketlerine rağmen Hıristiyan Batı tarafından devamlı şekilde desteklenmişlerdir. 1506'da Alfonso de Albuquerque Hindistan'a doğru seyahate çıktı. Hindistan yolunda Albuquerque, körfezin girişindeki Maskat ile birlikte bölgedeki Suhâr, Hor Fekkan ve Hürmüz'ü ele geçirerek Portekiz'in körfezdeki pozisyonunu kuvvetlendirmiş ve bunun Kızıldeniz ticareti bakımından da çok önemli olduğuna dikkat çekmişti⁴¹.

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim’in bizzat çıktığı 1516-1517 yılları seferleri ile Suriye ve Mısır’ın fethi yanı sıra Irak ve Trabzon’dan Erzurum’a oradan

⁴⁰ Yusuf Halaçoğlu, “Basra”, *DİA*, s. 110.

⁴¹ Mustafa L. Bilge, “Basra Körfezi”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 115. Ayrıca bz: Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlılar Döneminde Basra Körfezi’nin İktisadi Önemi”, *İktisat Tarihi, Toplu Makaleler-I*, Kitapevi Yay., İstanbul 2005, s. 259-262.

da Basra'ya kadar uzanan İpek Yolu'nu kontrol altında tutma hedefini gerçekleştirmek amacındaydı. Bu güzergâh Osmanlı ekonomisi için şüphesiz çok önemliydi. Kızıldeniz'de hâkimiyet tecrübesi, Osmanlı idarecilerinin Basra bölgesinin önemini daha anlamasını sağlamıştı. Bölgedeki Osmanlı ilerleyişinde ekonomik etkenlerden ayrı olarak dinî ve siyasî sebepler de bulunuyordu. Bunların en başta olanları ise Safavilerin yayılmasını durdurmak ve yeni başlayan Portekiz tehdidinin önlenmesiydi. Zira aşağıda ele alacağımız üzere, 1529'da Portekizliler ilk defa Basra'ya askerî müdahalede bulunmuşlardı⁴².

15 ve 16. yüzyılların en büyük deniz imparatorluğu olan Portekizliler Hindistan ile ilgilenmeye başlayınca bölgede Osmanlı-Portekiz mücadelesinin de fitili ateşlenmiş oluyordu⁴³. Portekizliler, İran şahının ilgisizliği altında 1515'de çok rahatlıkla Hürmüz'ü ele geçirince, bölgede dengeler değişmişti. Zira sadece kaya parçalarından ibaret olmasına rağmen coğrafi konumu itibariyle pek önemli sayılan bu adanın kalesine, Portekizli askerler ile kumandan tayin edilmiş ve böylece Basra Körfezi giriş-çıkışı kontrol altına alınmıştı. Basra körfezindeki Portekiz etkisi, 1521'de Bahreyn ve al- Hasa bölgelerinde de hissedilmişti. Buraların hâkimi Portekizliler tarafından Mükrim öldürülmüş ve bölge vergiye bağlanmıştı. Portekizliler, 1529'da o tarihte Basra Hâkimi bulunan Megâmis ile Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yer olan Kurna ve civarı, diğer bir deyimle Cezayir bölgesi hakimi arasındaki çekişmeyi vesile sayarak Basra'ya saldırmışlardı. Yapılan anlaşmaya rağmen Portekizliler Basra'nın bazı kesimlerini yaktılar⁴⁴.

Osmanlılar Irak coğrafyasında tam hâkimiyet kurmadan önce, Abbasi Devleti'nin yıkılışından 1538 tarihine kadar, Irak'ta hüküm sürmüş olan Cengiz Sülalesi, Timur, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safavî devletlerinin toplam hâkimiyet süreleri 300 yıla yakın bir zamana karşılık gelmekteydi. Bu zaman zarfı içinde, Irak'ta esaslı bir hükümet kurulamamıştı. Özellikle Basra ve civarı, ya bu

⁴² Mustafa L. Bilge, "Basra Körfezi", **DİA.**, C. V, İstanbul 1992, s. 115.

⁴³ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlılar Döneminde Basra Körfezi'nin İktisadi Önemi", **İktisat Tarihi, Toplu Makaleler-I**, Kitapevi Yay., İstanbul 2005, s. 259-262.

⁴⁴ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sa. 25, İstanbul 1971, s. 51-52.

devletlerin istilas1 altında yaşamış, ya tumar sahipleri tarafından idare edilmiş, ya da aşiretler tarafından yıkılmış ve yađmalanmıřtı⁴⁵.

Körfezdeki Portekiz etkisini dengeleyen Osmanlılar bölgedeki hâkimiyetlerini genişletmeleri Basra için de yeni bir dönemin kapısını açmıřtır⁴⁶. Bu önemli süreç Kanûni Sultan Süleyman'ın emriyle 1534'te Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'i fethiyle sonuçlanan Irakeyn Seferi'nde Bağdat'ın fethiyle başlamıřtı⁴⁷. Bu seferin elbette çok çeşitli nedenleri bulunuyordu. Öncelikle Tebriz'den gelen, Erzurum ve Tokat üzerinden Bursa'ya uzanan İpek Yolu ile Basra, Bağdat ve Halep'e uğrayan Baharat Yolu'na tam manasıyla hakim olmak seferin ekonomik sebepleri arasında zikredilebilir. Diğer taraftan siyasi ve askeri duruma dikkate alındığında, Suriye ve Mısır'ı önceden fethetmiş olan Osmanlılar sonra da Irak'a doğru uzanıp tüm Münbit Hilal'i hâkimiyetleri altına almak isteyişleri mantıklı görünmektedir. İran Safavi Devleti ile sınır ve sınırdaki aşiretlerin sorunlar artmıştı. Osmanlı Sultanı Bağdat'ta iken (Aralık 1534) o tarihte görünüşte İran Şahı'na bağlı olarak Basra'yı idare eden Megâmisoğlu Râşid'den bağlılık bildiren haberler gelmişti. Raşid, oğlu Man'i'yi şehrin anahtarı ve bir mektupla Sultan'a göndermiřti⁴⁸. Böylece Raşid bağlılığını bildirmiş oluyordu. Aynı tarihte Cezayir bölgesi ile Garraf ve Hüveyze'de yaşayan Arap kabile reisleri de Padişah'ın büyüklüğünü tanıdılar. Hatta Katif ve Bahreyn'den dahi elçiler padişaha gelip itaatlerini bildirdiler⁴⁹. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen Basra'da, paralarda Osmanlı Sultanını adının görölmesi ve hutbede isminin okunması anca 1538 yılında gerçekteřti⁵⁰. Bu tarihte şehir ve şehrin etrafındaki bölgeler vilayet unvanıyla Raşid'e bırakılmıştı. Böylece Basra'da Osmanlı hâkimiyeti tam manasıyla kurulmuş

⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 109-111.

⁴⁶ Basra Körfezinde Osmanlı-Portekiz mücadelesi için bk. Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyiliği'nin Kuruluğu"..., s. 60-63.

⁴⁷ Andreas Birken, **Die Provinzen des Osmanischen Reiches**, Dr. Ludwig Reichert, Verlag, Wiesbaden 1976, s.219; Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", **DİA**, C: IV, İstanbul 1991, s. 434.

⁴⁸ Salih Özbaran, **Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı**, İstanbul 2004, s. 147.

⁴⁹ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyiliği'nin Kuruluğu"..., s. 51-53; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C: II, TTK, Ankara 1994, s. 352.

⁵⁰ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 322; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 111.

oldu⁵¹. Basra’da hutbeleri padişah adına okutmak, paraları da onun adına bastırmak ve Bağdat valiliğinin emri ile hareket etmek şartıyla Basra Valiliği Magamis’e verilmiştir⁵².

Fethin ardından Osmanlı Devleti’nin güneydoğu sınırını teşkil eden Basra Eyaleti, Doğu ve kuzeyinde İran, güneyinde deniz ve batısında Şamiye Çölü ile sınırlıydı⁵³. Basra fetih sonrasında Bağdat Beylerbeyliğine bağlanmıştı. Bazen Bağdat’a bağlılığı dışına çıkılarak ocaklık veya malikâne şeklinde müstakil bir eyalet olarak teşkilâtlandırıldığı da olmaktaydı⁵⁴. Ancak Basra yöneticileri sık sık sorun çıkaran aşiretlerle mücadeleler nedeniyle görevlerinde fazla uzun kalamamaktaydılar⁵⁵.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, vilayet veya eyalet olarak adlandırılan büyük idarî ünitelere ayrılmıştı. Bu vilayet ve eyaletler sancak veya livalara bunlar da sırasıyla kazalar, nahiyeler ve köy ile mezralara bölünürdü. Eyalet ve sancakların başlarına sivil ve askerî yönetimi şahsında toplayan beyler atanırdı. Eyalet valisine *Beylerbeyi*, *Mîrimîrân*, veya *Emîrül-livâ* denirdi. İmparatorluğun uzak köşelerinde ve sınır boylarında bulunan eyaletlerin yönetiminde bir takım farklı uygulamalara tesadüf edilebilmekteydi⁵⁶. Bu özel idari birimler arasında Basra’yı da saymak mümkündür. Osmanlı Devleti’ne bağlılıklarını bildiren bazı şeyhlere, sancakların bir nahiyesi ya da bir köyü veya bir kale ile civarı eyalet adı altında verilebilmekteydi. Onlar beylerbeyi sıfatıyla bahsi geçen yerleri yönetirlerdi. Ancak bu gibi tasarruflar siyasî amaçlıydı. Zira, beylerbeyi rütbesi verilen şeyhlerden bölgede önemli bir sorun olan çöl bedevîlerinin saldırıları önünde tampon vazifesi görmeleri isteniyordu. Aynı şekilde tımar sistemi çoğu Osmanlı vilayetlerinde uygulandığı halde bazı yerler bu

⁵¹ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Dönemi’nde Irak’ın İdari Taksimatı”, (çev: Mustafa Öztürk), **TTK, Belleten**, C. LIV, Sa. 211, Aralık 1991, s. 1251.

⁵² R. Hartmann, “Basra”, **İA**, s. 322.

⁵³ Davut Hut, “Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarisında Basra Gümrüğü”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yükzek Lisans Tezi** İstanbul 1999, s. 1-20.

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği’nin Kuruluşu” ..., s. 51-72; Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarisında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksima** ..., s. 71, 74.

⁵⁵ R. Hartmann, “Basra”, **İA**, s. 322-323; Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarisında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksima** ..., s. 74.

⁵⁶ Fahameddin Başar, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, TTT, Ankara 1997, s. 1-16.

sistemin dışında bırakılmaktaydı. Tımar sistemine dahil edilmeyen bölgeler, genelde Osmanlı'nın sınır boylarındaki güvenlik açısından önem arzeden eyaletleriydi. Asya ile Afrika'daki bu eyaletler içinde Yemen, Basra, Bağdat ve Lahsa da bulunuyordu. Bu gibi yönetim birimlerinde tımar olmadığı için askerlerin, memurların ve valilerin maaşları nakit olarak ödenirdi. Askerlere nakit olarak ödenen paralara *ulûfe* veya *mevâcib* denirdi. Beylerin maaşları yıllık olarak ödendiğinden buna yıllık anlamına gelen *sâlyâne* denilmiştir⁵⁷.

Yukarıda değindiğimiz üzere Osmanlı Basra'sının ilk hakimi olan Megâmis'in ölümü ardından yerine oğlu geçmişti. Kısa süre sonra Basra'da yönetim değişikliği olur. Şöyle ki *icma-i vilayet* kararı ile yerini *Benu Aman Şeyhi Yahya*'ya terk etmek zorunda kalır. Ancak, Şeyh Yahya ile Osmanlı Devleti'nin arası kısa süre içinde bozulmuştur. Zira Yahya açıktan açığa Osmanlı egemenliğe karşı durmuştu. Hatta Sultan Süleyman'ın emri ile Bağdat Beylerbeyi tarafından Fırat Nehri üzerinde stratejik konumu pek önemli sayılan *Zekiye* bölgesini kontrol edebilecek bir kale yapmakla görevlendirilen Hurrem Bey'e karşı koyarak açıkça düşmanlık göstermekten çekinmemişti⁵⁸.

Şüphesiz Basra'da kendi başına buyruk bir idarenin varlığı Osmanlı'nın Hint Okyanusu egemenliği mücadelesine zarar veren bir durumdu. Zaten buna da daha fazla seyirci kalınmadı. Çok geçmeden Basra'ya hareket için gerekli şartlar oluştu. 1546'da Sultan Süleyman, Irak'ın merkezinden Basra'ya kaçan bazı kimselerin iadesini isteyince Şeyh Yahya buna aldırmadı. Bunun üzerine bu tarihte Bağdat Beylerbeyi olan Ayas Paşa'nın Basra üzerine yürümesi emredildi⁵⁹. Ayas Paşa, 300 gemi ile nehirden ve 10.000 savaşı ile karadan Basra'ya doğru hareket etti. Osmanlı askeri Basra vilayetinde, Bağdat-Basra arasında ve Vasıt şehri civarında bulunan Cezayir mukataasına gelince Magamis kuvvetleri ile karşılaşıldı. Bir gün süren savaş sonrasında, Magamis'in askerleri perişan oldu (Aralık 1546). Magamis, Necid bölgesine kaçtı. Böylece, Ayas Paşa Basra'yı kontrol altına aldı ve ilk icraat olarak halkın üzerindeki şeriata aykırı vergileri kaldırdı. İlk olarak "niyabet rüsumu" ve

⁵⁷ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Dönemi'nde Irak'ın İdari Taksimatı"..., s. 1232-1235.

⁵⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", *DİA*, s. 112.

⁵⁹ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyiliği'nin Kuruluşu" ..., s. 54-56; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", *DİA*, s.111- 112.

gayrimenkullerden alınan *zemin icaresi* vergileri kaldırıldı. Yasal olmayan herhangi bir verginin halktan alınmayacağına dair duyurular yapıldı. Bu savaşta büyük yararlık gösteren Bilal Mehmed Paşa, Basra'nın ilk beylerbeyi olarak atanmıştı. Bundan sonra Basra, kimi zaman yerel hanedanlardan biri, kimi zaman da merkezden atanan bir vali tarafından yönetilmiştir⁶⁰.

Osmanlı idaresi döneminde 1549'da Basra'nın Cezayir ile Vasıt kazalarında isyan başlar. Vasıt emiri Ali Bey, Basra Valisine müracaat eder ve validen yardım ister. Durum hakkında Bağdat Valiliğinden görüş istenir. Bağdat valiliğinden Temerrüt Ali Paşa komutasında askeri birlikler gönderilir ve Basra'dan da bir miktar asker gelerek, Cezayir şehir kalesi kuşatılır. Üç dört gün devam eden kuşatmadan sonra Cezayir Hâkimi Âliyanoğlu karşı koyamayacağını anlar ve firar eder. Cezayir ve Vasıt kurtarılır, yıkılan bölgeler tamir ve imar edilir. Bu olaydan bir süre sonra Basra'ya Beylerbeyi Kubat Paşa tayin edilir. Bunun zamanında Hint Denizinde faaliyet gösteren meşhur Pirî Reis'in Basra'ya geldiği ve Kubat Paşa'nın çabasıyla Kahire'de idam edildiği bilinmektedir⁶¹.

Basra'da tam olarak hâkimiyet kurulması Osmanlı'nın körfezdeki etkinliği için çok önemliydi. Ayrıca Basra'da yıllardır süren karmaşa ve zulümler artık son bulmuştu. Yönetimde bir istikrar sağlanmış, böylece huzur ortamı temin edilmişti. 1546'da Osmanlı sistemine dâhil olan Basra'nın, 1555 yılında yapılan Amasya Muahedesi ile İran tarafından da hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlılığı kesinlik kazanmış oldu. Basra'da kesin olarak Osmanlı idaresi sağlanınca şehir bazen Bağdat'a bağlanmış bazen de ocaklık veya mülkiyet şeklinde eyalet olarak teşkilatlandırılmıştı⁶².

Osmanlı'nın güney sınırında yer alan Mısır, Habeş, Yemen, Basra ve Lahsa gibi Arap topraklarındaki iltizam uygulaması ise bu bölgelerin fetihleri ile eş zamanlıydı. Kanunî Sultan Süleyman yönetiminin ilk yıllarına ait Osmanlı idare teşkilatını gösteren listelerde Irak fethedilmediği için Basra hakkında bilgi mevcut

⁶⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 112.

⁶¹ Daha fazla bilgi için bk. R. Levy, "Piri Reis", **İA**, C:IX, İstanbul 1964, s. 563; Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu"..., s. 61.

⁶² R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 320, Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s 112.

değildir. Irak'a dâhil sancaklardan I. Selim zamanında fethedilmiş olanlar, o sıralarda Diyarbakır fethedilince bu vilayete bağlanmışlardı. Bu yerler Irak'ın kuzeyi ile Suriye'nin kuzeyinde yani Fırat'tan batıya uzanan sancaklarıdır. Irak idarî teşkilatını ihtiva eden en eski liste Mustafa bin Celal et-Tevki'nin *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik* adlı eserinde yer almaktadır. Müellif eserinde, Basra Vilayeti'ni oluşturan sancakları zikretmişti. Buna göre Basra Vilayeti; Anân-ı Garrâf, Zekiye, Kurma, Sadr-ı Süveyb Katif, Mehruzi, Basra, Bahreyn, Lahsa, Sadırdâr Şatt-ı Ebû Garbe, Şatt-ı Carur, Şatt-ı Tavîl, Kılâ'-i bin Hamioğlu, Şereş, Beni Mansur, Rahmaniye, Tuzacoğlu, Unun ve Sekîk birimlerinden oluşmaktaydı⁶³.

Osmanlı İmparatorluğu'na Basra Eyaleti'nin katılmasından beş yıl kadar sonra tapu tahrir kaydı yapılmış ve eyaletin, sisteme uyumu tamamlanmıştır. Bu dönemde Basra Beylerbeyiliği salyaneli yani yıllık vergi sistemi ile tevcih ediliyordu⁶⁴. Tahrir kaydından bu bölgede tumar sisteminin uygulanmadığı açıkça anlaşılmaktadır. 1551-1552 yılına ait bu tahrir, iltizâm uygulamasıyla ilgili ayrıntılı ve çok önemli bilgiler de vermemektedir⁶⁵. Bu sistemle en başta buradaki yönetici ve askerlerin maaşlarının ödenmesi amaçlanmıştı⁶⁶. 1552'de Basra Beylerbeyi olarak bilinen Kubad Paşa'nın belgelerde Cezayir ve Basra Beylerbeyisi şeklinde ifade edilmesi dikkat çekicidir. Ancak bundan sonraki belgelerde özellikle 1553 yılına ait kayıtlarda Basra Beylerbeyiliği Cezayir bölgesini içine alacak biçimde Basra Beylerbeliği adı altında geniş olarak teşkilatlandırıldığı anlaşılmaktadır. Daha geç tarihli bir belgede Basra'nın Garraf, Hemmar, Medine, Kurna, Rahmaniye, Kin Kinad, Vaki, Caruz, Taşköprü, Akçakale, Arca, Maharri, Şerir ve Remle sancaklarından oluştuğu kaydedilmektedir.

Beylerbeyinin oturduğu Sancak (Paşa Sancağı) olan Basra, 16. yüzyılın ikinci yarısında mamur bir şehir olarak dikkati çekmektedir. Esas Basra bir sur ile çevriliydi ve sur bir kaleye açılmaktaydı. Kale civarında bir küçük hendek bulunuyordu. Bu hendek nehir vasıtasıyla dolduruluyordu. Beylerbeyiliğin Basra Körfezi'ne açıldığı yer çok stratejik durumu itibarıyla önemli bulunan Morozi Adacığydı. Osmanlılar

⁶³ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Dönemi'nde Irak'ın İdari Taksimatı"..., s. s 1237-1238.

⁶⁴ Orhan Kılıç, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihâtı, Elazığ 1997, s. 40-41; Fahameddin Başar, Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730), ..., s. 5, 8, 24.

⁶⁵ Salih Özbaban, **Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı** ..., s. 185, 188.

⁶⁶ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 23.

buraya küçük de olsa bir garnizon yerleştirmişlerdi. 1550 yılında Portekizliler Basra'ya yapmak istedikleri sefer için burayı Osmanlılardan alıp geçici olarak üs yapmışlardı⁶⁷.

Osmanlı Devleti 1563'de Basra valiliğine Beylerbeyi statüsünde Derviş Ali Paşa'yı atamıştı. Ali Paşa beş yıl görevde kalmıştır. Ardından eski Cezayir Hakimi Âliyanoğlu, Müntefik ve diğer bölgelerden Urban toplayarak tekrar Cezayir şehrini işgal etmişti. Bunun üzerine Bağdat'tan İskender Paşa komutasında asker yollanmıştı. Derviş Ali Paşa da bir miktar asker vererek Âliyanoğlu'nun Cezayir'den atılmasına yardım etmişti⁶⁸.

Basra, 16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devletinde klasik timar sistemi dışında, gelirleri yıllık bir bedele bağlanmış ve bu gelirleri de hazineye gönderen saliyaneli bir beylerbeyilik olarak yönetilmişti. Bu dönemde Kubad Paşa, Derviş Ali Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa gibi paşalar, merkez tarafından beylerbeyi olarak atanmışlardır⁶⁹.

IV. Murad devrinde (1623-1640) Bağdat'ın yeniden alınması ile buranın valileri Basra'da hüküm süren hanedanlarla mücadeleye giriştiler ve bunlardan Küçük Musa Paşa 1645'te Basra'da Osmanlı nüfuzunu yeniden sağlamayı başardı. Aynı şekilde daha sonra Lahsâ Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın şikâyeti üzerine Bağdat Valisi Murtaza Paşa harekete geçerek Hüseyin Paşa'yı mağlûp etti ve Basra'ya girdi. Ancak Basra'yı Bağdat'a bağlamak arzusu halkın şikâyetine sebep olunca devletin muvafakati ile Basra'nın idaresi tekrar Hüseyin Paşa'ya verildi⁷⁰. Bu olaydan cesaret alan Hüseyin Paşa Lahsa beylerbeyini azledip burayı Basra'ya kattı, ancak devlet bunu kabul etmeyerek Bağdat Valisi Uzun İbrahim Paşa'yı Hüseyin Paşa'nın üzerine gönderdi. Uzun İbrahim Paşa, çevredeki aşiretlerin de yardımını sağlayan Hüseyin Paşa'ya karşı başarılı olamadıysa da Diyarbekir valisinin aracılığı ile Hüseyin Paşa'nın yılda 200 kese akçe vermesi, tüccarlardan gasbettiği malları iade etmesi, Basra'yı oğlu Efrâsyâb'a bırakması ve Lahsa Beylerbeyiliğine tekrar Mehmed

⁶⁷ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyiliği'nin Kuruluşu" ..., s. 54-59.

⁶⁸ **SVB**, Sene 1318, s. 182.

⁶⁹ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 322.

⁷⁰ **SVB**, Sene 1318, s. 182-186.

Paşa'nın getirilmesi şartıyla bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya rağmen Hüseyin Paşa'nın keyfî hareketlerine devam etmesi üzerine yerine kethüdası Yahya Ağa tayin edildi ve bunun uygulanması için de önemli bir kuvvetin başında Bağdat Valisi Kara Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa'nın üzerine gönderildi. Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa'yı mağlûp ederek Basra'nın idaresini Yahya Paşa'ya verdi ve kalenin muhafazasına da 1.500 yeniçeri ile 3.000 kadar yerli kulu koydu. Kara Mustafa Paşa beylerbeyiliğin mîrî, vakıf, mülk ve mukataaları ile şer'î ve örfî vergilerini tesbit ettirmiş ve bunu bir defter haline getirerek gelir-gider arasında bir denge kurmuştur. Bunun üzerine kendisine Basra eyaleti verilmiştir⁷¹.

Basra, Osmanlı Devleti'ne bağlı müstakil bir eyalet olmakla birlikte, zaman zaman bölgedeki hanedanların eline de geçmişti⁷². Bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz ki Efresyâb Hanedanıydı. Efresyâb, oğlu Ali ve torunu Hüseyin Paşalar, vali olarak atandıkları dönemde Basra'da neredeyse bağımsız hale gelmişlerdir⁷³. Hüseyin Paşa iki defa vali olarak tayin olmuştu. Paşa çok sert yöntemlerle Basra'yı idare etmeye çalışmış, hatta bunu kendi yetkilerini aşarak birtakım kararlar almaya kadar ileri götürmüştü. Örneğin devlet tarafından atanan Ahsa Mutasarrıfı Mehmet Paşa'yı görevden uzaklaştırarak, yerine kendisi mutasarrıf tayin etmişti. Bu durum daha sonra kendi aleyhine gelişmiş ve 1665 yılında, Basra'ya asker sevki için Bağdat Valisi Murtaza Paşa'ya emir vermiştir. Hüseyin Paşa bu haberi alır almaz Kurna'ya gitmiş, Kurna Kalesini tamir ederek güçlendirmişti. Murtaza Paşa Basra'ya varınca çatışma başlamış ve tam üç ay devam etmişti. Sonunda Hüseyin Paşa mağlup olarak ailesi ve serveti ile birlikte İran'a iltica etmek zorunda kalmıştı. Murtaza Paşa Basra'yı kurtarınca şehirdeki bazı tüccar ve şehrin ileri gelenlerinin mallarını müsadere etmişti. Bu da halk arasında nefrete neden olur. Murtaza Paşa Basra'da çok tutulmaz ve Kurna'da bulunan askerler arasında da anlaşmazlık çıkmasıyla, Bağdat'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Basra'ya Yahya Paşa atanmış ve ordu Bağdat'a geri çekilmiştir⁷⁴. Basra'nın muhafazasını sağlamak için yeterince asker bırakılmış ve maaşlarının *Basra Emvâli*'nden ödenmesi için emirler vermiştir. Yahya

⁷¹ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 112.

⁷² Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 112.

⁷³ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., Ankara 2005, s. 1-16.

⁷⁴ **SVB**, Sene 1318, s. 186-187.

Paşa, bu uygulamaları kabul etmemiştir. Basra valiliğini kabul ederken, yıllık 200 kese akçe vermeyi kabul ettiğini, bunun dışında hiçbir şey ödemeyeceğini dile getirerek, defterdarı ve askerlerin üst düzey rütbelilerini Basra'dan Bağdat'a uzaklaştırmıştı. Ancak belli bir süre sonra Kurna'da bulunan yeniçeri askerleri ödeneklerini isteyince, karışıklık çıkmıştı. Bunun üzerine Yahya Paşa, topladığı urban ve aşiret mensuplarını üzerlerine göndererek hepsini katleder ve isyan yolunu seçerek devlete başkaldırır. Olan bitenler Padişaha ulaşınca Padişah, hemen Yahya Paşa'yı Basra valiliğinden azleder ve yerine Kapıcıbaşı Mustafa Paşa'yı tayin eder ve memuriyetini yerine getirebilmesi için Diyarbakır Valisi Ali Paşa ve Kerkük Mirmiranı Hasan Paşa görevlendirilmişti. Bir süre sonra vefatı nedeniyle yerine Bağdat Valisi Silahtar Hüseyin Paşa, Hüseyin Paşa'nın Diyarbakır'a verilmesi nedeniyle Hasan Paşa, ondan sonra Hasan Paşa'nın İstanbul'a çağırılması nedeniyle yerine tekrar Silahtar Hüseyin Paşa valiliğe tayin olunmuştu. 1683 tarihinde Basra eyaleti padişah emri ile Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'ya tevcih edilmiştir. Ardından atanan Hüseyin Paşa, Basra'yı çok sert ve zalimce idare ettiği için, ahali tarafından sevilmemiş ve bunun yerine Abdurrahman Paşa'nın tayini istenmişti. Durumu Padişaha bildirilince, istekleri yerine getirilmiş ve Basra vilayeti 1687 tarihinde tekrar Abdurrahman Paşa'ya tevcih edilmişti. Abdurrahman Paşa âlim, adaletli, dürüst ve hayırsever bir insan olduğu için, halk kendisinden fevkalade memnun idi. Döneminde çok sayıda cami ve medrese yapıldı veya tamir edildi; gereksiz vergiler kaldırıldı ve varlığı Basra'ya huzur ve emniyet getirdi⁷⁵.

1691'de Basra vilayeti, Osman Paşazade Vezir Ahmet Paşa'ya tevcih edildi. Bu tarihte Basra'da büyük bir taun salgını başgöstermiş ve her gün sadece Basra'nın merkezinde 500 kişi ölmüştü. Tam bu sırada Cezayir ve Müntefik aşiretleri anlaşarak isyan etmişler ve 3.000 atlı ile Basra'ya saldırmışlardı. Vali Ahmet Paşa, maiyetinde bulunan 500 askerle karşılarına çıkmıştı. *Dir* adlı yerde üç gün üç gece süren kanlı çatışmalardan sonra, Ahmet Paşa ve askerleri tamamen katledilmişti. Bunun üzerine Basra halkının ittifakı ile Kethüda Hüseyin Ağa, vali seçilmiş isyancılar şehirden kovulmuştur. Hüseyin Ağa'nın öldürülmesi sonucu yerine, halkın ittifakı ile Hüseyin Cemal seçilmişti. 1693'de Basra Valiliği, Bağdat Valisi Ahmet Paşa'nın kardeşi

⁷⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 54-59.

Halil Paşa'ya verilmişti. Bağdat, Musul ve Kerkük valilerinin yardımı ile çok sayıda asker toplanır ve topluca Müntefik Şeyhi Mâni' üzerine sevk olunur. Cezayir adlı yerde çatışma başlar ve tam beş gün devam eder. Şiddetli çatışmalardan sonra Halil Paşa'nın askerleri dağılır ve ordusunun cephanesi ve silahları Şeyh Mâni'in eline geçer. Bunun üzerine Müntefik Şeyhi'ne bir yazı gönderilerek, haydutluğu ve isyancılığı terk etmesi ihtar edilir. O da ulufe ve ödeneklerin artırılması karşılığında haydutluktan vazgeçerek Basra'yı terk etmişti. Halil Paşa'nın, valiliği sırasında bazı adamlarının halkın kabul edemeyeceği davranışlarda bulunmasından ve onları korumasından dolayı, Basra halkı ayaklanır ve onu Basra'dan kovar. Bunun üzerine Müntefik Şeyhi Mâni'i valiliğe davet ederek idareyi kendisine teslim etmişti⁷⁶.

Basra, 17. yüzyılın sonlarında büyük bir şekavet hareketi ile karşı karşıya kalmıştı. Devletin bütün dikkatini batı hududuna çevirdiği uzun savaş yıllarında Basra aşiretlerinden Müntefik şeyhi Mani, 1694'de Basra'yı ele geçirmişti. İran'ın Huveyse Hanı Ferecullah Han ile aralarında olan anlaşmazlık sebebiyle Ferecullah Han 1696'da Basrayı Mani'nin elinden almıştı. Bu hadiseden kısa süre sonra İran Şahı, Basra'nın anahtarlarını Osmanlı Padişahına göndermiş ise de bu durum Basra'da Osmanlı hâkimiyetini sağlamlaştırmaya yetmemiştir. Bu sebeple Bağdat Valisi Daltaban Mustafa Paşa önemli bir kuvvetle harekete geçerek 1701'de Basra'da denetimi sağlamıştır. Basra'da Osmanlı hâkimiyetinin güçlendirilmesi için vali olarak Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın damadı Vezir Ali Paşa tayin edilmişti⁷⁷.

Ali Paşa'nın düzenlemeleri neticesi Basra Eyaleti sekiz sancaktan oluşturulmuştu. Bunların bir kısmı mukataa idi. Buna göre Paşa Sancağı (Basra), Kıyap, Badiye (Mukataa) ile Sabusne, Gaffat, Mensur ve Batna birlikte, Seremle, Şuşu (mukataa), Gazan, Resle ve Safiye birlikte ve son olarak Ceğar'dan olmuştu⁷⁸.

İran işgalinin son bulması ardından 1707'de Müntefik Şeyhi Meğamis isyan etmiş ve topladığı aşiretler ile Basra'ya saldırmıştı. Şehrin emniyeti ve huzuru büsbütün bozulmuştu. Hadiseler Padişah'a ulaştığında, Bağdat Valisi Hüseyin Paşa'ya

⁷⁶ **SVB**, Sene 1318, s. 187-188.

⁷⁷ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 324-325; Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksima ...**, s. 74, 208.

⁷⁸ Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksima ...**, s. 74.

gönderilen irade ile durumun düzeltilmesi maksadıyla Bağdat Valisi komutasında, Musul, Diyarbakır, Halep ve Kerkük'ten 30.000'den fazla asker toplayarak Basra'ya sevk edilmesi emredilmişti. Sevk edilen askerlerin haberi Şeyhi Meğamis'a yetişince, Necid ve diğer yerlerden topladığı Bedevilerle birlikte Ântara nehri üzerinde bir kale inşaatına başlamıştı. Bu olayların etkisiyle ertesi yılda Osmanlı askeri her taraftan saldırıya geçince Şeyhi Meğamis ve avnesi mağlup olmuştu. Basra valiliğine de Bağdat Kethüdası Mustafa Ağa getirilmişti. Halkın güvenliğini temin ettikten sonra Osmanlı ordusu geri dönmüştü⁷⁹. 1720 yılı başında Basra Eyaleti eski Defterdar Vezir Hacı Mustafa Paşa'ya tevcih edildi. Kısa süre sonra 1723'te Eyaletin Mutasarrıfı Vezir Ahmet Paşa görevinde ibka edilmişti⁸⁰.

Megâmis isyanı sonrasında Basra için en önemli hadise Hemedan Fatihi ve Eyyubi lakapları ile meşhur olan Hasan Paşa'nın bölgeye tayini olmuştu. Hasan Paşa ve oğlu Ahmed Paşa, Bağdat'a ilaveten Basra Valiliği de yapmışlar ve kendileri Bağdat'ta oturup Basra'yı, maiyetlerindeki kölelerden bir mütesellim vasıtası ile idare etmişlerdi. Uzun süre Irak havalisinde hüküm süren ve bütün kabileleri itaat altına almayı başaran bu iki valinin zamanları ile Ahmed Paşa'nın ölümünden (1747) sonra, Bağdat'ta başlayan kölemen idaresinin 1831'de ortadan kalkışına kadar Basra Bağdat'a bağlı durumunu sürdürmüştü⁸¹.

1774 tarihine gelindiğinde Basra önemli olaylarla karşı karşıya kalmıştır. Basra'ya meşhur Süleyman Bey (Büyük Süleyman Paşa) vali olarak atanmış ve Basra aniden Acem Hanlarından Kerim Han Zendi'nin saldırısına uğramıştı. Durum hem İstanbul'a hem de Bağdat vileyetine bildirilip yardım istenmişti. Ancak o dönemde Osmanlı-Rus savaşı devam ettiği için, Basra'ya asker göndermek mümkün olmamıştı. Bağdat Valisi Ömer Paşa'nın da yeterince asker gönderme imkânı

⁷⁹ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 59-62.

⁸⁰ Fahameddin Başar, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, ..., s. 141-142, 281.

⁸¹ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 324, Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", **DİA**, s. 434; Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872", **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi** İstanbul 2006, s. 125.

bulunmadığından, Basra'nın kuşatılması uzun sürmüştür. Yardım gelmeyince de şehir Kerim Han'a teslim edilmiştir⁸².

Müzakereleri yürüten Kerim Han'ın komutanlarından Sadık Han, tüm istekleri kabul eder ve şehri teslim alır (1775). Ancak Sadık Han, verdiği sözlerde durmaz ve şehri talan eder. Cami ve mescitler yıkılır ve medreseler yakılır. Süleyman Bey ve Basra'nın ileri gelenleri esir alınarak Şiraz'a gönderilir. Bu yöntemle Basra'yı teslim alan Sadık Han, askerleri ile birlikte Müntefik bölgesine yönelmişti. Ancak bu harekâta başarılı olunamaz. Savaşın sonuçları Şiraz'da Kerim Han'a ulaşınca, hemen büyük bir ordu kurulmasını emreder ve Mehmet Ali Han komutasında Müntefik aşiretlerinin yok edilmesi için gönderilir. Acemlerin bu müthiş hazırlık haberleri Müntefik aşiret reislerine yetişince, onlar da hazırlanır ve "Ebu Hallane" adlı yerde savaş ateşi yakarlar. 1779 yılı sonlarında 8 saat süren kanlı ve şiddetli bir savaştan sonra, Müntefik aşireti galip gelir ve Acem kuvvetlerinin büyük çoğunluğu yok olur. Komutan Mehmet Ali Han da ölenler arasında yer almıştır. Kerim Han'ın vefatı ile Zeki Han iktidara gelir. Aynı tarihte Padişah emri ile Bağdat'ta büyük bir ordu hazırlanmıştı. Bu ordunun Basra üzerine yürümeye başladığı haberi şehrin hâkimi Sadık Han'a aynı gün gelince, Sadık Han paniğe kapılır ve Basra'yı terk ederek Şiraz'a gider. Osmanlı ordusu Basra'ya girer. Numan Bey, vali tayin olunur ve Basra'nın imarına başlanır. Süleyman Bey esaretten geri döner ve Basra'nın Hûveyze bölgesinde Bağdat'a durumu izah ederek emir bekler. Çıkan fermanla Basra valiliği tekrar kendisine iade edilir. 1780 yılı sonlarında, Bağdat ve Kerkük vilayetleri de kendisine bağlanır ve tam olarak Irak'ın genel hâkimi olur⁸³.

Bu tarihten sonra da Basra'da iç karışıklıklar devam etmiştir. Nitekim 1786'da Şavizade Süleyman Bey, Bağdat Valisi Süleyman Paşa ile anlaşmazlığa düşerek Müntefik Reisi Sevini'ye iltihak etmiştir. Sevini ile anlaşarak Basra'yı kontrol altına almak için harekete geçer. O sırada Hez'al Şeyhi Hamd b. Humud da, Müntefik kuvvetlerine katılır ve yılın ortasında kalabalık bir kuvvetle Basra'ya

⁸² Fikret Sarıcaoğlu **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, TATAV Yay., İstanbul 2001, s. 1 vd.

⁸³ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 60-61; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 112-113.

saldırırlar. Basra Valisi Mütessellim İbrahim Bey'i esir alarak Basra'nın tamamını istila ederler. İstila sonrasında Basra'nın kamu malını, mütessellim emvalini ve tacirlerin mallarını müsadere ederler. Halkın büyük çoğunluğu, sıkıntıda kaldıklarından dolayı Bağdat ve diğer bölgelere göç ederler. Bağdat valisi, yeniçeri ve Urbandan oluşan bir ordu teşkil ederek Bağdat'tan hareket etmiş ve Ümmü'l-Abbas adlı yerde dört gün dört gece süren kanlı bir savaştan sonra, Müntefik kuvvetleri yenilerek Basra kurtulmuştur. Bu sırada Basra'ya mütessellim olarak Kürdi Mustafa Ağa atanmıştır. Bu olaydan bir süre geçtikten sonra Mustafa Ağa, itaatsizlik etmeye başlamıştır. Bazı uygunsuz davranışlarda bulunması ve Bahriye komutanlarından Hicazî Mustafa Ağa'yı öldürmesi; ayrıca vilayetin kontrolünü tamamen ele geçirmek için Osman Paşa ile anlaşmasının ortaya çıkması ile Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın çok sayıda Kürt asker toplamasına ve yanına Osman Paşa'yı da alarak Ramazan ayında Basra'ya yürütmesine sebep olmuştur. Vali Arca adı ile bilinen yere varınca, Kürdi Mustafa Ağa Kuveyt'e kaçtı. Onun topladığı askerler arasında anlaşmazlık çıkınca, Süleyman Paşa Basra'ya girdi ve Basra'ya Mardinli İsa Bey'i ve Müntefik aşiret reisliğine de Sevini'yi tayin etmişti. Bir süre sonra Süleyman Paşa'nın emirlerine karşı gelen Basra Mütessellimi Abdullah Ağa, sevk edilen asker sayesinde Basra'yı terk ederek firar etmiştir. 1799'da Bağdat'a gidip Süleyman Paşa'ya itaatini arz ederek, teslim olmuş ve af dilemiştir. Bunun üzerine Süleyman Paşa onu tekrar Basra'ya mütessellim olarak göndermiş ve yanında dönemin büyük âlimlerinden Şeyh Abdullah Er-Rehbi'yi de Basra Kadısı olarak yollamıştır.

1801'de Basra'ya Selim Bey mütessellim olarak tayin edilmiş, ertesi yıl görevinden ayrılmıştı. Aynı yıl Bağdat Valisi Büyük Süleyman Paşa vefat etmişti. Süleyman Paşa Basra için çok önemli işler yapmıştır. Bunlar arasında en önemlileri şunlardır: Kuttu'l-Amara kasabasının kurulması, Basra hisarının tamiri, Zübeyir kasabasının zamana yenik düşerek harap olmuş pek çok yerinin yeniden imar ve inşası ile Basra'da çok sayıda dükkân ve çarşının inşası kararlaştırıldı⁸⁴.

1820-21'de Basra'da Kolera hastalığı baş göstermiş ve tam on iki gün boyunca şiddetli bir şekilde devam etmişti. Daha sonra hafiflemeye başlamış ise de,

⁸⁴ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 61-62.

Basra'da ölenlerin sayısı o kadar çokmuş ki; pek çok ev kimsesiz kaldığından kapanmış, defnedecek kimse olmadığından camilerde ve sokaklarda cesetler üst üste yığılmış, halk çöllere doğru kaçmıştı. Daha bu felaketin acısı dinmeden 1823'de Zübeyir halkından Muhammed b. Sakip b. Vatban adlı şahıs, bir grupla Zübeyir'e kasabasına saldırmış, ancak orada Zühirzade ailesi tarafından geri püskürtülmüştü. Buradan ayrılan grup, bu sefer de Basra'ya saldırmıştır. Dönemin Basra Mütesellimi Mehmet Kazım Ağa, askerleri ile birlikte halktan topladığı gönüllülerle Vatban ve adamlarını Basra'dan uzaklaştırmayı başarmıştır.

Müntefik Şeyhi Hamd b. Humud 1827'de azledilerek yerine *Akil b. Muhammed b. Samir* tayin edilmişti. Tayin haberi Hamd b. Humud'a ulaşınca isyan ederek, Basra'yı ele geçirmek için Kâ'b aşiretinden ve diğer aşiretlerden topladığı büyük bir grubu oğulları Macit ve Faysal komutasına verdi. Daha sonra *Maskat Emiri Seyyid Said* ile haberleşerek, denizden de çok sayıda gemi ile Basra'yı kuşattı. Basra halkı askerler ve Akil b. Muhammed'in tarafını tutarak gelen kuvvetlere direnmeye başlamıştı. Kuşatma iki ay devam etti. Ancak hiçbir taraf başarı gösteremeyince, Faysal komutasındaki kuvvetler topyekûn saldırıya geçerek muharebeye tutuşmuşlardı. İki gün devam eden kanlı savaştan sonra Faysal'ın adamları dağıldı ve pek çoğu öldürüldü. Maskat Emiri Seyyid Said de barış imzalayarak geri döndü. Aynı yıl Humudoğullarından Macit, topladığı urbanla tekrar saldırıya geçerek Basra'yı kuşattı ve Basra etrafındaki köyleri yağmalamaya ve birtakım fukaranın sârifelerini (kamuhan yapılmış kulübeler) yakarak halkı korkutmaya başladı. Ancak Zübeyir halkı toplanarak onlara karşı saldırıya geçti. Bu sırada Basra'dan askerler de saldırınca, iki ateş arasında kalan Macit ve adamları şaşırıp kaçmaya başladılar.

Bütün yaşanan mücadelelere rağmen Osmanlı idaresi boyunca Basra, gerek ticaret gerekse ziraat bakımından oldukça hareketli bir şehir olmuştur. Şehrin, Basra Körfezi ile Şattü'l-Arap yolu münasebetiyle Akdeniz limanlarına ulaşan güzergâhında bulunması önemini ve nüfusunu daha da arttırmıştır. Basra'nın Osmanlı idaresine girmesinden sonra belli bir istikrar kazandığı ve ticarî öneminin arttığı özellikle de mahallî idarecilerden Efrasiyab ve halefleri döneminde Hollandalı,

İngiliz ve Hintli tüccarlara verilen imtiyazlar sebebiyle buralarda depolar yapıldığı⁸⁵ ve hanlar inşa edildiği görülmektedir. Tanzimat sürecine yaklaşılırken Basra şehri 1831'de Badat'ta Kölemen İdaresi'nin çökmesine kadar buraya bağlı kaldı. Bundan sonra Irak Kölemen idaresinden kurtulmuş ve doğrudan doğruya devlet tarafından atanan valilerce yönetilmiştir. Basra ise, bazen valiler tarafından, bazen de Bağdat'a bağlanarak mutasarrıflar tarafından idare edilmekteydi⁸⁶.

⁸⁵ Kömür depoları için: BOA, **Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi Mühimme (A. MKT. MHM)**, nr. 264/57; **İ. MVL**, nr. 213/7022.

⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", **DİA**, s. 435; Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872", ..., s. 115-117.

BİRİNCİ BÖLÜM

VİLAYET NİZAMNAMESİNİN İLANI ÖNCESİ BASRA’NIN İDARÎ DURUMU

A. TANZİMAT SÜRECİNDE OSMANLI İDARÎ YAPISININ GENEL ÖZELLİKLERİ

1. 1839 Tanzimat Fermanının İlanı ve Yönetim Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerine girmesi, birçok siyasî ve iktisadî problemle birlikte bir de yönetim sorununu ortaya çıkarmıştı. Çok geniş topraklara sahip olan ve birçok farklı unsuru bünyesinde barındıran böyle bir imparatorluğu artık, klasik dönemdeki yönetim usulleriyle yönetmek ve bir arada tutmak mümkün görünmüyordu. Bu bakımdan, başlangıçta ağırlık verilen askerî ıslahatlar¹ merkez ile çevre (eyaletler) arasındaki bağların gevşemesine paralel olarak yerini yönetim ile ilgili reformlara bırakmaya başlamıştır. Bu nedenle, II. Mahmut ve ardından gelen Tanzimat reformlarının temel hedeflerinden biri, bozulan merkezî otoriteyi tekrar sağlayarak taşra ile merkez arasındaki bağları yeniden güçlendirmeye yöneliktir².

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geniş kapsamlı bir modernleşme ve değişim sürecine girmişti. Özellikle 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı ile bu değişim daha köklü bir yapı kazandı ve bundan sonraki birçok ıslahat ile bunlara muhalefete zemin hazırladı³. Hemen her alanda meydana getirilen bu yeniden yapılanma ile idarî taksimatta, merkezi bir yönetim ağı oluşturma amacı ön plana çıkmıştı. Bu amaçla 1840 yılından itibaren idarî taksimat çeşitli yıllarda yenilenmiş, yani değişim ve yenilenme süreklilik kazanmıştı. Öncelikle bazı eyâlet ve vilâyetler bu yeniden yapılanmanın pilot bölgeleri olmuşlardı. Bilhassa 1860'lı yıllarda

¹ Mehmet İpşirli, “Islahat”, *DİA*, s. 170-172; Mehmet Öz, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997, s. 1 vd

² Daha fazla bilgi için bkz. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1994, s. 128,153.

³ Ahmet Cevat Eren, “Tanzimat”, *İ.A.*, C. XI, İstanbul 1979, s. 710.

imparatorluğun Orta-Doğu ve Balkanlarda, iç sorunlar ve dış baskılarla çalkalanan eyâletlerin yeniden teşkilâtlandırıldığı dikkati çekmektedir⁴.

19. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti'nde idari yapılanmada da ciddi yeniliklerin yapılması gerektiği kanaati iyice hakim olmuştu. Bu nedenle Sultan III. Selim'in saltanatına tekabül eden ve geniş kapsamlı bir reform hareketi olarak bilinen *Nizâm-ı Cedîd* hareketi, ıslahat meselesinin bir plan dâhilinde ele alınması bakımından Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir⁵. *Nizâm-ı Cedîd*, geniş manada III. Selim'in başta askerî alan olmak üzere mülkî ve idarî, ekonomik, sosyal ve ilmî alanlarda giriştiği yenilik hareketlerinin tümünü ifade etmektedir⁶. III. Selim daha şehzadelîği zamanında Osmanlı Devleti'nin ıslahı gereği üzerinde durmaktaydı⁷. Buna rağmen III. Selim zamanında meydana gelen bir takım iç ve dış olaylar uygulanmak istenen reform programının yavaşlamasına sebep olmuştu⁸. Nihayet yenilik karşıtlarının isyanı sonucunda reformcu Padişah III. Selim tahttan indirilmiş ve *Nizâm-ı Cedîd* programı tamamen ortadan kaldırılmaya başlanmıştı (29 Mayıs 1807)⁹.

III. Selim'in ardından bir süre ara verilen ıslahat düşüncesi, II Mahmud'un saltanatında yeniden devletin birinci gündemi olmaya başlamıştı¹⁰. II. Mahmud, 28 Temmuz 1808 tarihinde Osmanlı tahtına geçtiği sırada ülkenin birçok yerinde âyân ve mütegalibe yönetimde söz sahibi olmuştu. Büyük eyaletlerden Mısır, tamamen Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kontrolüne girmek üzereydi¹¹. Devlet otoritesi

⁴ Çok daha fazla bilgi için bk. Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Ankara 1988, s. 1 vd; Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK, Ankara 1991, s. 1 vd.

⁵ Ali İhsan Gencer, **Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)**, İstanbul 1985, s. 31-32.

⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, TTK, Ankara 1999, s. 61.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliht iken Fransa Kralı Lui XVI ile Muhabereleri", TTK, **Belleten**, C. II/5-6, Ankara 1938, s. 193; Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları ...**, s. 44-45, 148.

⁸ Ahmet Cevat Eren, **Selim III'ün Biyografisi**, İstanbul 1964, s. 52-53; Câbi Ömer, **Câbi Târihi, (Târih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkitli Metin I**, (Haz: Mehmet Ali Beyhan), TTK yay., Ankara 2003, s. 126-138.

⁹ Ahmet Cevat Eren, **Selim III'ün Biyografisi ...**, s. 65.

¹⁰ Ercüment Kuran, "III. Selim Zamanında Türkiye'nin Çağdaşlaşması ve Fransa", **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, (der: Mümtaz'er Türköne), Ankara 1994, s. 52.

¹¹ **Mufassal Osmanlı Tarihi**, (Ananonim), C: V, İstanbul 1971, s. 2832, 2833; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul 2000, s. 97-105.

zayıfladıkça eyaletlerde güçlenen bu ayânlar kadar güçlenmişti ki, bunlarla *Sened-i İttifak* denilen bir mukavelename imzalanması keyfiyeti ortaya çıkmıştı. Böylece II. Mahmud ayânların varlığını kabul etmişti¹². Bu olumsuz tabloyu değiştirmek isteyen II. Mahmud'un karşısında en büyük engel Yeniçeri askeriydi¹³. II. Mahmud'un merkezi otoriteyi güçlendirme gayretleri 1826 Yeniçeri Ocağı'nı kaldırılmasıyla daha da hız kazanmıştı¹⁴.

Sultan II. Mahmud, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra asıl ıslahat hareketlerine girişmiş ve başta idarî, adlî ve mülkî sahalar olmak üzere, ülke genelinde köklü yenilikler gerçekleştirmeye başlamıştı. İdarî alanda merkeziyetçi bir yaklaşım benimsendi ve kısa zamanda taşradaki valileri sıkı bir merkezî kontrol altına aldı¹⁵. Bu arada merkez idaresinde *Divan-ı Hümayûn* ehemmiyetini kaybetmiş ve *Babiâli* ön plana çıkmıştı¹⁶. İşlerin Babiâli'ye intikali neticesinde Sadrazam devlet işlerini tamamen üzerine almıştır. Merkez bürokrasisinde nezaretlerin kurulmaya başlaması ile Babiâli'nin klasik yapısında önemli bir takım değişiklikler yaşanmıştı. Yeni nezaretlerin kurulması Sadrazamın yetkilerini başka kurumlarla paylaşması sonucunu doğurmuştu¹⁷. Bu süreçte Anadolu eyaletleri idarî bakımdan resmen dörde taksim edilmişti¹⁸. Bahsi geçen düzenlemeler hayata geçerken 1821 Rum İsyanı'nda Fransa, İngiltere ve Rusya'nın âsiler tarafında yer alarak Navarin'de Osmanlı-Mısır ortak donanmasını ani bir baskın ile yok etmeleri, devleti adeta donanmasız bırakmıştı (1827)¹⁹. Ardından başlayan Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829) ve imzalanan Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığı önündeki engeller

¹² Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu", **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1996, s.344-346; Ali Akyıldız, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul 2004, s. 83-102.

¹³ **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C: V, s. 2859-2863.

¹⁴ Şamil Mutlu, **Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri: Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, s. 1 vd.; Mehmet Ali Beyhan, **Şirvanlı Fatih Efendi, Gülzâr-ı Futûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemile Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı)**, Kitapevi Yay., İstanbul 2001, s. 10-15.

¹⁵ Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin**, s. 61.

¹⁶ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1853-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993, s. 22.

¹⁷ Enver Ziya Karal, "Mahmud II (1808-1839)", **İ.A.**, C: VII, s. 169.

¹⁸ Halil İnalçık, "Eyalet", **DİA**, C: XI, İstanbul 1995, s. 548-550.

¹⁹ Ali İhsan Gencer, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Donanması ve Bahriye Nezareti", **Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2002, s. 232.

kaldırılmış oluyordu. Edirne Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden senede bütün ülkede büyük bir nüfus sayımı gerçekleştirilmişti. Söz konusu sayım ile her eyaletin nüfus ve emlakı tespit edilmiştir²⁰. Bu arada devletin Rum İsyanı ile gelişen siyasî olaylar neticesinde içinde bulunduğu zayıf durumdan yararlanan Fransa Cezayir'i işgal etmişti²¹.

II. Mahmud döneminde merkez teşkilatında bir takım nezaretler kurulmuştu²². Nezaretlerin dışında, merkezde hiyerarşik olarak bunların üzerinde yer alan meclisler de vardı. Bunlar *Meclis-i Hass-ı Vükela* idi²³. 24 Mart 1838'de bir yasama ve Başvekile danışma organı olarak *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*'nin kurulduğu görülmektedir²⁴. Meclis-i Vâlâ, daha sonra Tanzimat-ı Hayriye'nin müzakeresine mübaşeret edecek bir reform meclisi olarak görev yapacaktı. Bu yönüyle Meclis-i Vâlâ, II. Mahmud dönemi ile Tanzimat dönemi arasında bir köprü olarak düşünölmekteydi²⁵.

Tanzimat kelimesi nizam verme, düzenleme anlamına gelmektedir. Bilhassa bu manada II. Mahmut döneminin son yıllarında sık sık kullanılmaya başlanmıştı. 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda okunarak ilan edilen ferman, Tanzimat Fermanı olarak adlandırılmıştır. Ferman metninin üzerinde padişahın el yazısı ile gereği yapılsın, uygundur anlamına gelen onayı bulunduğu için belge okunduğu yer ve bu onay göz önünde tutularak Gülhane Hatt-ı Hümayunu diye de bilinmektedir. Fermanın gerçek mimarı olan Mustafa Reşid Paşa'nın Padişahın bir irâde-i seniyyesi

²⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1943, s. 1-216; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", **Sultan II. Mahmud ve Reformları**, İstanbul 1990, s. 81-106.

²¹ Ercüment Kuran, **Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)**, İstanbul 1957, s.1 vd.

²² Ali Akyıldız, "Osmanlı Merkez Teşkilâtının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)", **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul 2004, s. 70-73.

²³ Ali Akyıldız, "Osmanlı Merkez ve Taşra...", s. 63-64.

²⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1841)", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İstanbul 1990, s. 129-130.

²⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve...", s. 133.

olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okuması imparatorlukta yeni bir dönemin başlangıcı oldu²⁶.

Tanzimat'ın ilan tarihi olan 1839'a kadar idarî açıdan en önemli atılım Mısır kuvvetlerinin 1832-1833 yıllarında hemen hemen bütün Anadolu'yu işgalleri üzerine yaşanmıştır²⁷. Mehmet Ali Paşa'nın kısa zamanda Anadolu'ya hâkim olması, ülkede yeni bir idarî ve askerî teşkilâtın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ardından II. Mahmud eyâletlerde redif teşkilatı oluşturulmuştur. Rediflerin sayısı artınca eyâlet yönetiminde yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. 1836'da müşirlikler kuruldu. Yeni idarî taksimata göre eyâlet yönetimi daha ziyade askerî niteliği bulunan müşirlere bırakıldı. Doğuda mesela Muş gibi sancaklarda klasik dönemden itibaren süre gelen yurtluk-ocaklık sistemi muhafaza edilerek, mutasarrıflığa *ekber evlad* tayini âdeti sürdürüldü. Ancak bunların nüfuz alanları kontrol edilmeye çalışıldı. 1836'daki tensikat ardından Tanzimat'a kadar eyâlet yönetiminde merkezî idareyi güçlendirme çalışmaları sürmekle birlikte, başka bir teknik düzenlemeye gidilmedi. Bu yapılanma ile bir bakıma klasik sistemde uygulandığı gibi askerî niteliği ağır basan sancaklar ve beylerbeyilikler yeniden canlandırılmış oluyordu. 13 Eylül 1836 tarihli Takvim-i Vekâyi'de ilan edilen bu teşkilât ile eski büyük eyaletler tamamen ortadan kaldırılmıştı²⁸.

2. Tanzimat Sonrası Taşra İdaresi

3 Kasım 1839'da Tanzimatın ilanından sonra yapılan birtakım düzenlemelerle eyalet ve sancak merkezlerinde yönetim, yargı ve maliye işleriyle doğrudan uğraşacak meclislerin kurulması kararlaştırılmıştı. Vilayet İdare Meclisleri ve bunun birer prototipi olan Sancak ve Kaza idare meclisleri yanında ticaret meclisleri, özel ihtisas komisyonları (Aşar komisyonu, Muhacir komisyonu, Tahsilat komisyonu) gibi meclis ve komisyonlar, bu dönemde Osmanlının her yerinde olduğu gibi

²⁶ Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", **İ.A.**, s. 710; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (çev. Prof. Dr. Metin Kiratlı), TTK, Ankara 2000, s. 107; Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (ed: Halil İnalçık, Mehmed Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yay., Ankara 2006, s 39-40.

²⁷ Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi, 1831-1841**, Ankara 1988, I. Kısım, s 22 vd.; Muhammed H. Kurtoğlu, **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul 1998, s. 1 vd.

²⁸ Ali Fuat Öreç, "Ege Adaları'nın İdarî Yapısı (1830-1923)", **Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı**, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara 2003, s. 34.

Basra'daki modernleşme çabalarının örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır²⁹.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde taşra idaresi, aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (liva) ve eyalet şeklinde oluşmaktaydı. Bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar meydana gelmiş, kazaların birleşmesiyle sancaklar, sancakların bir araya gelmesiyle de eyaletler ortaya çıkmıştı³⁰.

Tanzimat sürecinde Bağdat Eyaleti ve buraya bağlı olan Basra Sancağı ile bağlı mahallerde önemli değişimlere ve gelişmelere sahne olmuştu. Bu nedenle söz konusu sürecin iyi tahlil edilmesi daha sonraki idari uygulamaların anlaşılmasında önem kazanmaktadır. Ayrıca Tanzimat sonrası gelişmeleri anlayabilmenin tek yolu ise yine Tanzimat'ın getirdikleri veya getiremediklerini en iyi şekilde kavramakla mümkün görünmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen önce Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatına bakıldığında eyaletlerin yönetiminde valiler, sancak idaresinde ise mütesellim ve zaman zaman da mutasarrıf adlı yöneticilerin varlığıyla karşılaşılmaktadır³¹. Tanzimat'ın ilanı akabinde Mustafa Reşid Paşa Sadrazam olunca ilk yapılan işlerden biri eyalet teşkilâtının yeniden ele alınması olmuştu³². 1840 yılında uygulamaya konulan idarî düzenlemeler 1850'de son halini buldu³³. Diğer taraftan 1840 yılı Mart'ından başlamak üzere Rumeli'de Bosna ve Arnavutluk, Anadolu'da ise Erzurum, Trabzon, Van, Kars, Diyarbakır, Arabistan'da Bağdat hariç ülkenin her yerinde Muhassılların görevlendirilmesi de oybirliği ile karar altına alınmıştı³⁴.

Fermanda açıkça zikredildiği üzere *Muhassıl-ı emvâl* adıyla tayin ve kendilerine talimat verilen bu Muhassıllara, gittikleri sancak ve kazalarda bir meclis

²⁹ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 27.

³⁰ Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara 1998, s. 83-87.

³¹ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın İlâm Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839) ...", s. 1222, 1229.

³² Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara 1993, s. 380-382.

³³ Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkileri", **Belleten**, TTK, Ankara 1964, sa. XXVIII, s. 623-649; Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu** ..., s. 208-209; Ayla Efe, "Muhassıllık Teşkilatı", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Eskişehir 2002, s. 8-87.

³⁴ Ayla Efe, "Muhassıllık ...", s. 8-10.

kurmaları emrolunmuştur. Bu meclis; iki kâtip, hâkim, müftü, asker zabiti ve bölgenin önde gelenlerinden seçilecek dört kişi ile sancak veya kazada gayrimüslim var ise metropolit ve onları temsilen seçilecek iki kocabaşı olmak üzere, on üç üyeden meydana gelecekti. Büyük Meclis olarak adlandırılan bu meclisin bir bezerinin ise, sancak merkezleri dışında kalan kazalarda, beş üyeden meydana gelecek şekilde teşkil olunması istenmekteydi³⁵.

Tanzimat döneminin ilk uygulaması olan Muhassıllık kurumunun aslında merkezî maliye teşkilatında gerçekleştirilen reformların tahsilât sisteminde de uygulanmaya çalışılması olarak değerlendirilebilir³⁶. Bu şekilde taşraya merkezden yollanan Muhassıllar aracılığıyla vergiler doğrudan toplanma yoluna gidilecek, sonuç olarak çeşitli gelirlerin *bakaya* ve *zimmeth* adı altında devlet görevlilerinin üzerinde kalmasının önü alınmaya çalışılacaktır. Muhassıllık Meclisleri'nin kurulmasını emreden ve üyelerinin kimlerden meydana geldiğini bildiren ve yukarıda izah edilen fermanın sonra Muhassıllara, görev yerlerine varduktan sonra nasıl hareket edecekleri, ne gibi işler yapacakları, nüfus ve emlak sayımını nasıl yürütecekleri gibi hususlarda açıklamalar ihtiva eden talimatnameler gönderilmişti³⁷.

Tanzimatın öngördüğü ekonomik ve yönetim anlayışının 1840-1842 yılları arasındaki uygulamasından istenilen verim alınmamıştı³⁸. Çünkü idari kurum olarak ön plana çıkarılan Muhassıllık sistemine işlerlik kazandırılmadan iltizam usulü lağvedilmiş³⁹, devlet önemli ekonomik kayıplara uğramıştı. Bu nedenle Mart 1842'den itibaren tekrar iltizam sistemine dönülmüştü⁴⁰. Bu gelişme üzerine sancak

³⁵ Kurulması öngörülen *Muhassıllık Meclislerinin* tabii üyesi olan muhassıl, hâkim (naip), müftü, asker zabiti dışında kalan ve ruhanî reisler ile memleket ileri gelenlerinden meydana gelen altı kişi seçimle belirlenecektir. Söz konusu seçimlerin ne şekilde icra edildiği için Bk: İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Modernleşme ve Mahallî İdare Alanındaki Gelişmeler", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, C: III/1-3, İstanbul 1982, s.143-144.

³⁶ Ali Akyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler ...", s. 28-29

³⁷ Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK, Ankara 1985, s.237-258; Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul 2001, s. 285-300.

³⁸ BOA, **Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)**, nr. 10558, s. 10.

³⁹ Yücel Özkaya, "Tanzimat Öncesi Sosyal ve Kültürel Durum ve 1840-1850 Arasında Taşrada Tanzimatın Uygulanışı", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)**, TTK, Ankara 1991, s. 121-140.

⁴⁰ Ali Akyıldız, "Osmanlı Merkez Teşkilâtının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)"..., s. 74.

ve eyalet idaresinin de yeni baştan düzenlenmesi gerekmişti. Nitekim, Meclis-i Vâlâ kararı gereği eyalete bağlı sancaklara *Kaymakamların* atanması ve sitemin de buna göre düzenlenmesi kabul edilmişti⁴¹. Köylerin idaresi *muhtarlara*, kazalarınki *kaza müdürlerine* tevdi edilirken tabir edilen idarecilere bırakılmıştı. Eyalet yine valilerce kontrol edilecekti⁴².

Sancak idaresinde Kaymakamlar dahilî işlerin başkanı oldukları ve Müslim-Gayrimüslim unsurların tamamının temsil edildiği Kaymakamlık Meclisi (Küçük Meclis, 1849'dan sonra Sancak Meclisi) vasıtasıyla yürütmekteydiler. Meclis haftanın muayyen günlerinde toplanarak mülhakatıyla birlikte sancağın yönetim, maliye, eğitim-öğretim, bayındırlık ve belediye hizmetleri ile ilgili güvenlik sorunları görüşüp karara bağlamaktaydı⁴³. Kaymakamın altında, eyalet sisteminin yapısı gereği ona karşı sorumlu olan kaza müdürleri bulunmaktaydı. Kazaların yönetiminden üstlenen müdürler yörenin önde gelenlerinden seçilmekteydi⁴⁴.

Tanzimatta devlet yönetimiyle ilgili ana eğilim; iktidarın kendi kendini sınırlandırmasıdır. Bu sınırlama, yasa üstünlüğü ya da yasaya saygı ilkesini içermektedir. Yasalar onu yapanları ve uygulayanları da bağlayacaktır. Kamusal yaşam yeni yasalarla düzenlenecek keyfî işlemlere yer bırakılmayacaktır. Bu yolla herkesin yasa önünde eşitliği sağlanacak, memurların yasal çerçevede iş görmeleri gerçekleşecek buna uymayan görevliler yine yasalar çerçevesinde cezalandırılacaktır.

⁴¹ Musa Çadircı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", **Bellekten**, TTK, Ankara 1989, sa: LIII/206, s. 237-257; Yücel Özkaya, "Kaymakam", **DİA**, Ankara 2002, C: XXV, s. 84-85.

⁴² Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)" ..., s. 1155.

⁴³ Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin** ..., s. 236. Teşkilât gereği yeni bir kaymakam tayini yapıldığında görev yerine gider gitmez ilk iş olarak eski yönetici ile devir teslim muamelelerini (halef-selef muhasebesi) gerçekleştirmesi talep edilmekteydi. Bu muhasebe işlemi ile kaymakamlığın bütün gelir ve gider kalemlerinin ayrıtması ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Maliye ile olan muamelelerde ise önde gelen tersane veya donanma görevlilerin maiyetinde bulunan şahıslar arasından tercih ettikleri kapıkethüdalarından yararlanmaktaydılar: Musa Çadircı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)" ..., s. 237-257.

⁴⁴ 1842 yılında muhassılığın kaldırılması ile öngörülen idare biçiminde en küçük biriminin yönetimi *kaza müdürlerine* bırakılmaktaydı. Başlangıçta maassız çalışmaları kuralı getirilen müdürlere daha sonra belirli oranlarda *aylık* tahsisi yapılmıştır. Yolsuzluk yapmaları ihtimaline karşılık bir de *kefil* gösterme zorunluluğu olan müdürlerin başta gelen görevleri, kazalara bağlı köylerden âşâr ve benzeri vergilerin zamanında tahsilini sağlamaktı. Müdürler, kazalarında oluşturacakları Küçük Meclisler vasıtasıyla vergi mükelleflerin durumlarını belirlemek ve her malî yılın başında çağrıldığında sancak merkezine gitmekle yükümlüydü. Ayrıca kazalardaki güvenlikten de sorumlu idiler: Çadircı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi" ..., s. 237-257.

Keyfî cezalara son verilmesi, mahkemelerde duruşmaların açıklığının sağlanması, vergi ve askerlik görevlerinin adil yasalarca yeniden düzenlenmesi gibi noktalar aynı çerçevede yer alan önlemlerdir⁴⁵.

Eyalet yönetiminde 1842 düzenlemesiyle köklü ve kalıcı değişiklikler gerçekleştirdiği dikkati çekmektedir. Öncelikle valilerin yetkileri azaltılmıştı. Maliye işleri doğrudan merkezden atanan Defterdar'a veriliyordu. Büyük Meclis adı altında oluşturulan kurul, vali başkanlığında defterdar, kadı, müftü, Müslüman halkın seçtikleri temsilciler ile Müslüman olmayanların dini liderleri ile temsilcilerinin katılmalarıyla teşekkül ediyordu. Meclis, sancak meclislerinin kararlarını inceleyip sonuca bağlamanın yanı sıra eyaletin yönetim, maliye, güvenlik, bayındırlık, eğitim-öğretim işlerine bakmakla yükümlüydü. Ayrıca mahkeme görevi yaparak devlet memurlarını yargılıyor, ağır suç işleyenlerin soruşturmasını yapıyordu⁴⁶.

Tanzimatın ilanını müteakip sancak ve kazalarda tesis olunan meclisler ise bu son düzenlemeler sonrası varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde sancaklarda bulunan ve 1849'dan itibaren Sancak Meclisi adı verilen meclisler kaymakamın başkanlığında mal müdürü, hâkim, tahrirat ve mal kâtipleriyle Müslüman ve Gayrimüslim toplulukların seçtiği kişilerden meydana gelmekteydi. Haftanın muayyen günlerinde toplanan meclisin bölgenin malî, eğitim-öğretim ve beledî işlerini görüşüp karara bağlaması ön görülmüştü⁴⁷. Memleket meclisi, çeşitli idarî birimlerde görev alanlarla halk arasında çıkan anlaşmazlıkları bir mahkeme gibi değerlendirerek sonuçlandırdığı için bir bakıma Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin taşradaki örneği olarak görülmektedir⁴⁸.

Tanzimat Dönemi'nde ana prensipleri ortaya koyan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun uygulanması için başka yenilikleri ihtiva eden fermanların da çıkarılması gerekmişti. Bu fermanlardan en önemlisi 1856 tarihli Islahat

⁴⁵ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayını", ..., s. 90, 91, 92, 97; Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, YKY, İstanbul 2002, s. 87-88.

⁴⁶ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler ..., s. 151-154-155.

⁴⁷ Yücel Özkaya, "Kaymakam", **DİA**, s. 84.

⁴⁸ Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", **Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, TTK, Ankara 1985, s. 265.

Fermanı'ydı⁴⁹. Ferman ile 1839 Tanzimat Fermanı gibi sadece can, mal ve namus güvenliğin sağlanmasını değil aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Müslüman olmayanları Müslümanlar ile eşit haklara kavuşturmayı esas almıştı⁵⁰.

Tanzimat sürecinde eyalet yönetiminde vali ile aynı yetkiye sahip mutasarrıf denilen bir yönetici sınıfının da sancak idaresinde ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Mutasarrıflık kurumu klasik dönemde farklı içerikte kullanılırken 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha ziyade idari bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştı. Devlet, vezir olmuş bazı kimselere çeşitli nedenlerle valilik veremeyince, bunların idaresine bir veya birkaç sancağın yönetimini bırakmaktaydı⁵¹. Aşağıda ilgili kısmında ele alacağımız üzere Basra'da idari yapıda mutasarrıfların önemli etkisinin olduğu dikkati çekmektedir⁵². Tanzimata kadar mutasarrıf ataması diğer görevlilerde olduğu gibi Padişahın buyrulduyuyla gerçekleşmekteydi. Her yıl tevcihat defterleri hazırlanır, ibka, azil ve yeni tayin işlemleri yapılırdı. Görev yerine gitmeyen, emir üzerine bir savaşa katılan veya eşkıya takibinde olan ve birden çok sancağı tasarruf eden mutasarrıflar, yerlerine merkezin onayıyla mütesellim atarlardı. Bazen mutasarrıf görev yerine gidene kadar geçici olarak mütesellim tayini de olmaktadır. Basra Sancağı'nda olduğu gibi tayinlerde zaman zaman bölgenin özel şartları ve sancağın güvenlik gibi öncelikli sorunları dikkate alınmaktaydı. Mutasarrıfın veya mütesellimin tayin buyrulduyu yörenin önde gelenlerine okunup, buyruldu mahkeme kaydına geçiriliyordu. Mutasarrıflar maaş ve personel giderlerini, sancak ahalisinden

⁴⁹ Bülent Tanör, Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri ...**, s 95-96.

⁵⁰ Rifat Uçarol, **Siyasî Târîh**, s, 237-238-239.

⁵¹ Mutasarrıf tabirinin Osmanlı taşra idaresinde tedricen ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Klasik dönem Osmanlı eyâlet sisteminde sancağın idaresi ehl-i örf taifesi arasında zikredilen sancakbeyine verilmişti. Kaptanpaşa Eyâleti'nde ise deryabeyleri idareci durumundaydı. Bilhassa XVII. yüzyılın başlarından itibaren meydana gelen sosyo-ekonomik değişimler, klasik taşra idarî yapısının büyük ölçüde bozulmasına, yönetimde beylerbeyi/vali ve sancakbeyi/mirlivalardan ayrı olarak mutasarrıf, mütesellim, muhassıl, voyvoda ve âyân gibi yönetim silsilesinin doğmasına zemin hazırladı. Taşra idaresindeki ciddi aksamalar XVIII. yüzyılda alınan bir takım tedbirlere rağmen sürmüş, yönetim kurumları önemli değişikliklere uğramıştır. XIX. yüzyıla girerken ise sancak yönetiminde mutasarrıf tabirinin idareci anlamında kullanılması iyice yaygınlaşmıştır. Değişim Tanzimatın ilanına kadar sürmüştür. Yeni dönemde eyâlet idaresi tamamen farklılaşınca, mutasarrıf, bu değişimde en yüksek sancak/liva mülkî amiri sıfatı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı eyalet sistemindeki tarihî gelişim dikkate alındığında mutasarrıfları ve mutasarrıflık kurumunu, Tanzimat öncesi ile sonrası olmak üzere iki dönemde değerlendirmek mümkün olmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Ali Fuat Öreñç, "Mutasarrıf", **DİA**, C. 31, İstanbul 2006, s. 377-379.

⁵² Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdarî Taksimatı**, Elazığ 1997, s. 23-41.

duruma göre *imdad-ı hazeriyye*, *imdad-ı seferiye* ve *âidât-ı muayyene* isimleri altında tahsil ettikleri vergiden alırlardı. Ancak çoğu zaman belirlenen miktardan fazlasını toplayarak halka zulmetmeleri şikâyetlere sebep olmaktaydı. Eğer sancağın gelir durumu bir Mutasarrıfı karşılayamıyorsa veya doğal bir afet neticesi geliri düşmüşse, buraya masrafı daha az olan mütesellim tayin edilmekteydi. Sancak divanı toplantılarının yapıldığı sarayların inşası, tamiri ve diğer bazı giderleri sancak ahalisinden tahsil edilirdi. Mutasarrıfların merkezdeki işleri talepleri üzerine nasbedilen *kapukethüdalari* tarafından görülürdü. Sancak yönetiminde *kadı/naib* ile müşterek çalışma yürüten mutasarrıfların öncelikli görevi asayişin temin ve vergileri toplamaktı. Tayin edilecek şahsın *erbâb-ı iktidar* olması beklenmekteydi. Islahat dönemlerinde mutasarrıf tayinlerinde yeni kıstasların ortaya çıktığı görülmektedir. Sancaklardaki inşaat ve bayındırlık işleri, bazı dinî ve sosyal yapıların, suyollarının tamiri, doğal afet durumunda gıda maddelerinin temini, sancak için gerekli görevlilerin tayininde merkezle irtibat görevleri arasındaydı. Hac mevsiminde *surre güzergâhı* mahalleri üzerinde bulunan Mutasarrıflarına önemli vazifeler düşmekteydi. Mutasarrıfların uygunsuz hareketinden dolayı idam edildiği olduğu gibi şecaat ve sadakati görülürse rütbeleri artırılırdı⁵³.

Daha sonraki yıllarda idarede yeni bir kavram olarak *müstakil mutasarrıflık* sistemi yaygınlık kazanmaya başlamıştı. Bazen eyaletlerin kendisi, bazen de sancaklar muhtelif gerekçelerle *müstakil mutasarrıflık* haline getirilerek yönetiliyordu. Müstakil sancaklar, yani bir eyalete bağlı bulunmayan sancaklar, birer mutasarrıf idaresine verilmekteydi ve bunlar vali gibi bir üst makam olmadan doğrudan merkeze bağlıydılar. 1864'te vilayet düzenlemesine kadar⁵⁴ muhtelif tarihlerde Basra ile birlikte Sivas, Amasya-Çorum, Rumeli, İşkodra, Üsküp, İzvornik, Hersek, Tuzla, Niş, İskenderiye, Tırhala, Ankara, Biga, Karesi, Canik, Bozok, Küds-i Şerif, Lazistan, Musul, Bağdat, Kars, Kıbrıs, Maraş, Yemen, Filibe, Sofya, Kocaeli, Rakka, Edirne, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Adana, Kastamonu, Harput, Şehrizar, Tulcı, Van, Vidin, Yenipazar, Erzincan, Bingazi, Prizrin ve Hüdavendigâr'ın müstakil

⁵³ Ali Fuat Öreñç, "Mutasarrıf", **DİA**, s. 377-379.

⁵⁴ **Düştur**, I. Tertip, C. I, s. 608-624.

mutasarrıflık şeklinde yönetildiği anlaşılmaktadır. Müstakil Mutasarrıflık yöneticileri valilerin salâhiyetlerini hâiz ve görevleri ile mükellefliler⁵⁵.

Mutasarrıf başkanlığında olmak üzere livada *Liva İdare Meclisleri* bulunmaktaydı. Daha ziyade istişarî niteliği bulunan meclis, mutasarrıf tarafından lüzum üzerine havale olunan evrak hakkında mütalaasını beyan ederdi. Liva meclisi atanan ve seçilen azalardan oluşmaktaydı⁵⁶.

B. TANZİMAT DÖNEMİNDE BASRA'NIN İDARİ YAPISI

1. Tanzimat Sonrası Basra'da Yönetici Tayinleri

Tanzimat dönemine girerken Basra Eyaleti'nin merkezi Basra Şehri, doğuda İran memleketinden *Huzistan Hükümeti* dâhilinde bulunan *Cüveyze* ve *Felahiye* araziyle, güneyden Basra Körfezi sahili ve Batı yönünden *Çöl-i Kebir* ile kuzeyden Bağdat'a bağlı *Hille* Kasabası'ndan aşağı bir mahalde Fırat Nehri'nden ayrılan ve *Değare* ismiyle bilinen *Hark-ı Kebir* ve oradan meydana gelen *Afec* Bataklığı üzerinde bulunan ve genel olarak Bağdat'a bağlı olan *el-Akra* ve *el-Afec* aşiretlerinin yerleşim alanları ile Dicle'den ayrılıp Fırat Nehri ile birleşen *Şattü'l-Hay* suyunun birkaç saat mesafesiyle, yine Bağdat'a bağlı *Beni Lam* aşiretlerinin yerleşim alanları bulunan ve *Amare* denilen arazi ile sınırlıydı. Eyalet bundan başka, Basra'ya bağlı olarak *Zübeyr*, *Kuveyt*, *Hafar*, *Devrekistan* ve *Kaban* sancakları ile bunlara bağlı

⁵⁵ Mutasarrıf ancak vali ile muhabere edebilirdi. İşgal gibi zaruri durumlar bulunmadığı sürece direk merkez ile yazışma yetkileri yoktu. Validen aldığı emir ve talimatı liva dahilinde uygular, yeni kanun ve nizamları ilan eder, vali ile liva memurları arasında vasıta olurdu. Mutasarrıfın liva idaresinde karar almada bağımsız bulunmakla birlikte, bu kararlar vali tarafından fesh ve kısmen iptal edilebilir veya vali kendi kararını tatbik edebilirdi. Ancak vali livada tamamen yeni bir karar uygulama yetkisini haiz değildi. Mutasarrıflar da üzerinde buldukları liva memurları ve kaza kaymakamlarının aldıkları kararları kısmen veya tamamen yürürlüğünü durdurabilirdi. Mutasarrıf idarede ihtiyaç duyduğu bazı memurları tayin ve bunları teftiş etme yetkisine sahipti. Bu memurları gerekli gördüğünde ihdar, takdir, maaş kesintisi ve rütbe tenzili gibi usullerle cezalandırabilir veya azledebilirdi. Mutasarrıf yalnız merkez livayı değil, bütün livayı teftiş ile mükellef olduğundan, her sene liva dahilinde iki aydan fazla ve bir aydan az olmamak üzere devre çıkardı. Livanın sorunlarını tespit etmek için yapılan bu devir ve teftişin zamanını vali ile birlikte belirlerdi. Mutasarrıflar livada hukuka dair işlerin iyi yürümesi için gayret göstermekle birlikte, muamelelerin hızlandırılması maksadıyla şer'î ve adlî memurları uyarma yetkisine sahipti. Sancak dahilindeki belediye idarelerinin teftişini de mutasarrıf gerçekleştirdi. Mutasarrıf sancağın bütçesini yapar ve onaylamak üzere merkeze yolları. Bütçenin onayına kadar eğitim ve sağlık gibi acil ihtiyaçlar dışında harcama yapamazdı: Ali Fuat Öreñç, "Mutasarrıf", *DİA*, s. 377-379.

⁵⁶ Ali Fuat Öreñç, "Mutasarrıf", *DİA*, s. 377-379.

Ceziretü'l-Hızır ve Muhammere adlı mahaller, *Neşve Sancağı* ve *Şattü'l-Arab Kaptanlığı*'ndan oluşuyordu⁵⁷.

Basra'ya idareci makamında kimi zaman mutasarrıf, kimi zaman mütesellim, kimi zaman da vezirler vali olarak atanırken, bazen de kapıkulu kökenli ağalar vali olarak atanmıştı⁵⁸.

Osmanlı'da Tanzimatın ilanı hazırlıkları yapılırken Basra ve havalisi çok farklı bir sorunla karşı karşıya kalmıştı. Şöyle ki, Mısır Valisi'nin oğlu İbrahim Paşa'nın bölgede bir takım toprak kazanımları niyeti ile yaptığı girişimler Basra'da tedirginliğe neden olmaktaydı. İbrahim Paşa'nın, Savur Nehri'ni Halep'e akıtmak niyetiyle etrafına adam topladığı ve her tarafta peksimet imal ettirdiği, ulaşım için hayvan tedarik ettiği, bu hazırlıkları Basra'yı istila için yaptığı bir casus vasıtasıyla duyulmuştu. Mısır güçlerinin Bahreyn Adaları'na yöneldiği haber alınmaktaydı. İran ile Mısır Valis'nin anlaştığı gelen haberler arasında yer almıştı. Durum İstanbul'a ulaşınca hemen Avrupalı devletlerle temas kurulmuş ve bölgeye tahkikat için memur yollanmıştı. Ayrıca Necid'de askeri hazırlıklara hız verilmişti. Bölge ile yakından ilgilenen İngiltere'nin de devreye girdiği anlaşılmaktadır⁵⁹.

Basra için yeni bir dönemin başlangıcı olan ve birçok olumsuzluğun giderildiği Tanzimat reformları ile bölgede sadece mülki olarak değil aynı zamanda coğrafi yapıda da değişiklikler öngörülmüştü. Nitekim Tanzimattan sonra *hatta-ı İrakiye* içinde yer alan şehirlerin idari statülerinin sıklıkla değişime uğraması bunu göstermektedir. Bu idari statü değişiklikler şüphesiz imparatorluk ve uluslararası yapıda meydana gelen ekonomik ve siyasi gelişmelerin de bir sonucu olmuştu. Bir de Irak coğrafyasında bulunan eyaletin sınırlarında meydana gelen değişikliklerin bölgenin önemli şehirleri arasındaki güç dengesi ile bağlantısı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şöyle ki, Irak coğrafyasını oluşturan Bağdad, Basra, Şehrizer (Kerkük, Musul) merkezî yönetimle taşra arasındaki çıkar birliği çok önemliydi. Osmanlı Hükümeti bölgede kontrolü sağlayabilmek için zaman zaman değişik paşalık ve beylikler oluşturup, bölgesel güçlerin bütünleşip yükselmesine engel

⁵⁷ Mehmed Hurşid (Paşa), *Seyahatnâme-i Hudûd...*, s. 3; Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksima ...**, s. 74.

⁵⁸ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 16.

⁵⁹ BOA, HAT, nr. 20518; -A; HAT, nr. 20524;-A;- E; HAT, nr. 20886-A.

olmaya çalışmıştı. Irak eyaletlerinin idari sınırları bölge Tanzimat sürecine girdiğinde bu parçalı durumunu sürdürüyordu. Bununla birlikte söz konusu tarihten itibaren Bağdat Valilerine daha fazla yetki verildiğini görüyoruz. Bu durum eyalet sınırlarının Musul, Şehrizer ve Basra'yı kapsayacak şekilde oluşmasıyla kendisini göstermiştir. Gerçekte 19. yüzyıl Osmanlı Irak'ının idari sistemindeki değişiklikler, aşağıda ayrıca ele alacağımız üzere Midhat Paşa'nın valiliği ile hayata geçirilen vilayet sisteminin etkisiyle olmuştur⁶⁰.

Irak'ın Tanzimat sürecindeki değişikliklerin birçok sebebi vardı; öncelikle siyasi birlik ihtiyacı Irak'taki alt yönetim birimlerinin Bağdat'a bağlanmasını gerekli kılmıştı. Osmanlı politikaları doğal olarak Basra Körfezi ve Hindistan'a doğru yönelmişken bölgedeki yapının değişime uğraması kaçınılmaz görülmüştü. Bölgenin çok etnikli ve çok kültürlü nüfus yapısı politik bir birlikteliğe olan ihtiyacı daha da arttırmıştı. Bağdat'taki genel vali Osmanlı Irak'ının mutlak yöneticisi olduğundan öteki eyaletlerde meydana gelecek her türlü rahatsızlık doğrudan bu kanalla merkeze ulaşmaktaydı. Örneğin *Sincar* ve *Diralzor*'daki karışıklıklar (Bağdat'taki valinin sorumluluk alanında olmasa bile) valinin prestijine zarar veriyordu. Kabile birliklerinden bazıları Irak'ın çeşitli bölgelerini dağıtılmışlar ve bu da söz konusu bölgelerin yöneticilerinin birlikte çalışmalarını gerektirmişti. Mesela, Basra'dan Bağdat'a uzanan bölgede yaşayan Müntefik kabilesinin teskini meselesinde Basra ve Bağdat'taki idarecilerin birlikte hareket etmesi zorunlu bir durum olmuştu. Dahası Irak eyaletleri İran sınırında bulunuyordu. Aşağıda değineceğimiz üzere, buradaki aşiretlerin kontrol altında tutulması idarede sorunların yaşanmasına neden olmaktaydı. Tanzimat uygulamalarının etkisi bu aşiretler sorununu çözmede de kendini göstermiştir⁶¹.

Şurasını ifade etmek gerekir ki Tanzimat döneminde Bağdat, bölgenin merkezi konumunda olduğundan komşu idari birimlerdeki (özellikle Musul, Şehrizer ve Basra) yönetici tayinlerinde etkili oluyordu. Buralara yapılan atamalarda Bağdat Valisi'nin görüşü alınmaktaydı. Esasında Kerkük ayrı tutulmak üzere, Musul, Bağdat ve Basra arasındaki ilişkiler özel bir yere sahipti. Karşılıklı iletişim açısından Musul-

⁶⁰ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği" ..., s. 5 vd; Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 112-114.

⁶¹ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 112-114.

Bağdat ve Bağdat-Basra kendi aralarında ikili ilişki içinde olan şehirlerdi. Musul-Bağdat ve Bağdat-Basra arasındaki ticari faaliyetler zaten bu ilişkiyi teyit etmektedir⁶². Bununla birlikte Bağdat bu ilişkide merkezi konumunu uzun süre korumuştur. Bağdat'ın merkezi konumunu yitirmesinin tek istisnası Ali Rıza Paşa'nın 1831'de Kölemen idaresinin ortadan kaldırmaya yönelik askerî hareketi sırasında yaşanmıştı. Hareketten önce Ali Rıza Paşa Babîâli'den en azından geçici olarak, Bağdatı kendi yönetimindeki Halep Vilayeti'ne bağlamayı teklif etmişti. Babîâli bunu uygun bulmuş ve hareket sürecinde Bağdat Halep'e bağlanmıştı. Ancak bu devamlı olmamıştır. Askeri harekâttan sonra Ali Rıza Paşa tekrar Bağdat Valisi olmuştu (1831-1842)⁶³.

Tanzimatın eyalette öngördüğü en önemli yönetim birimleri olan Büyük Meclis'in Bağdat'ta faaliyette olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim Bağdat *Meclis-i Kebiri* Reisi Kurbî Efendi'nin 6. Ordu Muhasebeciliği'ne tayin olunması üzerine yerine Basra Muhasebecisi Mazhar Efendi atanmıştı. Basra Muhasebeciliği'ne de eski Mâl Müdürü Şakir Efendi'nin tayin olunması uygun bulunmuştu. Kurbî Efendi'ye 4.000 kuruş maaş bağlanması kararlaştırılmıştı⁶⁴.

Tanzimat sonrası Basra, önce ayrı bir idari birim iken yaşanan bazı meseleler nedeniyle Bağdat Vilayeti'ne bağlanarak, buranın sancağı olarak yönetilmişti. Basra'ya yapılan atamalarda bölgenin önemi ve yapılacak düzenlemeleri yürütebilecek evsafıta yöneticilerin tercih edildiği dikkati çekmektedir. Bölge halkının isteklerinin de zaman zaman dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre sonra 4 Mart 1840'da Basra Valisi olan Süleyman Paşa isyan etti. Paşa'nın yakalanıp cezalandırılması için Sivas Valisi Mehmet Paşa görevlendirilmişti. Ayrıca kendisi üzerindeki tuğ, sancak ve vezirlik rütbesi de alınıp memuriyetinden azledilmişti. Bunun ardından Basra için önemli bir karar olan Basra Eyaleti'nin Badat'a bağlandığına dair emir Bağdat Valisi'ne gönderilmişti⁶⁵. 1844'te Basra'nın, Bağdat ile birlikte Vezir Hacı Mehmed Necip

⁶² **Zevra**, No: 22, 5 Şaban 1286, s. 43.

⁶³ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 115-117.

⁶⁴ BOA, **İ. MVL**, nr. 488/22104.

⁶⁵ BOA, **Cevdet Dahiliye (C. DH)**, nr. 21/1036.

Paşa'ya tevcih edildiği görülmektedir⁶⁶. Onun ardından göreve Mirmiran rütbesi ile Mehmet Ali Paşa uygun görülmüştü⁶⁷. Paşa İstanbul ile olan muamelelerinde önemli bir mevki olan Kapıkethüdalığı makamına Şakir Efendi'yi uygun bulmuştu (27 Şubat 1849)⁶⁸.

1849 yılı ortalarında Basra'da yeniden bir idari düzenleme yapılması zarureti ortaya çıkmıştı. Zira önce mutasarrıf ardından da kaykam ataması yapılan Basra'ya bu tarihte mutasarrıf atanmıştı. Böylece kaymakamlık sistemi yerine mutasarrıflık kurulmuş oluyordu. Ayrıca aşağıda inceleyeceğimiz gibi, şehrin yerinin neresi olması gerektiği tartışmaları da başlatılmıştı. İstanbul'da alınan karar gereği 26 Temmuz'da Bağdat Eyaleti 100.000 kuruş maaşla Irak ve Hicaz Ordu Kumandanı Abdi Paşa'ya verilirken, Basra'nın malî işleri Bağdat Vilayetine bağlı olmak kaydıyla ayrı mutasarrıflık haline getirilmişti. Basra Mutasarrıflığı'na Trablusgarb eski valisi Ragıp Paşa uygun bulunmuş, kendisine 60.000 kuruş maaş tahsis edilmişti⁶⁹. Ancak Ragıp Paşa Basra'da fazla uzun kalamamıştır. Paşa, hastalığından dolayı görevini yapamaz hale gelip azli uygun görülen Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Safvetî Paşa'nın yerine Ege Adaları'nın yönetimine atanması kararlaştırılmıştı⁷⁰. Bu tayin üzerine boş kalan Basra Sancağı Mutasarrıflığı'na ise Rodos Kaymakamı Mirmirandan Maşuk Paşa'nın ataması uygun görülmüştü (Temmuz-Ağustos 1849). Maşuk Paşa göreve başladıktan sonra mutasarrıflık için 35.000 kuruş takdir edilmişti⁷¹.

⁶⁶ BOA, C. DH, nr. 262/13091. Bir süre sonra Bağdat, Basra ve Şehr-i Zor Valisi Hacı Mehmet Necip Paşa'ya ahalinin emniyet ve huzurunun sağlanması hususunda emir gönderilmiştir: **Sadâret Amedi Kalemi Divân-ı Hümayun Mühime (A. DVN. MHM)**, nr. 3/34.

⁶⁷ BOA, A. MKT. UM, nr. 424/3.

⁶⁸ BOA, **Sadâret Divân-ı Hümayun Kalemi (A. DVN)**, nr. 136/20; **Amedi Kalemi Mühime Evrakı (A. M)**, nr. 18/31.

⁶⁹ BOA, **Bâb-ı Âsafi Teşrifat Kalemi (A. TŞF)**, nr. 7/18; **Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi (A. MKT)**, nr. 160/85.

⁷⁰ Ali Fuat Örenç, **Yakındönem Tarihimize Rodos ve Oniki Ada**, Doğu Kütüphanesi yay. İstanbul 2006, s. 91-96.

⁷¹ BOA, C. DH, nr. 165/8247; **İ. DH**, nr. 1132; **A. MKT. MHM**, nr. 16/40; **A. MKT. MHM**, nr. 33/2; **Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât (A. MKT. UM)**, nr. 68/31. Tayin ardından hizmetleri takdir toplayan Basra Mutasarrıf Maşuk Paşa'nın maaşına zam yapılması ve bazı memurlara nişan verilip bazı aşiret mensuplarına eşya ve para gönderilmesi uygun görülmüştür (**A. AMD**, nr. 11/84). Bu maksatla Maşuk Paşa'ya oradaki eşraf, ayan ile Kürt ve Arap aşiretlerinin şeyh ve beylerine kılıç, şal ve hilat vermesi için 120 000 kuruş atıyye gönderilmiştir (**İ. DH**, nr. 199/11323). Bölgesindeki gerekli ıslahat ve düzenlemeleri yapma hususunda üstün hizmetleri görülen Maşuk Paşa'nın rütbesinin yükseltip maiyetinde çalışan

1850 yılına gelindiğinde Basra, müstakil bir idari birim statüsüne kavuştu. Basra'nın müstakil mutasarrıflık haline getirilişi yönetimine de yansımış oldu⁷². Bununla birlikte Bağdat valilerinin Basra'nın yönetiminde ana sorumlu olmayı sürdürdükleri de gözden kaçmamaktadır⁷³. Bu dönemde bazı Mutasarrıflar görev mahallerine kendileri gitmek yerine mütesellimlerini göndermeyi tercih etmekteydiler⁷⁴.

1850 düzenlemesi yürürlüğe girmesiyle ilk mutasarrıf olan Maşuk Paşa'nın hastalığından dolayı görevinden istifası⁷⁵ üzerine 20 Nisan 1852 tarihinden geçerli olmak üzere Sinop Kaymakamı Tufan Paşa bu göreve getirilmişti⁷⁶. Fakat bu tayin çok kısa süre sonra değiştirilmiştir. Önce Mutasarrıflığa İrfan Paşa⁷⁷, ardından da yeni karara göre 8 Mayıs 1852'den geçerli olacak biçimde Hicaz ve Irak Ordusu Meclis Üyesi Miralay İsmail Bey'in rütbesi yükseltilmek suretiyle Basra Mutasarrıflığı'na tayinine, Tufan Paşa'nın ise Sinop Kaymakamlığı'nda ibkasına karar çıkmıştı. İsmail Paşa 23 Temmuz'da görevine başlamıştır. İsmail Paşa'nın maaşı bir süre Maşuk Paşa'dan aşağı seviyede belirlenmiş ise de daha sonra artırıma gidilerek 30.000 kuruş takdir edilmiştir⁷⁸. 1854 yılı sonlarında vefat eden İsmail Paşa'dan sonra Irak ve Hicaz Ordusu Muhasebecisi Veysi Bey Mirmiranlık rütbesiyle Basra Mutasarrıflığı'na atanmıştır. Veysi Paşa Kapıkethüdalığı görevine Yusuf Cemil Efendi'yi tayin etmiştir⁷⁹.

katiplerden Yusuf Ağah Efendi'ye nişanla birlikte üçüncü rütbe, kethüdası Kapıcıbaşı Osman Bey'e de bir adet nişan verilmesi uygun görülmüştür : **İ. MVL**, nr. 183/5500.

⁷² BOA, **İ. MVL**, nr. 22/5500; **İ. DH**, nr. 15714; İlber Ortaylı, "The Port Cities in the Arab Provinces of the Ottoman Empire (A Study of the Disintegration of the Arab World in the Nineteenth Century with a Special Reference to Basra), **Ottoman Studies**, İstanbul 2004, s. 130.

⁷³ BOA, **İ. DH**, nr. 23612.

⁷⁴ BOA, **Sadâret Mektubî Kalemî Devâir (A. MKT. DV)**, nr. 65/53; 100/11; 167/29.

⁷⁵ BOA, **A. AMD**, nr. 37/5; **A. AMD**, nr. 36/80.

⁷⁶ BOA, **Sadâret Evrakı Mektubî Kalemî Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD)**, nr. 53/25; **A. DVN**, nr. 77/39; **A. MKT. MHM**, nr. 45/90; **İ. DH**, nr. 250/15358.

⁷⁷ BOA, **A. DVN**, nr. 77/39.

⁷⁸ BOA, **İ. DH**, nr. 252/15488; **A. MKT. MHM**, nr. 46/51; **A. MKT. NZD**, nr. 72/21. İsmail Paşa, görevine başladığını ve teşekkürünü içeren bir yazıyı İstanbul'a yollamıştır (**A. AMD**, nr. 38/83). Maşuk Paşa görevde iken Basra Mutasarrıflığı'na tahsis olunan 35.000 kuruştan yeni Mutasarrıf İsmail Paşa'ya 25.000 kuruş tahsis edilirken, Divaniye Kaymakamı Reşit Paşa'ya 5.000 kuruş ayrılması, geriye kalan 5.000 kuruşun ise hazineye iadesi emredilmişti (**A. MKT. MHM**, nr. 47/83). İsmail Paşa'nın 25.000 kuruş olan maaşı 2 Ağustos 1853 tarihli kararla 30.000 kuruşa çıkarılmıştır: **İ. MVL**, nr. 274/10611.

⁷⁹ BOA, **A. TŞF**, nr. 19/18; **A. DVN**, nr. 100/77-1; **A. MKT. NZD**, nr. 118/67.

1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile başlayan süreçten Basra'nın da yakından etkilendiği gözden kaçmamaktadır. Basra'nın stratejik konumu, İran ile sınır sorunları ve bilhassa aşiretlerin meseleleri nedeniyle bu yeni yapılanma devresinde işlerin daha sağlıklı yürüyebilmesi için yönetici değişikliğinin tercih edildiği görülmektedir. 1856 sonlarından itibaren Bağdat Eyaleti'nin gelirlerinin artırılması için ıslahat çalışmalarına hız verilince, Basra Mutasarrıflığı'nın iyi ve düzenli bir şekilde idare olunup, malî durumunun iyileştirilmesi de istendiğinden Basra Mutasarrıfı Veysi Paşa'nın azlolunup yerine Bağdat Karantina Müdürü Raşid Efendi'nin atanmasına karar verilmiştir (28 Ekim). Rifat Efendi'nin Mirmiranlık rütbesi ile tayin olunması kararlaştırılmıştı⁸⁰. Kısa süre sonra Basra'da yeni bir Mutasarrıfın göreve başladı. Şöyle ki, 20 Ağustos 1857 tarihinden geçerli olarak Abdi Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne, Trablusgarp Valisi Ragıp Paşa'nın ise Basra Mutasarrıflığı'na ataması yürürlük kazanmıştı⁸¹.

Basra'da Mutasarrıflık idaresi kalıcı olamamıştır. Zira bir süre sonra Basra'da Tanzimat sürecinin idari manada önemli birimlerinden olan Kaymakamlık teşkilatının oluşturulduğu dikkati çekmektedir (1858). Kaymakamlıktan sonra tekrar mutasarrıflık, ardından yine kaymakamlık sistemine geçiş uygulamaları kısa tarihler aralığı ile yürürlük kazanmıştır⁸². Basra Kaymakamlıktan tekrar Mutasarrıflığa geçince Veysi Paşa göreve getirilmişti⁸³. Bir süre sonra Paşa, Musul Mutasarrıflığı'na tayin edilip yerine Süleymaniye eski Kaymakamı Reşit Paşa tayin olunmuştur (10 Ağustos 1858)⁸⁴. Reşit Paşa sonrasında Mutasarrıf olarak Mehmed Ali Paşa görev yapmıştır. Ancak, tedavi maksadıyla Bağdat'a gelen Mehmet Ali Paşa'nın yerine Münip Paşa düşünülmüştür. 20 Temmuz 1860 tarihinde görevine başlayan Münip Paşa'nın⁸⁵ atama gerekçesinde yöneticilerin usulsüz hareketleri söz konusu

⁸⁰ BOA, **İ. DH**, nr. 357/23612; **A. DVN**, nr. 118/16.

⁸¹ BOA, **A. MKT. UM**, nr. 290/42.

⁸² Kaymakam Hayri Paşa yeni görevinden dolayı Babîali tarafından tebrik edilirken, üstün gayretlerinden dolayı İngiltere Konsolosu tarafından da teşekkürname almıştır: BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 130/90; **Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO)**, nr. 229/38.

⁸³ BOA, **Amedi Kalemî Mühîme Evrakı (A. M)**, nr. 18/16.

⁸⁴ BOA, **C. DH**, 136/6790

⁸⁵ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 226/70. Münip Paşa'nın hizmetleri Basra ahalisi tarafından da takdir görmekteydi. Nitekim, Basra'da huzur ve refahın sağlanmasındaki hizmetleri ile tacirler için kurduğu meclis ile şehrin ziraat ve ticaretinin gelişmesine yaptığı katkılarından dolayı

edilmekteydi⁸⁶. Bu atamanın üzerinden çok geçmeden Basra yeni bir mutasarrıfla daha tanışmıştır. Nitekim 25 Eylül 1860'den geçerli olmak üzere Hacı Ahmet Ağa'nın Basra Mutasarrıflığı'nda istihdamı uygun bulunmuştu⁸⁷. Bu dönemde Basra'da Mütesellim İbrahim Besim Efendi görevlendirilmişti⁸⁸. Aşağıda daha ayrıntılı ele alacağımız gibi, 1861 sonlarında Bağdat Eyaletinde yapılan bir düzenleme sonucu Basra tekrar Kaymakamlık seviyesinde yönetilmeye başlanmıştı. Buna göre Musul, Şehrızor ve Basra Kaymakamlık idaresine konuluyor ve Bağdat'a bağlıyordu. Bu karar ardından ilgililere emirler verilerek bahsi geçen kaymakamlıkların mali ve mülki işlerde Bağdat'a müracaat etmeleri ve işlerin bir elden yürütülmesi hususu bildirilmişti⁸⁹.

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi Tanzimat sürecinde Basra'ya oldukça sık yönetici tayini yapılmıştı. Bu da bölgenin stratejik önemi ve dâhili zorluklarından kaynaklanıyordu⁹⁰.

Mutasarrıf Münip Paşa'dan duyulan memnuniyet Basra'nın ileri gelenleri tarafından merkeze bildirilmiştir (25 Mayıs 1861): **A. MKT. UM**, nr. 474/6.

⁸⁶ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 188/56; **A. MKT. UM**, nr. 474/6. Paşa'nın görevine başlaması zaman alacağından önceki mutasarrıfın kendi dönemine ait muhasebesini Basra Mal Müdürlüğü'nden Basra Muhasebeciliği'ne dönüştürülen kaleme devir ve teslim etmesi gerektiği Bağdat Valiliği'nden bildirilmiştir (**A. MKT. UM**, nr. 424/3). Münip Paşa'nın görevindeki başarılarının övüldüğü dikkati çekmektedir: **A. MKT. UM**, nr. 474/6.

⁸⁷ BOA, **A. MKT. UM**, nrn. 428/78.

⁸⁸ BOA, **A. MKT. DV**, nr. 167/29.

⁸⁹ BOA, **İrâde-Mesâil-i Mühimme (İ. MMS)**, nr. 23/1005; **A. MKT. NZD**, nr. 422/17; **A. MKT. UM**, nr. 515/76; **A. MKT. UM**, nr. 559/65.

⁹⁰ **SVB**, Sene 1318, s. 196-198; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 64-65.

TABLO-I
19. YÜZYILIN İLK YARISINDA BASRA İDARECİLERİ

Görevli	Tayin Tarihi
Mütesellim Abdullah Ağa	1793
İbrahim Ağa	1803
Selim Bey	1808
Ahmet Bey	1810
Rıdvan Ağa	1811
Yakup Ağa	1812
Sait Paşa	1814
Bekir Ağa	1815
Mehmet Kazım Ağa	1821
Abdulgani Ağa	1823
Aziz Ağa	1824
Seyit Mehmet Efendi	1831
Derviş Ağa	1832
Mustafa Ağa	1833
Ali Usta	1834
Mirahor Mehmet Ağa	1835
Ahmet Çelebi	1836
Ziyadezade Mehmet Salih	1838
Mustafa Ağa (<i>İkinci Defa</i>)	1842
Behram Ağa	1843

Seyit İbrahim Efendi	1845
Hurşit Ağa	1846
Kaymakam Sadık Bey	1847
Mehmet Ağa	1848
Aziz Ağa (<i>İkinci Defa</i>)	1849
Mirmiran Maşuk Paşa	1849
İsmail Paşa	1851
Bekir Bey	1854
Mutasarrıf Veysi Paşa	1854
Mehmet Bey	1855
Mutasarrıf Vekili Kurbi Bey	1855
Raşit Paşa	1856
Mutasarrıf Veysi Paşa (<i>İkinci Defa</i>)	1857
Mehmet Ali Paşa	1858
Kaymakam Hüsametdin Efendi	1859
Mehmet Münib Paşa	1860
Vekil Hacı Ali Efendi	1862
Mirliva Mehmet Şefik Paşa	1862
İsmail Bey	1863

Tablodan da anlaşılacağı üzere, 1793-1863 seneleri arasındaki 70 yıllık dönemde Basra'ya 39 defa yönetici tayini yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Babiâli'nin Bağdat'ta yapmayı düşündüğü yenilikler buradaki yerel valinin kişiliği ile bağlantılı olmuştur. 1860'larda Mehmet Namık Paşa'ya bütün Irak'ın

sorumluluğu verilmişti. Bu dönemde en geniş sınırlarıyla Basra'nın sancakları Kuveyt, Necid ve Ahsa bölgelerini içermekteydi. 1861'de Kuveyt, Basra'ya bağlı bir kaymakamlık konumuna getirildi. Normalde Kuveyt Basra'ya bağımlı bir mıntıkaydı. Ancak idari ihmal nedeniyle Basranın kontrolü bölgesel şeyhlerin eline geçmiştir. Basra'daki Osmanlı otoritesinin yeniden kurulması ihtiyacı uzun süredir buradaki Osmanlı yöneticileri tarafından vurgulanmaktaydı Ancak 6. Ordunun asker sayısındaki yetersizlik bu girişimleri engelliyordu⁹¹.

2. Tanzimat Sürecinde Basra'nın Yönetimi ve İdari Düzenlemeler

Tanzimat sistemi eyaletlerin yönetiminde yeni bir yapılanmayı ön görüyordu. Hem idari ve hem de malî hususları ihtiva eden sistemden arzu edilen başarı sağlanamadı. Ancak taşra idaresinde dönemi için önemli sayılabilecek birçok yönetim kurulu oluşturuldu. Bu kurullar daha sonraki yıllarda tesis edilecek idari kurumların alt yapısını oluşturmuştu⁹².

Tanzimat sonrası Basra'nın idaresinde karşılaşılan önemli sorunlardan biri şehrin mevkiinin değiştirilmesi tartışmaları olmuştu. Bu bağlamda 3 Ocak 1849 tarihinde ilk teşebbüs olmuştu. Basra Kaymakamı Reşit Paşa'nın merkeze ulaşan yazılarında Basra'nın kötü hava şartları, sık sık yaşanan sellerin beraberinde getirdiği sağlık sorunları ayrıntısıyla dile getirilmekteydi. Bu konudan kendisini Namık Paşa da desteklemişti. Basra şehrinin Dicle Nehri kıyısına Aşar Boğazı bölgesine taşınması düşünülmekteydi. Burada yeni yapılar inşa edilecekti. Basrahlar bölgede yaşadıkları sorunlar nedeniyle İran ve Hindistan taraflarına gitmeye başlamışlardı⁹³. Sulama kanalları Basra'da hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Yere idarecilerin selleri önlemek için duvarlar (Cezayir setleri) yapmalarına rağmen⁹⁴ çoğu kez bu duvarlar doğal etkenlerle özellikle güçlü sel suları tarafından yıkılmaktaydı⁹⁵. Dahası

⁹¹ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 125-127.

⁹² Tanzimat ile birlikte eyalet valilerinin görev ve yetkileri hususunda bk. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin** ..., s. 224-227.

⁹³ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 48.

⁹⁴ BEO, **A. MKT. MHM**, nr. 468/67.

⁹⁵ 5 Ekim 1858 tarihinde, zaman içerisinde yıkılmış olan "Cezayir" bentlerinden dolayı taşarak bataklıklar oluşturan ve Basra'nın havasını yaşanmaz hale getirip halkının yerlerini yurtlarını terk etmesine sebep olan Mehsuyu Nehri'nin çevresindeki söz konusu bentlerin tekrar

nehir suları küçük sulama kanallarını aşarak şehir içine ulaşmaktaydı. Ancak bu kanalları açık ve temiz tutmak oldukça güçtü. Toprak ve toz, kanalları sürekli olarak dolduruyordu. Kanalizasyon sistemi olmaması işi daha zorlaştırıyordu. Sular geri çekildiğinde kanallar sıcak havada kötü koku saçıyordu. Yetkililer kanalları temiz ve açık tutmaya çalışıyorlardı. Ancak bu sorunlarla başa çıkılamıyordu. Bütün bunlar dikkate alındığında şehrin Dicle Nehri ağzına taşınması birçok avantaj sağlayacaktı. Öncelikle Basra şehir merkezi rıhtımdan çok uzaktaydı. Bu yüzden ticari ürünler öncelikle Dicle'ye boşaltılıyor, daha sonra küçük kayıklarla şehir merkezine taşıyorlardı. Ancak ürünlerin bu şekilde taşınması uzun süre alıyordu ve ürünler bozuluyordu. Ayrıca bu taşınma ile gümrük gelirinin artırılması ön görülmüştür. İkinci olarak nehir kenarındaki bir şehrin tüccarlara daha fazla cazip geleceğine inanılmaktaydı. Ve son olarak insanların yeni şehre ilgisinin göçebe kabilelerin de yerleşik hayata geçmelerini kolaylaştırılmasına fayda sağlayacağı umuluyordu⁹⁶.

Şehir merkezinin taşınmasına yönelik proje, bir cami, bir gümrük binası, kaymakamlık için bir hükümet konağı, birçok dükkân, bir hamam inşasını içermekteydi. Dükkânların ve hamamın gelirleri cami vakfına ait olacaktı. Bu taşınmanın maliyeti olarak 3.000 kese akçe tahmin edilmişti. 1850 yılının sonlarında Maşuk Paşa Basra Kaymakamı oldu. Kaymakam, hazırladığı bir raporda şehirdeki benzer sorunlara dikkat çekmişti. Şehrin taşınmasına alternatif olarak başka bir öneri sundu. Babiâli bir orta yol önerdi. Buna göre devlet hazinesi sadece karantina ve gümrük binalarının ücretlerini karşılayacak, dükkânlar ise bölge halkın tarafından inşa ettirilecekti. Bu teklif ayrıca halkın nehir kıyısına aşamalı olarak taşınmasını da içeriyordu⁹⁷.

yapılması, ipekçilik için elverişli olan araziye dut ağaçları dikilerek ipek böcekçiliğinin geliştirilmesi ve üç sene süreyle Müntefik Kaymakamlığı'na Mansur Bey'in tayin olunması uygun görülmüştü: BOA, **A. MKT. MVL**, nr. 99/43.

⁹⁶ BOA, **İ. DH**, nr. 187/10434.

⁹⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 530/36724; **İ. MVL**, nr. 139/3864; **A. AMD**, nr. 12/12; **A. AMD**, nr. 13/13; **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19; Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 282-283.

Basra 1855 yılı verilerine göre Bağdat Eyaleti, bünyesinde 17 kazası bulunan bir sancak statüsündeydi. Ayrı bir sancak olan Münterik'in ise 2 kazası bulunuyordu⁹⁸.

Basra Mutasarrıflığı teşkilatı hakkında 27 Nisan 1859 tarihli bir belgeden önemli bilgiler edinmemiz mümkün olmaktadır. Bu belge, Sadaretin talebi üzerine hazırlanmıştı ve kaza müdürlüklerine tahsis edilen maaşların yetersiz bulunmasına dairdi. Bu nedenle Basra Mutasarrıf Mehmed Ali Paşa marifetiyle ve Basra Meclisi'nin onayı ile kaza müdürlerinin maaşlarına zam yapılması uygun görülmüş ve bununla ilgili olarak düzenlenen defter merkeze gönderilmiştir. Mutasarrıf konuya dair yazısında, İstanbul'dan gelen yazıda kaza müdürlerine tahsis edilen maaşların yeterli görülebilecek seviyeden az olmasından dolayı böyle önemli bir görev için işe yarar adam bulunmasını zorlaştırdığı, bulunup ataması yapılanların ise gidecekleri mahallerde maaşlarıyla geçinemediklerini ifade etmekteydi. Mutasarrıf, geçinemeyen müdürlerin rüşvet yoluna saptığını, bahsi geçen önemli kazaların sahip oldukları nüfus ve gelirlerine göre her birinde istihdam olunacak müdürlerin geçinebilecekleri seviyede ve irtikâba mahal kalmayacak surette ihtiyaç duydukları maaşlarının yerinde araştırıldığını ve bahsi geçen defterin oluşturulduğunu da yazısına ilave etmişti.

Mutasarrıf Basra sancağı dâhilindeki kurâ ve mukataaların tamamının aşiretler ve urbandan ibaret olduğundan tayin olunacak müdürlerin bilgili ve haysiyet sahibi olmalarının gerekli olduğunu, Basra gibi bir mahalde istihdam olunacak bu özellikte müdürlerin mahalli gereklere göre maaşlarının yeterli dereceye çıkarılması muhakkak gerekli olduğunu, ancak bütün kazaların nüfus ve gelir sayımının yapılamadığını, bu nedenle bahsi geçen mahalleri bilen kişilerden elde edilen bilgiler ışığında bir defterin hazırlanıp Babiâli'ye takdim edildiğini belirtmekteydi. Mutasarrıf, Mal Müdürü, Naib, Müftü, Evkaf Müdürü ile birlikte 14 mevcudu bulunan Basra Sancağı Meclisi'nin konuya dair mazbatasında ise aynı hususlara

⁹⁸ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (SDAO)**, Sene 1272, s. 103-107.

değnilmişti. Aşağıda aynen naklettiğimiz bu önemli kayıta kazaların nüfuslarıyla birlikte gelirleri ve kaza müdürlerinin zamlı maaşları gösterilmiştir⁹⁹.

TABLO- II			
BASRA MUTASARRIFLIĞI KAZALARI TEŞKİLATI (1859)			
KAZA	NÜFUS	GELİR (KURUŞ)	MÜDÜR MAAŞI (KURUŞ)
Seraci Mukataası	3.500	16.100	450
	-	-	150 (Zam)
	3.500	16.100	600
Seraci Kazası	6.500	23.404, 82 akçe	650 (Hamdan, Yehudi, Mitiriye Kazaları Toplamı)
	-	-	350 (Zam)
	6.500	23.404,82 akçe	1.000
	2.250	5.000	-
	3.750	16.800	-
	12..500	45..204 82 akçe	1.000

⁹⁹ Kazâ müdürlüklerine muhassas olan maâşlarının hüsn-i idâre ve hâl-i kanâat üzere geçinebilecek sûret-i mu'tedilede meclisce tedkik ve mütâla'asıyla defterinin tanzîmi ve takdîmi ve tafsîlâtına dâir şeref-res-i tanzîm ve ibcâl olan emirnâme-i âlf-i hazret-i vekâlet-penâhîleri meclis-i çâkerânemizde lede'l-kırâe meal-i gâyet-iştimâli müdrike pîrâ-yı ubeydânemiz olmuş ve arz u beyâna hâcet olmadığı üzere Basra Sancağı dâhilinde kâin kurâ ve mukâta'âtın cümlesi aşâir ve urbândan olmasıyla ta'yîn olunacak müdürânın ashâb-ı haysiyet ve mevki'ce umûr-ı idâreye ma'lûmâtı olması lâzime-i hâlden ve Basra gibi bir mahalde istihdâm olunacak o makûle müdürânın îcâbât-ı mahalliyelerine göre maâşlarında derece-i kifâyeye iblâğı tabiat-i maslahatdan bulunduğuna mebnî şimdîye kadar zikr olunan mahallerde tahrîr-i nüfus icrâ olunmamış olduğunda bu def'a mahallerinden ve sâir erbâb-ı vukûf ve ma'lûmâtdan lede't-tahkik ve't-taharrî her bir müdürün bulunduğu mahallin ber-vech-i takrîb mikdâr-ı nüfus ve tahammül ve vâridâtına göre bâlâ-yı mazbata-i çâkerânemizde zikr u beyân olduğu vechile maâş-ı lâyıkalı münâsib vechile takdîr ve terkîm olunmuş ve icrâ-yı iktizâsı menûr-ı re'y ve irâde-i âlf-i veliyyü'n-ni'amîleri idüğü arz u ifâdesiyle terkîm ve takdîm-i mazbata-i bendegânemize ictisâr olunmuşdur. Ol bâbda fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî gurre-i C. Sene [12]75 (6 Ocak 1859), BOA, A. MKT. NZD, nr. 281/3.

Nehri-i Havs Mukataası ¹⁰⁰	2.250	13.000	500
	-	-	-
	2.250	13.000	500
Nehri-i Havs Kazası	2.900	13.500	400
	-	-	100
	2.900	13.500	400 Zeyn ve Mehikran Mukataaları
	550	3.750	100 (Zam)
	3.450	17.250	500
Devasir Kazası	1.300	15.000	600 Kût-ı Halife, Kût-ı Bezr ve Kût-ı Hasan toplamı
	-	-	400 (Zam)
	1.300	15.000	1.000
	950	17.000	-
	750	16.250	-
	3.000	48.250	1.000
Kurna Kazası ¹⁰¹	1.350	-	400
	1.350	-	400
Zaimi Kazası	1.500	22.000	500

¹⁰⁰ Bu mukataanın mevkisinin nazik olduğu, gündün günü gelişme kaydettiği, Gümrükçüsü tarafından memur tayinine tahsil edildiği, bu nedenle hazinede hiçbir şekilde kaydı bulunmuyor ise de yapılan araştırmada buranın gümrük geliri senelik 1300 kuruşa eriştiğinin anlaşıldığı.

¹⁰¹ Kaza geliri Basra dâhilinde olup Gümrükçüsü tarafından memur tayiniyle tahsil olunduğu. Yapılan araştırmada gelirinin 1380 kuruş olduğunun anlaşıldığı.

¹⁰² Bu kaza müdürü maaşı olarak yukarıda yazılı 500 kuruş daha önce takdim edilen tahsisat mazbatasında dahi gösterilmiş ise de henüz müdür istahdam olunmadığı.

Mukataası ¹⁰²	-	-	-	
	1.500	22.000	500	
Şattü'l-Arab Kazası	200	6.100	600 Kût-ı Gaffân, Kût-ı Berame, Kûtü'l-hova, Kûtü'n-nûr, Cezîretü'l-bevârin, Kordon Nehr-i Câsim, Kût-ı kavvâm ve Kût-ı Beni Za'ir	
	-	-	400 (Zam)	
	200	6.100		
	150	5.000		
	200	6.550		
	175	6.250		
	120	2.050		
	80	1.550		
	1.600	15.750		
	1.400	12.500		
	3.925	55.750		1.000
	Hazret-i Zübeyr Kazası	3.500		-
-		-	250	
3.500		-	1.250	
Yekûn	24.975	21.7554, 82 akçe	5.100	
	-	-	1.550 (Zam)	
	24.935	217.554, 82 akçe	6.650	

Tanzimat uygulamalarının Bağdat ve Basra'da başarıya ulaştığını söylemek mümkündür. Zira, bilhassa Necib Paşa'nın uygulamaları sonucunda bölgede eski zulümlerin ortadan kalktığı ve bundan dolayı da Bağdat ve çevresinin mamur bir hale geldiğine dair bölge halkının teşekkürlerini ihtiva eden yazılar İstanbul'a ulaşmaktaydı¹⁰³.

Osmanlı bürokrasisinin Islahat Fermanı, Suriye ve Lübnan gibi bölgelerde uygulamada karşılaşılan güçlüklerin çözümü ile yoğun bir şekilde uğraştığı bir esnada Basra'nın idari yapısında yine oldukça önemli bir değişim yaşanmıştı. Yukarıda da değindiğimiz gibi, 14 Eylül 1861 tarihinde yürürlük kazanan bu karara göre,- Basra Mutasarrıflığı artık Kaymakamlık seviyesinde idare edilecekti. 1858'de de kısa süreliğine uygulanan bu yeni kararın gerekçesi olarak Irak bölgesinin ve özellikle de Basra'nın idare usulünün bozulması öne sürülmekteydi. Ayrıca ekonomik bazı hususlarda dikkate alınmış ve bu meyanda; ziraat ve ticaretin zorlaştırıldığı ve bunun da malî işleri zora soktuğu tesbiti yapılmıştı. Bahsi geçen olumsuzlukların giderilebilmesinin idari yapıdaki değişikliklerle olabileceğine vurgu yapılmış ve nihayet Musul, Şehr-i Zor ve Basra Sancakları mutasarrıflıklarının kaymakamlıklara dönüştürülmek suretiyle mülkî ve malî idarenin Bağdat Eyaleti'ne bağlanması kararı ilan edilmişti. Devlet, ayrıca çok önemli bir karar daha almış ve yeni sistem oturana kadar bahsi geçen sancaklardan gümrük geliri hariç vergiye dair para talep edilmemesini, bu yerlerin gelirlerinin buralardaki askerlerin masraflarına harcanmasını uygun bulmuştu. Bu önemli karar alınırken Basra için ayrı bir seçenek daha sunulmuştu. Buna göre tahsis edilen meblağın Basra'da, Şatt ve Fırat nehirlerinin bozulmuş olan bentlerinin tamiriyle gerekli görülen yerlerde kale ve köprüler yapılmasına harcanması istenmişti. Alınan kararların uygulanması için tayinler de yapılmıştır. Mesela Bağdat defterdarı unvanı verilen Ferid Efendi'nin sorumlulukları bir yazıyla kendisine bildirilmişti¹⁰⁴. Söz konusu karara dair 24 Mart

¹⁰³ Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd**..., s. 70-91.

¹⁰⁴ Muamelelerin tafsilatı: BOA, **İ. MMS**, nr. 23/1005; **A. MKT. NZD**, nr. 422/17; **A. MKT. UM**, nr. 515/78.

1862 tarihinde ilgili bütün birimlere bilgilendirilerek, muamelelerde Bağdat'a danışılması emredilmişti¹⁰⁵.

Tanzimat sisteminin yürürlük kazanmasından 1864 yılında gerçekleştirilecek olan vilâyet idaresi reformuna kadar geçen devrede şehir yaşantısına dair Tanzimatın öngördüğü yeniliklerin imparatorluğun tamamında arzu edilen seviyeye ulaştırılamaması, çeşitli tepkilere neden oldu. Osmanlı aydınları, yeni sistemden menfaatleri zedelenenler ile Müslim ve Gayrimüslim toplulukların her biri düzenlemeleri kendi açılarından yetersiz bulmaktaydı. Ayrıca İmparatorluğun içindeki çeşitli gruplarla münasebetleri olan Avrupa Devletleri'nin yeniliklerin yeterince uygulanmadığı gerekçesiyle sürekli müdahale ve baskıları, 1853 Kırım Harbi bitiminde 1856'da Islahat Fermanı'nın ilanı sonucunu getirmişti. Esasta Tanzimat'la uygulanmak istenen ana ilkeleri içeren bu fermanın yürürlüğe girmesi de müdahaleleri önleyemedi. Bu arada bazı bölgelerde hoşnutsuzluk ve isyanlar baş göstermişti. Rumeli ve Lübnan'da ortaya çıkan karışıklıklar ve Avrupa Devletleri'nin olaya karışmaları, Osmanlı devlet adamlarının bütün ülkeyi kapsayan yeni bir ıslahat yapmayı tartışmaya yöneltmişti. Bütün bu gelişmeler karşısında Tanzimat döneminin ünlü devlet adamları Ali ve Fuat paşaların girişimleriyle yeni bir *Vilâyet Nizamnâmesi* hazırlıklarına başlandı. Nihayet 8 Kasım 1864 tarihinde hazırlanan nizamname ilan edilmiştir¹⁰⁶.

¹⁰⁵ BOA, A. MKT. UM, nr. 51/91; A. MKT. UM, nr. 559/65.

¹⁰⁶ 1864 Nizamnâmesi: **Düstur**, Birinci Tertib, C: I, İstanbul, s. 608-624; M. Reşat Yıldırım, "1864 Vilâyet Nizamnâmesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi**, İstanbul 1977, s. 3-50. Ayrıca bkz. Andreas David Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, Çev: G. Songu-Habermann, C: I-II, Pera Yay., İstanbul 1999.

İKİNCİ BÖLÜM

VİLAYET NİZAMNAMESİNİN BASRA'DA UYGULANMASI

A. 1864 VE 1867 VİLAYET NİZAMNAMESİNİN İLANI VE BASRA

1. 1864 Nizamnamesinin Ortaya Çıkış Süreci

Tanzimat reformcuları, gerek yeni bir ordu kurma ve gerekse modern bir bürokrasi yerleştirme konularında ortaya çıkacak masrafları karşılamak zorundaydı ve vergi toplama yöntemlerini düzenlemenin, eyaletler üzerinde devlet otoritesini sağlamlaştırmaktan geçtiğini iyi bilmekteydiler. Bu konuda, çeşitli vesilelerle yakından tanıdıkları Fransa'daki merkezîyetçi idare örneği, Osmanlı İmparatorluğu için de uygulanabilirdi¹.

Yukarıda değindiğimiz gibi Tanzimatın ilanından sonra 1840'dan itibaren özellikle vilayet idaresinde 1840'da Muhassıllık ve Muhassıllık Meclisleri önem kazanmıştı. 1842'ye gelindiğinde tekrar bir düzenlemeye ihtiyaç duyularak yeni bir yönetim biçimi denenmişti. Getirilen tüm yeniliklere rağmen Tanzimat'ın ilanından itibaren geçen on yıllık süre içerisinde istenilen başarıya ulaşılamamıştır. Eyalet idaresinde, vergilerin toplanmasında ve diğer pek çok işlerde aksaklıklar devam etmişti. Bu nedenlerle ülke yönetiminde 1849'da yeniden bir düzenleme yapılması zaruri olmuştu. 1849 düzenlemesi ile Eyalet Meclisleri kurulmuş, Vali, Defterdar, Kaymakam ve Kaza Müdürlerinin görevleri yeniden belirlenmişti. Bütün bunlara rağmen ümit edilen başarı yine tam manasıyla sağlanamamıştı. Bunun üzerine 1858'de yeni bir talimat yayınlanmıştı. İki yıl sonra 1860'da mülki idare üzerinde tekrar değişikliğe ihtiyaç duyulması dikkat çekicidir. Taşra idaresinde yaşanan bu süreç vilayet yönetiminde 1864 ve 1867 nizamnamelerine yol açan gelişmeleri

¹ Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, C: II, İstanbul 1999, s. 90-95.

tetiklemiştir.² Şüphesiz bu yeni idari yapılanma sürecinden Basra Sancağı da önemli oranda etkilenecektir

1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin hazırlanmasında, büyük devletlerin imparatorluk üzerindeki siyasî baskılarına göğüs germek ve dış müdahaleleri önlemek amacı da etkili olmuştu denilebilir. Nitekim, 1860'ta Osmanlı idaresi altındaki Lübnan'da İngiltere'nin desteklediği Dürziler ile Fransa'nın kışkırttığı Marunîler arasında çatışmalar başladığında, Avrupalılar derhal müdahale ederek bölgeye asker göndermişlerdi³. Sonuç olarak, büyük devletler ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihinde 17 maddeden oluşan *Cebel-i Lübnan Nizamnamesi*'ni hazırladı. Buna göre Cebel-i Lübnan, Hıristiyan bir valinin yönetimi altında ve cemaatlerin temsili esasına dayalı yarı bağımsız bir sancak haline gelmekteydi. Ancak büyük devletler, bu yarı bağımsız statüyü, bütün Balkan topraklarında uygulamak amacını da taşıyordu. Osmanlı bürokratları bu durumda Balkan vilayetlerinde acil bir idarî düzenlemeye gitmedikleri takdirde, dış müdahalenin artacağını çok iyi bilmekteydi. Şam ve Niş eyaletlerinde karışıklıkların sürmesi, bütün ülkede yönetim alanında reformların yapılması zorunluluğunu doğurmuştu⁴.

İdari sorunların çözümündeki yeni arayışlar Sadarete bulunan Keçecizade Fuat Paşa'nın önderliğinde gerçekleşmekteydi. Fuat Paşa, uzun süredir eyalet yönetiminin yeniden düzenlenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Valilerin seçiminin iyi yapılmasına ve bu göreve lâyık, bilgili insanlar arasından belirlenmesine önem verilmesini istiyordu. Fuat Paşa ve ekibi, valilerin yetkilerinin genişletilmesini, öyle her olur olmaz iş, merkeze bildirmeden kendilerinin çözmesini, sadece önemli gördükleri işleri İstanbul'a sormaları gerektiğini düşünüyorlardı. Böylece zaman kaybı olmayacak, işlerin yürümesi kolaylaşacaktı. Merkez görevlileri ise, basit işler ile vakit kaybetmeyerek önemli konuları hızla çözeceklerdi. Fuat Paşa'nın kafasındaki çözüm yeni bir vilayet nizamnamesiydi. Kendisi daha 1860'da Hâriciye

² Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması Ve Mithat Paşa" **A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sa: 37, Ankara 2005, s. 99-111.

³ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, TTK, Ankara 1997, s. 268.

⁴ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 2001, s. 154.

Vekili iken karışıklıklar nedeniyle gittiği Suriye’de konuyu yakından inceleme imkânı da bulmuştu. Fuat Paşa’nın burada gördüğü şey tam manasıyla yönetim zafiyetiydi. Paşa, Suriye deneyiminden itibaren taşra idaresi sorunu ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Hatta eyaletlere, Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa gibi ünlü kişilerin de bulunduğu teftiş heyetleri gönderilmişti. Bunların hazırladığı teftiş raporlarını incelemek ve tavsiyelerde bulunmak üzere Cevdet Paşa’nın başkanlığında özel bir komisyon kurulmuştu⁵.

1863 sonlarına doğru Ali ve Fuat Paşa’ların taşra yönetiminde bir şeyler yapma arzuları yeni bir ivme kazanmıştı. Zira eyaletlere teftiş heyetleri göndermek, İmar Meclislerini kurmak yatıştırıcı tedbirler olarak kalmıştı⁶. Mesela, bu karar uyarınca 21 Ocak 1861 tarihinde; Basra Mutasarrıfı Münip Paşa’nın başkanlığında oluşturulacak İmar Meclisi vasıtasıyla Fırat Nehri üzerindeki Hindiye Seddi’nin tamir olunarak su taşkınlıklarının önüne geçilip suyun kontrollü bir şekilde tarım sulamasında kullanılması ve mukataa arazilerinde ziraat yapılabilmesine imkân sağlanması hususu Bağdat Valiliği’ne yazılmıştı⁷.

Ali ve Fuat paşalar düşündükleri yeni düzenlemeyi görüşmek amacıyla bir komisyon oluşturmuşlardı. Aynı zamanda bir süreden beri tasarladıkları *vilayet usulü* konusunu tartışıp, görüşmek üzere Niş Valisi Midhat Paşa’yı 1863’de İstanbul’a çağırılmışlardı. Midhat Paşa kısa süren Niş Valiliğinde başarılı bir çalışma örneği sergilemişti. Eyaletin karışık durumunu düzene koymuştu. Midhat Paşa’nın da görüşleri doğrultusunda Komisyon, *Vilayet Nizamnâmesi* başlıklı ve genel uygulamayı emreden bir tasarı hazırlayarak onaylamıştı. Fakat öncelikle kısmî uygulama için Tuna Vilayeti seçilmiş ve bölgeye yönelik aynı nitelikte farklı bir nizamnâme hazırlanmıştı. Sebebi ise deneme çekingenliği yanında, devlet adamlarının özellikle de Cevdet Paşa’nın "*İmparatorluğun her bölgesinin ayrı*

⁵ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin** ..., s. 254-273; Selda Kılıç "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması Ve Mithat Paşa" ..., s. 99-111; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri-III: Tuna Vilayeti Nizamnamesi", **Yerel Yönetimler Dergisi**, C: 5, Sa:2, Ankara 1996, s. 67-81.

⁶ Metin Ünver, "Tanzimat taşrasının İstanbul Buluşması: İmar meclislerinin Kuruluş Süreci", **Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, Ed: F.M. Emecen, Kitapevi Yay., İstanbul 2009, s. 119-161.

⁷ BOA, A. MKT. MVL, 134/19; A. MKT. UM, 508/75

özelliklere ve farklı yapıya sahip" bulunduğu göz önüne alınması gerektiği konusundaki ısrarıydı⁸.

Sonuçta, Silistre, Vidin, Niş eyaletleri birleştirilip Tuna adı ile bir vilayet oluşturuldu. Valiliğe de Midhat Paşa tayin edildi. Midhat Paşa, ileride bütün Osmanlı Devlet'inde uygulamayı düşündüğü, meşrutiyetin küçük bir örneği olmak üzere vilayet merkezi olan Rusçuk'ta seçimle meydana getireceği bir Vilayet Meclisi kurulması şartıyla bu görevi kabul etmişti.

Bu gelişme ardından vilayet idaresi kanunu kısa bir süre içerisinde hazırlanıp 7 Kasım 1864 tarihinde yürürlüğe konacaktı⁹. Bu nizamnâme ile birlikte, Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan yönetim şeklinde önemli değişikliklere gidilmişti¹⁰.

Toplam 78 maddeden meydana gelen 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 22 Ocak 1871'de yayınlanan *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi*'nin ilanına kadar geçerliliğini korumuştur. 8 Kasım 1864 tarihli bir irade ile yürürlük kazanmıştır¹¹. Nizamnâme ana hatlarıyla vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köylerin nasıl idare edileceğini belirlemekte ve ayrıca diğer görevlilerle, bu birimlerin başında bulunan yöneticilerin görev ve sorumluluklarını da ayrıntılarıyla ifade etmekteydi. Şurasını belirtmek gerekir ki, 1864 yılında hazırlanan Vilayet Nizamnamesi ile Tuna bölgesi için hazırlanan nizamname iki ayrı metindir. Bu iki nizamname arasında bazı küçük farklar vardır¹². Vilayet Nizamnâmesi'nin 2. Maddesinde her vilayet idaresinin sancaklara bölünüp, sancakların başında bir *Mutasarrıf* olacağı belirtilmesine karşın, Tuna Nizamnâmesinin aynı maddesinde, Vilayet'in 7 sancağa ayrıldığı ve her sancakta bir *Kaymakamın* bulunacağı belirtiliyordu. Vilayet Nizamnâmesinin 3.

⁸ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin** ..., s. 254-273; Selda Kılıç "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması Ve Mithat Paşa" ..., s. 99-111; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tuna Vilayeti Nizamnamesi" ..., s. 67-81.

⁹ Erkan Tural, "1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C: 13, Sa. 2, Ankara 2004, s. 109.

¹⁰ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 5-18; Skender Rıza, "Midhat Paşa'nın Rumeli'nde Vilâyet Kurulmasındaki Rolü", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri-Bildiriler ve Tartışmalar**, (Edirne, 8-10 Mayıs 1984), Ankara 1986, s. 59-60.

¹¹ **Düstür**, I. Tertip, C:I, İstanbul 1289, s. 625.

¹² Ali Haydar (Midhat), **Midhat Paşa, Hayât-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı (Tabsıra-i İbret)**, İstanbul 1325, s. 23-58.

Maddesinde kazaları Kaymakamların, Tuna Nizamnamesinde ise Müdürlerin yöneteceği ifade edilmektedir¹³.

1864 Nizamnâmesine göre *Anadolu* ve *Rumeli* 12 vilayete ayrılıyordu. Kaleme alınan Vilayet Nizamnâmesi sırası ile bu vilayetlere gönderilecekti. Nizamnâmede yeni sistemin ilk olarak *Tuna*'da başlatıldığı, ikinci uygulamanın *Bosna Vilayeti*'nde, üçüncünün *Edirne*'de, dördüncünün *Halep*'te, beşincinin *Suriye*'de altıncının *Trablusgarb*'da, yedinci uygulamanın ise *Erzurum*'da olacağı keydedilmişti. Nizamnamede buralardaki uygulamalar hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmekteydi¹⁴.

Nizamnameye göre; Osmanlı topraklarındaki muhtelif parçalar, livaların münasebetlerine göre çeşitli dairelere ayrılarak, her bir daireye vilayet adı verilecekti. Böylece eyalet sistemi yerine vilayet sistemi gelmiş oluyordu. Her vilâyet, idare merkezinin bulunduğu sancakla beraber livalara ayrılarak, her bir sancakta mutasarrıf tarafından yönetilen bir mutasarrıflık idaresi kurulacaktı. *Baş liva* olan şehir aynı zamanda vilayetin merkezi olacaktı¹⁵. Her sancak kazalardan ibaret olacak ve kazalar, kaymakamlar tarafından yönetilecekti. Kazalar müdürlerce yönetilen nahiyelerden, nahiyeler ise köylerden (*karye*) müteşekkil olacaktı.

Vilayetin mülkî, malî, adlî ve zaptiye işlerine bakmak, kanun hükümlerini ve devletin emirlerini uygulamak görevleri ise vilayete tayin edilecek bir valiye ait olacaktı. 1864 Nizamnamesi'nde valinin yetkileri, Tanzimat sonrası döneme göre arttırılmıştı. Valinin maiyeti altında olmak üzere; maliye ve hesap işlerinden sorumlu Defterdar, yazışma işlerine bakan Vilayet Mektupçusu, Umur-ı Nâfia Memuru, Ticaret ve Ziraat Memuru, Maarif Müdürü, Tarik Emîni, Defter-i Hakanî Müdürü, Emlâk ve Nüfus Memurları, Evkaf Müdürü, hükümet ile konsolos ve ecnebi memurlar arasındaki ilişkilere aracı olan Umur-ı Hariciye Memuru ve Alaybeyi gibi

¹³ Daha fazla bilgi için bkz. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin** ..., s. 254-273; Selda Kılıç "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması Ve Mithat Paşa" ..., s. 99-111.

¹⁴ İmparatorluğun bazı bölgeleri, vilâyet şeklinde yeniden örgütlendi. Tuna Vilayeti'nden sonra bu şekilde örgütlenen ilk yerler, 1865 ve 1866 yıllarında Edirne, Erzurum, Bosna, Halep, Suriye ve Trablusgarp vilayetleriydi: **SDAO**, Sene 1282, s. 65, 72, 75; **SDAO**, Sene 1283, s. 70, 76, 77, 79.

¹⁵ **Düstûr**, I. Tertîb, C. 1, s. 608.

birçok bürokratin bulunması ön görülüyordu. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, teorik olarak bulunması gereken bu görevliler, pratikte mahallî ihtiyaç ve şartlara göre vilâyet bürokrasisinde yer almışlardı¹⁶. Nitekim Basra’da durum böyle olmuştu.

Nizamname ile vilayetlerin yönetimlerinde etkili olacak organlar da vücuda getirilmişti. Bunlardan Valinin başkanlığında sürekli olarak toplanan Vilâyet İdare Meclisi (*Meclis-i İdâre-i Vilâyet*), Mutasarrıfların başkanlığında toplanan Liva İdare Meclisi ve kazalarda da Kaymakamın başkanlığında toplanan Kaza İdare Meclisleri bu statüde olan organlardı¹⁷. Nizamname ile oluşturulan diğer temsilî kurum, her vilayette kurulması öngörülen Meclis-i Umumî idi. Nizamnameye göre bu meclisin, her sancaktan seçilmiş dört temsilci ile kazalardan seçilen iki Müslüman ve iki de Gayrimüslim üyeden meydana gelmesi gerekiyordu. Danışma niteliği taşıyan bu meclis; bayındırlık hizmetleri, tarım, ticaret, vergi ve zabıta işlerini tartışmaya yetkili olup hükümetin onayı olmadan hiçbir tedbiri alamazdı. Valinin başkanlık ettiği meclisin, yılda bir kez toplanması gerekirdi¹⁸.

Sadrazam Fuat ve Midhat Paşa’ların ortaya çıkardıkları bu nizamname, hiyerarşide yer alan yöneticileri ve idarî birimleriyle, merkezî yönetimi esas alan Fransız taşra idaresi sistemine dayanıyordu¹⁹. Kanunla, vilayetler ve alt birimleriyle ilgili bir hiyerarşi kurulmaktaydı. Bu hiyerarşide yer alan her bir memur (Vali, Mutasarrıf, Kaymakam ve diğerleri) doğrudan hükümet tarafından atanıyor ve maaşları da yine hükümet tarafından karşılanıyordu. Söz konusu sistemde, eski taşra yönetiminde tek söz sahibi olan ve idarî, askerî ve malî yetkileri elinde tutan valilerin yerine üç ayrı otorite konuluyordu²⁰. Valiler idarî otoriteyi, ulema adlî otoriteyi, muhassıllar-defterdarlar ise malî otoriteyi temsil etmekteydi. Yapılan reformun en dikkat çeken yanı ise taşra idaresinin bütün aşamalarında, çeşitli sorumlulukları olan

¹⁶ İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilat”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCİCA Yay., C: I, İstanbul 1999, s. 312.

¹⁷ H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: IV, Ankara 1961, s. 226-27; Stanford-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (çev. Mehmed Harmancı), TTK, C. II, İstanbul 1982, 123.

¹⁸ **Düstûr**, I. Tertip, C: 1, s. 612-613; İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)** ..., s. 89-92.

¹⁹ Engelhard, **Tanzimat ve Türkiye**, (çev. Ali Reşad), Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s. 185; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** ..., s. 384.

²⁰ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri** ..., s. 109.

atanmış veya seçilmiş kurulları işin içine sokmasıydı. Tanzimat yönetimini taşraya yaymak için hazırlanan nizamname bu yönüyle, yeni vilayetlerde hiyerarşik yapıyı ve yetki dağılımını belirlemekteydi. Netice olarak, II. Mahmut dönemi ve Tanzimat'tan itibaren uygulanmaya başlanan merkeziyetçilik sistemi, 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile birlikte daha da güçlenerek, taşranın merkeze bağlanması ve yönetimin tek elden yürütülmesi konusunda önemli bir vasıta olmuştu²¹.

Esasında 1864 Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat Fermanı'nın ilanından beri uygulanmaya çalışılan eyalet reformlarının bir birleşimi olarak görülebilir. Eski eyalet sisteminde sancaklar temel taşra üniteleriydi. Bütün finansal kazai ve idari işler sancak seviyesinde teşkilatlanmışlardı. Yeni vilayetler her nasılsa eyaletlerden daha geniştiler. 19. yüzyıl boyunca (Tanzimat öncesi ve sonrası) valilerin otoritesinin sınırlamak için eyalet sınırlarının daraltılması yönündeki genel eğilim, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile sınırlandırılmıştı. Bu valinin yönettiği coğrafyanın genişletilmesi demekti²².

1864 Nizamnâmesi'nin öngördüğü yeni vilayet düzeni, Tanzimat'ın *halkın can ve malını korumak ve iyileştirmek* ideallerini gerçekleştirmenin bir vasıtası olarak da düşünülmüştü²³. Zira eğitim, bayındırlık, askerlik ve vergi reformları bu düzenlemenin temel taşlarını oluşturmaktaydı. Uygulama ile Osmanlı eyalet yaşamında yeni bir dönem başlamış ve imparatorluğun yıkılışına kadar, İstanbul dışındaki yönetim yapısı oluşturulmuştu²⁴.

1864 Nizamnamesi ilan edildiğinde Basra, Bağdat Eyaleti bünyesinde sancak statüsünü koruyordu. Bağdat ve Şehrızor,²⁵ on beş livaya ayrılmaktaydı. Bunlar; Basra ile birlikte Süleymaniye, Revenduz, Kerkük, Kefri, Bağdat, Hanakin, Bedre,

²¹ Mustafa Şeref, **Hukuk-ı İdare-i Vilayet**, İstanbul 1329, s. 38 vd.; Atıf Bayındır, "Türkiyede Vilayetler İdaresinin Geçirdiği Safahat", **İdare Dergisi**, C: 170, İstanbul 1944, s. 48-75; Muzaffer Sencer, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, İstanbul 1986, s. 79.

²² Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin** ..., s. 254-273.

²³ Stanford-Ezel Kural Shaw, **Aynı eser**, C. II, s. 124.

²⁴ Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Ed. Robert Mantran; (çev. Server Tanilli), C. II, İstanbul 1999, s. 91.

²⁵ Kerkük vilayet ya da sancağının eski adı.

Horasan, Samira, Delim, Kerbelâ, Divâniye, Semâvat, Nâsriye. Bu eyalet eski Bâbilî ve Türkmen ülkesini de ihtiva etmekteydi²⁶.

Nizamname yürürlüğe girdiğinde Basra'da bir Kaymakam görev yapıyordu ve sistem buna göre oluşturulmuştu. Nitekim 1865'de görevinde üstün gayret ve hizmetleri görülen Basra Kaymakamı Süleyman Fâik Bey'in rütbesi Bağdat Valisi'nin teklifi ile *sâniye sınıf-ı sânisine* yükseltilmişti²⁷.

1864 düzenlemelerinin ruhuna uygun olarak Basra yöneticilerinin idari suistimallerinin yakından takip edildiği dikkati çekmektedir. Bu gibi memurların muhakemesi öncelikle Bağdat Vilayeti'nde yapılıyordu. Mesela, Basra'nın Müntefik Kaymakamı, Bender Bey'in aşiretinden haksız yere para alıp hazinenin parasını zimmetine geçirdiği iddia edilmişti. Ayrıca Cidde ve Yemen'e gönderilen zahire işinde suiistimal yapıp rüşvet aldığı Bağdat Vilâyet Meclisi tarafından yapılan soruşturma neticesinde ortaya çıkan Basra eski kaymakamı Münip Paşa'nın ise mirmiranlık rütbesi yanı sıra taşıdığı Mecidî nişanı alınarak, Bağdat'ta 5 sene kalebentlikle cezalandırılması uygun bulunmuştu. Münip Paşa'nın zimmetine geçirdiği ve rüşvet aldığı paraların da misliyle kendisinden alınması teklifinin, paşanın ileri sürülen bütün iddiaları reddetmesinden dolayı Basra Mahkemesi'nce yapılacak yargılama sonucuna göre kararın uygulanması uygun bulunmuştu²⁸. Bazen Kaymakamların sağlık durumları da azle neden olmaktaydı. Mesela, hasta olan Basra Kaymakamı İsmail Paşa'nın azledilerek yerine eski Hankin Kaymakamı ve Basra Muhasebecisi Süleyman Bey'in tayini uygun görülmüştü²⁹.

Bu arada Osmanlı Hükümeti 9 Kasım 1866'da aldığı bir karar ile Basra ve ona bağlı mahallerin arpalık olarak *Fetvahane*'de çalışan müsevvidlere tahsisini kararlaştırmıştı. Ayrıca buraya gönderilecek naiplerin mürasalelerinin³⁰ de Anadolu Kazaskeri tarafından düzenlenip verilmesi uygun bulunmuştu³¹.

²⁶ Bernard Camille Collas, **1864'te Türkiye**. Çev: Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yay., İstanbul 2005, s. 300-303.

²⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 534/37071; **A. MKT. MHM**, nr. 328/39.

²⁸ BOA, **İ. MVL**, nr. 503/22790; **C. DH**, nr. 53/2620.

²⁹ BOA, **İ. MVL**, nr. 513/23166.

³⁰ Resmî kadı mektubu, görev yazısı.

³¹ BOA, **İ. DH**, nr. 556/38711.

Bağdat Vilayeti bünyesindeki Basra Sancağı ve bağlı kazaların 1864 sürecinde olağan dışı bir değişim yaşamadığı anlaşılmaktadır. 1867 yılında yapılan vilayet düzenlemesi ise 1864'e göre çok daha kapsamlıydı ve daha fazla vilayette uygulanma imkânı oldu. Basra için esas değişim 1867 nizamnamesinin yürürlük kazanması ile gerçekleşmişti. Bu dönemde sancağın idaresi ve yönetim tarzı tamamen değişime uğramış, Basra bir ara vilayet merkezi dahi yapılmıştı.

2. 1867 Vilayet Nizamnâmesi'nin Basra'da Yansımaları

1864 nizamnâmesinden bir müddet sonra *Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa* görevden ayrılmış ve 1867 yılı şubatında beşinci defa olarak Âlî Paşa Sadrazam olmuştu. İdari reformların sürmesi taraftarı olan Ali Paşa, 1864 nizamnamesinin daha fazla vilayette uygulanabilmesi maksadıyla 1867 tarihini taşıyan yeni bir *Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi* hazırlatmıştı. Bu nizamnâme çok fazla yenilik taşıyan bir metin olmayıp, 1864 düzenlemesinin tekrar bütün imparatorluğu kapsayacak bir biçimde uygulanmasını amaç edinmekteydi³². Aynı şekilde bu dönemde daha çok meclislerin yapılanması ve 1864 Nizamnâmesi'nin daha belirgin hale getirilmesiyle ilgili olan 22 Ocak 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* neşredilmiştir³³. Son nizamnâme imparatorluğun dağılışına kadar yürürlüğünü muhafaza etmiştir³⁴.

1867 düzenlemesi ile önce aralarında Bursa (*Hudavendigâr*), Sivas, İzmir, Trabzon, Selanik, Prizren, İşkodra, Girit ve Adalar Denizi (*Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*)'in de yer aldığı olmak üzere, 13 yeni vilayet sisteme dahil edildi³⁵. Kısa süre içinde içerisinde hemen hemen bütün imparatorluk, bu tarzda örgütlendirilmiş böylece

³² İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)** ... s. 62-63.

³³ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahallî İdare Alanındaki Gelişmeler", **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, C. III, S. 1-3, İstanbul 1982, s. 143-148; Mehmet Seyitdanlioğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizamnâmesi ve Getirdikleri", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. V/5, Ankara 1996, s. 89-103; Mehmet Seyitdanlioğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VII): 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. V/6 Ankara 1996, s. 89-99; İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Paramentosunun Yapısında Eyâlet İdare Meclislerinin Etkisi", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim: Makaleler-I**, Ankara 2004, s. 233-239.

³⁴ Siddık Sami Onar, **İdare Hukukunun Umumî Esasları**, C. II, İstanbul 1966, 697-715; Mehmet Seyitdanlioğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Türkler**, C. XIII, Ankara 2002, s. 570-576.

³⁵ **SDAO**, Sene 1285, s. 99, 101, 104.

uygulama yaygınlaştırılmıştı. Sonuç olarak, I. Meşrutiyet'in ilanına (1876) kadarki süreçte Basra da dahil toplam 27 vilayet kurulmuştu. Bunların çoğu, klasik dönemdeki eyalet idarî birimlerinden çok daha geniş alanlara sahipti³⁶.

Bu minvalde Osmanlı döneminde Basra'nın da dahil olduğu Irak coğrafyasındaki sancak ve eyaletlerin statüsünde meydana gelen sık değişiklikler konuya dikkatle yaklaşmayı gerekli kılmaktadır. Çünkü sancakların bağımsız eyalet statüsü kazandıkları ya da Bağdat'a bağlandıkları tarihler konusunda ciddi güçlükler bulunmaktadır³⁷.

1867 nizamnamesi ilan edilince Basra'nın bağlı bulunduğu Bağdat Vileyeti yeni sisteme göre teşkilatlanmıştı. Buna göre Bağdat vileyeti; Bağdat, Şehrizer, Süleymaniye, Musul, Delim, Kerbela, Divaniye, Basra, Amare ve Müntefik olmak üzere 10 sancağa taksim edilmişti. Sorunlu bir bölge olan Müntefik'in idaresi aşiret ve malî sisteme uydurulmuştu. Nitekim yeni uygulamaya geçişte ilk olarak aşiret sisteminin etkili olduğu Müntefik'te sorun yaşanmıştı. Bir Emaret haline getirilmiş olan sancak, mukataanın iltizamıyla birlikte aşiret şeyhlerine veriliyordu. Bağdat'ta vilayet sistemi uygulamaya konulmuşken Müntefik'in eski halinde kalması uygun görülmemiş ve Müntefik Emirliği sancağa çevrilerek üç Kaymakamlığa bölünmüştü. Müntefik Sancağı Müntefik Aşireti Şeyhi Nasır Paşa, Mutasarrıflık Muavinliğine Hindiye Kaymakamı Abdürrahman Bey, Naipliğe Aluszâde Abdülbaki Efendi ve Muhasebeciliğe ise Hacı Said Efendi tayin edilmişti. Ayrıca Kaymakamlık için gereken diğer memurlar da belirlenmiş; ikişer bölük piyade ve süvari askeri Müntefik'e gönderilmişti. Bir süre sonra Müntefik Sancağında hükümet merkezi olabilecek uygun bir kasaba bulunmadığından, Fırat Nehri kenarına yeni bir kasaba inşasına karar verilerek çalışmalara başlanmıştı. Nasır Paşa'nın yapımını üstlendiği bu kasabaya bittikten sonra Nâsiriye adı verilmişti. Bu arada yeni vilayet sistemine ayak uyduramayan memurlar tasfiye edilmiştir³⁸.

³⁶ SDAO, Sene 1293, s. 171-192; Andreas Birken, **Die Provinzen des Osmanischen Reiches**, Dr. Ludwig Reichert, Verlag, Wiesbaden 1976, s. 1 vd.; İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler ...", s. 237.

³⁷ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872", **Boğaziçi Üniversitesi, Doktora Tezi**, İstanbul 2006, s. 115-117.

³⁸ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği" ..., s. 25-26.

1867 yılı sonrası Basra ve bağılı birimlerde yoğun bir çalışma olduğu istatistiklere yansımıştı. Nitekim aşağıda 1869 yılına ait veriler bunu göstermekteydi³⁹.

TABLO- III				
BAĞDAT'A BAĞLI BASRA MUTASARRIFLIĞI VE MÜLHAKATI				
İDARİ İŞLEMLERİ (1869)				
MAHAL	ASKERİ MUAMELELER		MÜLKİ MUAMELELER	
	GİDEN EVRAK	GELEN EVRAK	GİDEN EVRAK	GELEN EVRAK
Basra	186	89	426	372
Ammara	274	108	333	249
Müntefik	7	1	143	88
Delim	-	-	331	222

Şu hususu bir kere daha vurgulamak gerekir ki, 1864 ve 1867 vilâyet düzenlemelerinin ön gördüğü yenilikler, esasta 1840 yılında başlatılarak 1842'de önemli sayılabilecek noktaya getirilen ve nihayet 1849 Eyalet Meclisleri Nizamnâmesi'yle ortaya konan tüzük ve yönetmeliklerin sistematik ve geliştirilmiş biçimini ihtiva etmekteydi.

1867 nizamnamesinin ilanı sonrasında 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile Hint Denizi ve Körfez ticaretinin gelişmesi, Basra'ya çok önemli bir avantaj kazandırmıştır⁴⁰. Bu dönemden itibaren şehir uluslar arası rakabetin konusu haline gelecekti. Mehmet Namık Paşa'nın Bağdat Valiliği (1861-1867) esnasında bölge için önemli yatırımlar gerçekleşmişti. Paşa, isyan eden aşiretleri yola getirerek bölgede

³⁹ **Zevra**, No. 43, 17 Muharrem 1287, s. 86.

⁴⁰ BOA, **İ. DH**, nr. 530/36724; **İ. DH**, nr. 533/36943; **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

asayışı temin etmişti. Ayrıca Dicle ve Fırat nehirlerinde ulaşım için önemli atılımlar yapmıştı. Ziraat ve ticaretin gelişmesine çalışılmıştı⁴¹.

Namık Paşa'dan sonra bölgeye atanan Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872) dönemine ayrıca değinmek gerekir. Bu dönem Basra için de çok önemli gelişmelere vesile olmuştur⁴². Paşanın çalışmaları bu bölgede devlet nüfûzunun daha da kuvvetlenmesine, Basra ve çevresinin gelişmesine imkân sağladı. Midhat Paşa, ilk olarak Vilayet sistemini uygulamada önemli olan, rahat çalışma imkânı sağlayan yeni bir hükümet konağı meselesini halletti. Konak için etraftaki araziler satın alındı⁴³. Bu konak, yeni sistem ile oluşturulacak yeni kalemleri barındırmaya müsait olacaktı. Basra'da bir kışla, hastane ve yeni bir mahalle kurdurdu. Paşa, Dicle ve Fırat nehirlerinden gereğince faydalanılması ve bölgede hayli yaygın olan İngiliz ticaretinin⁴⁴ yerine Osmanlı ticaretini öne çıkarmak için yoğun çaba sarfetmişti. Onun döneminde, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyet sembolü olan Basra Tersanesi büyük çapta ıslah edilmişti. Yine bu dönemde, Şattularap'ta işleyen İngiliz vapurlarına karşılık *İdâre-i Nehriye* ve Basra-İstanbul arasında vapurlar işletmek için *Umman-ı Osmânî* adıyla birer şirket kurdurmuştu⁴⁵.

Midhat Paşa, Bağdat Valiliği döneminde gerçekleştirdiği *Ahsa Seferi* ile Necid ve Ahsa'da Osmanlı İdaresi'ni yeniden tesis etmişti. Böylece Osmanlı Devleti,

⁴¹ Mehmed Namık Paşa, Bağdat valiliği öncesinde çok önemli devlet görevlerini üstlenmiş tecrübeli bir kişiydi. Lisan bildiği için 1832 yılında Mısır Meselesinin çözümü münasebetiyle İngiltereye gönderilmişti (BOA, **Hattı Hümayın (HAT)**, nr. 20359). 1843'te III. Orduya atandı. Ardından V. Arabistan Ordusu ve Idak Ordusu müşirlikleri takip etti. 14 kasım 851-18 Ağustos 1852 yıllarında Bağdat valisi oldu ve Ordu Müşiri atandı. Ardından merkeze çekilerek tophane Müşirliği ve ticaret nazırlığı görevlerini üstlendi. Kastamonu ve Cidde'de valilik yaptı. Ardından Serasker oldu. İkinci Bağdat Valiliği 29 Eylül 1861'de yürürlük kazandı: Şahabettin Akalın, "Mehmet Namık Paşa", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C.IV, İstanbul 1952, s. 127-145.

⁴² Döneminin önemli devlet adamlarından olana Midhat Paşa, Bağdat Valiliğine tayin edildiği esnada Şura-yı Devlet başkanıydı. Sadarete ise Tanzimatın meşhur simalarından Ali Paşa bulunuyordu. Aralarında bir takım sürtüşmeler vardı. Nihayet ikili arasındaki sorun Midhat paşa'nın Bağdat Valisi olmasıyla çözülebilmştir. Paşanın tayinine dair 27 Şubat 1869 tarihine taşıyan emirde Altıncı Ordu'nun denetiminin de kenrdisine verildiği belirtilmekteydi: Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği" ..., s. 19-20.

⁴³ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 46.

⁴⁴ BOA, **İrâde-Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye (İ. DA)**, nr. 12/441; **İ. MVL**, 559/25146

⁴⁵ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 453/34; **Hâriciye Nezâreti Siyasî Evrak (HR. SYS)**, nr. 93/22; **İ. MVL**, nr. 519/23361; **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19; **Zevra**, No: 18, 6 Receb 1286, s. 36; Andreas David Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar** ..., s. 267,360; Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 18 vd.

bölgedeki kontrolü sağlamış oldu⁴⁶. Midhat Paşa valiliğinde Basra'da Münavi Kasabasında yer alan cami ile İmamı Azam ve İmam Ali mescitlerini tamir ettirmişti⁴⁷.

Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde Basra'nın idari yapısına dair gerçekleşen en önemli girişimlerden biri olan Kuveyt'in kesin olarak bu sancağa bağlanması olmuştu. Daha önce de değindiğimiz üzere 1545'de oluşturulan Basra Beylerbeyliği sınırlarına dahil edilen Kuveyt, 18. yüzyılda bir kaza merkezi haline getirilmişti. Ancak zamanla burada yerel idarecilerin etkisinin artmasına paralel olarak merkezle olan bağı gevşemeye başlamıştı. Midhat Paşa, devletin Basra Körfezinde zayıflayan nüfuzunu yeniden tesis etmek istediğinden, bu işe Kuveyt'i Basra'ya bağlamakla başlamak istiyordu. Aslında Kuveyt daha 1861'de Mehmed Namık Paşa'nın Bağdat Valiliği esnasında Basra'ya bağlanmak istenmiş, Paşa da bu yönde teşebbüste bulunmuştu Ancak bölge halkının vergilerden endişe duyarak muhalefet etmeleri nedeniyle bu girişim hayatiyet kazanamamıştı. Midhat Paşa, 9 Şubat 1870 tarihinde İstanbul'a gönderdiği bir yazısında, İngilizlerin Bahreyn'i işgal ettiklerini ve körfezde daha da içerilere sokulabilmek amacıyla çalışmalarını sürdürdüklerini, Kuveyt'in merkezle bağlarının güçlendirilmesi durumunda Basra'da tanzim edilen deniz gücü sayesinde Bahreyn'e kadar olan yerlerin muhafaza edilebileceğini ifade etmişti. Paşaya göre bu gerçekleşirse Bahreyn bile kurtarılabilirdi. Midhat Paşa ilk önce Kuveyt şeyhlerinin eskiden beri Basra'dan aldıkları hurma aidatını kesmişti. Daha sonra Basra'ya gidip bu şeyhler ile görüşmeler yapmıştı. Bu müzakerelerde Kuveyt şeyhleri ikna edilmişti. Bunun üzerine 28 Mart 1870 tarihinden geçerli olarak yeni sancağın Kaymamaklığına Kuveyt Şeyhi Abdullah El-Sabah, naipliğine ise Kuveytlilerin isteği üzerine Muhammet b. Abudullah Sâni getirilmişti⁴⁸.

1867 nizamnamesi birkaç uyarılama ile bir kısım vilayette uygulamaya konulmuş ancak, aşağıda ele alınacağı gibi, ülkede tam manasıyla uygulanabilmesi

⁴⁶ Midhat Paşa'nın Ahsa Seferi ve sonuçları için bkz. Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti**, Ankara 1998, s. 98-108.

⁴⁷ Adem Korkmaz, Aynı tez, s. 51.

⁴⁸ Zekeriya Kurşun, "Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Amcan Urbanı (1820-1913), **Belleten**, LXIII/236, Ankara 1999, s. 129-130; Adem Korkmaz, Aynı tez, s. 117-118.

1871 de nizamnamede yapılan düzenleme ile mümkün olabilmişti. Bununla birlikte yeni eyalet nizamnamesinin 1869 yılı başından itibaren Basra'nın bağlı bulunduğu Bağdat'ta bütün kurumlarıyla uygulandığı anlaşılmaktadır. Bağdat, yüz yıllardır Osmanlı imparatorluğunun bir parçası olmasına rağmen merkeze yakın bölgelerde yürürlüğe konan idarî reformlar buraya göreceli olarak geç tarihlerde ulaşabilmişti.

Vilayet sistemi, 1867'de bazı belli vilayetlerde uygulanmaya konulduğunda Bağdat da vilayet olarak kabul edilmişti. Ancak, Midhat Paşanın valiliğine kadar idarî ve malî yapısında herhangi bir radikal değişikliğe gidilmemişti. Midhat Paşanın Tuna'daki başarısı, 1867 ve 1871 düzenlemelerinin geliştirilmesinde oldukça etkili oldu⁴⁹. Midhat Paşa'nın 1867 vilayet sistemini Bağdat'ta 1869 yılından itibaren uygulamaya başladığı anlaşılmaktadır. Midhat Paşa'nın bölgedeki varlığının yeni sistemin uygulanmasını hızlandırdığı düşünülebilir. Zira Midhat Paşa, yeni eyalet kanunlarını Tanzimat reformlarının bir tamamlayıcısı olarak düşünüyordu. Midhat Paşa'nın yeni vilayet kanununun Bağdat'ta uygulanmaya karar vermesi üzerine bölgede görevli Mutasarrıflar Bağdat'a çağrılmıştı. Bu yöneticilere, kazaların ve nahiyelerin yapılanması ile yeniden teşkili konusunda talimatlar verilmişti. Sancak, kaza ve nahije sınırlarında değişiklikler olmasına rağmen vilayet kanunu taşra sınırlarını değiştirmemişti. Bağdat'ın, Musul, Şehrizer ve Basra üzerindeki kontrolü devam etmekteydi⁵⁰.

Diğer taraftan 1869 Temmuz'unda yani Midhat Paşa tayininden birkaç ay sonra Bağdat, Kerkük, Musul, Basra, Kerbela ve Hille yeni sistemin içine tamamen dahil edilmiş olması bir hazırlığa işaret etmekteydi. Daha sonra vilayet kanunuyla uyumlu olarak Bağdat Vilayeti 10 sancaga ayrılmıştır. Bunlar; Basra, Musul, Şehrizer, Süleymaniye, Düleyim, Kerbela, Ammare ve Müntefik idi. Bağdat'ın sancağı olan Basra'ya bağlı kazalar ise Kurna, Ebulhasib olarak belirlenmişti. Midhat Paşa'nın valiliğinin son aylarında kabilelerin etkin olduğu bölgelerde özellikle Müntefik ve Necid gibi yerlerde vilayet idaresine dahil edilmişlerdi. Bu önemli bir idarî başarıydı. Valiliğinin son zamanlarına doğru Midhat Paşa, Osmanlı

⁴⁹ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği" ..., s. 6-11.

⁵⁰ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 202-208.

egemenliğini Kuveyt ve Necid bölgesine yaygınlaştırdı. Ayrıca Paşa, Kuveyte Osmanlı bağlarını yeniden kurmakla kalmamış vilayet reformları Necid bölgesine özellikle Al-Ahsa'ya kadar teşmil etme başarısını göstermişti⁵¹.

Nizamnâme sürecinde bölgede askeri yeniliklere de gidildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 20 Temmuz 1869 tarihi itibarıyla Basra ve Kerbala ile Musul ve Şehrizar taburlarının çoğu tamamlanarak silahları dağıtılmıştı⁵².

Osmanlı Devleti, Irak'ın idari yapısı ile yakından ilgilenirken bir taraftan da Basra Körfezi'nde İngiltere ile nüfuz mücadelesi içine girmişti. İngilizlerin Körfez'de ilk hâkimiyet kurdukları bölgeler Maskat, Bahreyn ve Kuveyt gibi yerlerdi⁵³. 19. asrın sonlarında İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki gücü giderek artmaya başlamıştı⁵⁴. Bölgedeki şehirlerde bulunan İngiliz konsolosları isteklerini mahallî şeyhlere zorla kabul ettirmektedirler. Osmanlı Devleti ise arazi şartları ve donanmasının yetersiz oluşundan bölgedeki şeyhlere ve ahaliye yardım edemiyor, onların haklarını yeterince koruyamıyordu. Bu yüzden bölgede genellikle Kuveyt ve Katar'a ait gemiler Osmanlı bayrağı çekiyor, diğer şeyhlikler ise ay ve yıldız olmayan kırmızı bir bayrak taşıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin bu durumundan faydalanmak isteyen İngilizler, konsolosları vasıtasıyla Körfez'deki ticarî münasebetlerini geliştirmektedirler. Ayrıca bölgeye gizlice silah ve cephane sokup bunları civardaki kabile ve aşiretlere satmaktaydılar. İngilizlerin, görünürde Osmanlı himayesinde olan Maskat, Uman, Bahreyn ve Kuveyt gibi adeta boş buldukları yerlere yerleşme politikasına karşılık Osmanlı Hükümeti uzun süre mevcudu koruma siyaseti izlemiş, bu ise İngilizler'e avantaj sağlamıştı. Bir bakıma Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlardan ortaya çıkan bu siyaset sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin Körfez ve Arap yarımadasındaki bütün nüfuzu ortadan kalkabilirdi. Ancak bu tehlikeli durum, Mehmet Namık ve Midhat Paşa gibi güçlü ve dirayetli

⁵¹ Midhat Paşa dört tane kaza oluşturdu. Bunlar el-Ahsa, Hufuf, Katıf, Mübenz, Katar. Bu yerler yeni Necid sancağını meydana getirmekteydi. Hukuki yönetim merkeziydi 1869'da Kuveyt'te; 1871'de de Necid ve Katar'da merkezî idare tesis edildi. Katar, yeni oluşturulan Necid Sancağı'na bağlandı. Uman Sahilleri'nde ise idarî bir bağlılık olmamakla birlikte Osmanlı Hilâfeti'nin nüfûzu bulunuyordu: Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 202-208.

⁵² **Zevra**, No: 6, 10 Rebiülevvel 1286, s. 12.

⁵³ Zekeriyâ Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı** ..., s.79-90.

⁵⁴ BOA. **İ. DA**, nr. 12/441; **İ. MVL**, 559/25146

valiler sayesinde belli bir dönem için önlenmişti. Her iki paşa, Bağdat valilikleri sırasında devletin nüfuz ve itibarının Basra Körfezi'nde ile Arap yarımadasının hemen her tarafında sağlanması için büyük çabalar sarfetmişlerdi⁵⁵.

Osmanlı Devleti, zaman zaman bölgedeki deniz gücünü takviye etme yoluna gitmiş, ancak bu teşebbüsler yeterli olmamıştır. 1871'de bölgede çıkan karışıklıkları önlemek üzere Basra Körfezi'ndeki deniz gücünün bir kat daha artırılması maksadıyla Arif Bey kumandasındaki iki korvet Basra tarafına gönderilmişti⁵⁶. Bundan sonra da bölgedeki deniz gücünün artırılması için bir kısım ticaret ve harp gemileri, stratejik konumu olan Basra Limanı'na gönderilmiş ve böylece Osmanlı Devleti'nin Körfez'deki bahriye gücü bir dereceye kadar ilerlemişti. Osmanlı Devleti, imkânları ölçüsünde İngiltere ile mücadele edebiliyordu. Bu mücadelede Basra ve limanı, sahip olduğu coğrafi konum açısından önemli bir yer tutmaktaydı.

1867 Nizamnâmesinin ilanını müteakip Basra'da Kaymakam görevinin başında olmadığına, sancağın Muhasebecisinin ona vekâlet ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum daha sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Mesela, 4 Şubat 1869'da görevinde üstün hizmet ve gayretleri görülen ve ayrıca Kaymakamlığa da vekâlet eden Basra Sancağı Muhasebecisi Selim Efendi'ye, Bağdat Valiliği'nin teklifi ile sâlise rütbesi verilmişti⁵⁷.

Basra'nın bağlı olduğu Bağdat Vilayeti'nde yönetici maaşları sık sık devletin gündemine gelmekteydi. Bu tartışmalarda Basra idarecileri de yer almaktaydı. Nitekim bu konuda 12 Haziran 1867'de yeni bir girişim dikkati çekmektedir. Bağdat Vilayeti'nde görevli bazı memurlar başka yerlere tayin olunduğu gibi bazıları da becayiş olunup maaşları yeniden düzenlenmişti. Ayrıca Basra Muhasebeciliği ile Divaniye, Samara ve Basra sancakları idaresinde bulunan müdürlüklerin memuriyetleri onaylanmıştı⁵⁸. Ertesi yıl Bağdat Vilayeti'ndeki bazı yeni memurların

⁵⁵ Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı ...**, s.80-81.

⁵⁶ **Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi**, (Haz. Münir Aktepe), TTK, C. XIII, Ankara 1990, s. 56.

⁵⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 587/40821.

⁵⁸ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 384/55.

yerleri değiştirilip maaşları yeniden düzenlenmiş ve istihdam edilen memurlara maaş tahsis olunmuştu⁵⁹.

Osmanlı Hükümeti, yöneticilerin maaşlarını düzenlerken ve nitelikli memur çalıştırmaya özen gösteriyordu. Ayrıca memurların çalıştıkları fizikî şartları iyileştirmesine gayret edilmekteydi. Nitekim 29 Eylül 1868 tarihine gelindiğinde Basra Sancağı Hükümet Konağı ile Basra Körfezi'nde bulunan askerî kışla ve tersanenin tamiri, nehrin temizlenmesi için 96.624 kuruş harcanmıştı. Devlet, bir defaya mahsus olarak bu paranın hazineden ödenmesine izin vermişti. Fakat idareciler uyarılmış, bundan sonra tasarrufa azamî riayet edilmesi istenmişti⁶⁰.

Basra yöneticilerin vefatı durumunda geride kalanlarına maaş bağlanıp gerekli alâka gösteriliyordu. Mesela, Basra eski Mutasarrıfı Abdülkadir Bey'in oğlu olup vefat eden Bekir Bey'in kimsesiz ve fakir olan eşleri Emine ve Fatıma hanımlara aylık 100'e kuruş maaş tahsis edilmişti⁶¹.

Vilayet nizamnamesinin Bağdat Vilayeti'nde uygulamasında Basra Sancağı için önemli değişimlerden biri buranın tekrar Mutasarrıflık seviyesinde idaresine başlanması olmuştu. Nitekim 1871 Nizamnamesi yürürlüğe girmeden kısa süre önce 9 Mart 1870 tarihinde uygulamanın başladığı görülmektedir. Bu tarihte Bağdat Valiliği'nin teklifi ile Basra Mutasarrıfı ve muhasebecisi ile sandık emini değiştirilmişti. Basra Mutasarrıflığı'na ise Hâfız Efendi tayin olunmuştu⁶².

Yeni sisteme geçildikten sonra Basra ve sancaklarına yapılan tayinlerde tecrübe ile bölgeyi tanıma faktörüne önem verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 9 Ağustos 1870'de yapılan tayinler bunu göstermektedir. Bağdat Valiliği'nin teklifi ile vefat eden Basra Sancağı Mutasarrıfı Hâfız Paşa'nın yerine Kerbela Sancağı Mutasarrıfı Halil Bey⁶³, Kerbela Sancağı Mutasarrıflığı'na Hille Sancağı Mutasarrıfı

⁵⁹ BOA, A. MKT. MHM, nr. 422/13.

⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM, nr. 421/95.

⁶¹ BOA, İ. DH, nr. 605/42142.

⁶² BOA, İ. DH, nr. 608/42376.

⁶³ BOA, Ayniyat Defterleri (AD), nr. 851, s. 88.

Mirmiran Mazhar Paşa ve Hille Sancağı Mutasarrıflığı'na da Kerbela eski Mutasarrıfı Mehmet Paşa tayin olunmuştu⁶⁴.

Bölgedeki vilâyet teşkilâtının bu biçimi 1871 senesindeki nizamnâme ile son halini almış ve Kânun-ı Esasi'nin ilanına kadar yürürlüğünü korumuştur. 1871 düzenlemesi ile vilâyet, sancak, kaza ve köy yönetimi ayrıntılarıyla ortaya konulmuştu. Her birimdeki yöneticinin görev ve sorumlulukları ayrı ayrı açıklanmaktaydı. Bu dönemde vilâyetlerin genelinde valinin yanı sıra *vali muavinliği* (*müstaşar*) ihdas edilmişti⁶⁵.

B. 1871 NİZAMNÂMESİ SONRASI BASRA'NIN İDARÎ DURUMU

1. 1871 Nizamnamesi'nin İlanı ve Tatbiki

22 Ocak 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi*⁶⁶, Osmanlı'nın çok sancılı bir döneminde biraz da ortamın yatıştırılmasına yönelik bir hamle olarak değerlendirilmektedir⁶⁷. Oldukça kapsamlı değişiklikleri ihtiva eden 1871 düzenlemeleri Osmanlı vilâyet yönetiminde, 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar yürürlüğünü muhafaza etmişti.

1871 nizamnamesi sonrası Osmanlı Devleti, idarî bakımdan 27 vilâyet ve 123 sancağa bölünmüştü. Rumeli'ndeki topraklarında 10 vilâyet 44 sancak, Anadolu'da 16 vilâyet 74 sancak, Kuzey Afrika'da ise 1 vilâyet 5 sancak bulunuyordu. Bunların yanı sıra *elviye-i gayr-ı mülhaka* diye adlandırılan bazı livalar idarî bakımdan doğrudan merkeze bağlanmıştı. Farklı durum ve statülerinden dolayı bu nizamnamenin dışında kalan topraklar da vardı. Bunlar ayrı ve özel bir statüye sahip olan Lübnan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan özerk bir statü elde etmiş olan Mısır, Girit Adası ve Bosna; uzak ve aşiret düzenine dayalı oldukları için Hicaz ve Yemen bölgeleri ile başkent olan İstanbul idiler.

⁶⁴ BOA, **İ. DH**, nr. 617/42936.

⁶⁵ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin ...**, s. 249-268.

⁶⁶ **Düstür**, I. Terip, C. 1, s. 625-651.

⁶⁷ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih ...**, s. 241-273.

1871 nizamnamesi ile vilayet, liva (sancak), kaza, nahiye ve köy yönetimi ayrıntılı bir şekilde belirleniyordu. Vilâyet merkezinde valinin yanı sıra görev yapacak mülkî amirlerin görev ve sorumlulukları tespit edilmişti. Bu görevliler her yılsonunda yapılan işleri bir raporla merkezî hükümete bildireceklerdi. Böylece devlet elinde bulunanlar ile yapılan ve yapılacak olan işleri takip ve kontrol edebilecek, rasyonel planlama mümkün olacaktı. Liva denilen sancak biriminde Mutasarrıf görev yapacak, kaza yönetimi ise kaymakam denilen memur tarafından yürütülecekti. Bu nizamname ile oluşturulan nahiyede ise nahiye müdürü mülkî amir olacaktı. Köyler, seçimle gelen muhtar tarafından yönetilen en küçük idarî birim olarak bırakılmıştı⁶⁸.

Bu nizâmnameyle vilâyet umûmî meclisleri yeniden ele alınmıştı. Yine kademeli olarak livâ, kazâ, nahiye ve köylerde oluşturulacak meclisler, bölge halkını temsilen seçilen müslim, gayrimüslim üyelerin katılımıyla teşkil edilecekti. Böylelikle, Osmanlı Devleti'nde yönetime halkın da katılımıyla oluşan bir dizi danışma meclisi, merkezden taşraya bir piramit gibi idari yapıya monte edilmişti. Bu yolla, aynı zamanda merkezî idarenin gücü ve vilâyetler üzerindeki kontrolü daha da artırılmış oluyordu. Öte yandan, meclislere gönderdikleri çeşitli düzeydeki temsilciler vasıtasıyla halk meselelerini yönetime ulaştırarak, çözümüne çalışabilecekti⁶⁹.

Bununla birlikte 1871 düzenlemesinde, 1864 uygulamalarına göre merkeziyetçi eğilim daha da baskındır. Bu nizamname, vilayet yönetiminde iş bölümünü arttırırken, merkezî hükümetin yürütmedeki kontrolünü biraz daha güçlendirmekteydi. Nitekim merkezî hükümet temsilcilerinin baskın olduğu vilayet idare meclisi, son karar organı haline getiriliyor ve ayrıca pek işlevsel olmayan merkez liva mutasarrıflık ve kaymakamlıklar da kaldırılıyordu. Vilâyet sisteminin uygulanması ve başarılı olması önündeki en büyük engel, yeni sistemde vilayetlerde

⁶⁸ Mehmed Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri-VI: 1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 5, Sa. 6, Ankara 1996, s. 89-99.

⁶⁹ Erkân Tural, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilayat Talimatnamesi”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, sa: 14., 1 Ocak 2005, s. 73.

görevlendirilecek yetişmiş mülkî memur ve yöneticilerin yeterince bulunmamasıydı⁷⁰.

1871 Nizâmname'si'ne hâkim olan anlayış, bundan önceki nizâmnamelerde de görüldüğü gibi merkezî bir idare tarzını daha gelişmiş ve uygulanabilir bir hale koymak amacındaydı. Hiç şüphesiz, bu Tanzimatçı liderlerin imparatorluğun dağılmasını önlemek için giriştikleri reformların bir parçası idi. Ve yine İmparatorluğu oluşturan bütün unsurları bir arada tutmayı öngören Osmanlılık ideolojisinin de kapsadığı bir anlayış tarzıydı da denilebilir. Eyâlet ve vilâyet yönetiminde kurulan idare meclisleriyle, her bölge ve grubun temsilcileri yönetime katılırken, merkezin denetim ve kontrolü de artırılmaktaydı. Nitekim nizâmname yarım asra yakın bir zaman, kırk iki yıl, yürürlükte bırakılmak suretiyle fonksiyonel, istikrarlı ve verimli bir mülkî idare kurulmasının sağlandığı görülebilmektedir⁷¹.

1871 Nizamnamesi uygulamaya geçtiğinde Basra, Mutasarrıflık seviyesinde idare ediliyordu. Yöneticilerin başarılı çalışmaları merkezden takdir görüyordu. Hatta, 14 Mayıs 1873 tarihinde görevinde üstün hizmet ve gayretleri görülen Bağdat Vilayeti Mektupçusu Abdullah Bey'e Basra Mutasarrıfı Asaf Efendi'den Musul Mutasarrıflığı zamanında alınan dördüncü rütbe Mecidî Nişanı'nın verilmesi Bağdat Valiliğince teklif olunmuştu⁷². Bağdat Vilayeti'nin içinde Cezayir Seddi ile mektep inşası ile diğer bayındırlık işlerinin görülmesinde vali ile Müntefik Mutasarrıfı Nasır Paşa ve oğullarının gayret ve hizmetlerinden dolayı duyulan memnuniyet ifade edilmiştir(17 Kasım 1873)⁷³. 4 Aralık 1873'te Müntefik Mutasarrıfı Nasır Paşa'ya birinci rütbeden bir adet nişan ile oğulları Falih Bey'e Mirmiranlık, Mizyed Bey'e Mîrümeralık ve tüccardan Süleyman ez-Zehir Efendi'ye İstabl-ı Âmire Müdürlüğü payesi verilmişti⁷⁴. 11 Ocak 1874 tarihinde Basra İdare Meclisi üyeliğine Müntefik Mutasarrıfı Nasır Paşa atanınca onun da yerine yerine Falih Paşa tayin olunmuştu⁷⁵.

⁷⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C: VII, TTK, Ankara 1988, s. 158-160.

⁷¹ Mehmed Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri-VI: 1871 Vilâyet Nizamnamesi ve Getirdikleri" ... , s. 89-99.

⁷² BOA, A. MKT. MHM, nr. 458/7.

⁷³ BOA, A. MKT. MVL, nr. 99/43; A. MKT. MHM, nr. 468/67.

⁷⁴ BOA, A. MKT. MHM, nr. 469/65; A. MKT. MHM, nr. 469/69.

⁷⁵ BOA, İ. MMS, nr. 48/2032.

1871 sonrası bilhassa idari uygulamalarda hassas davranıldığı gözden kaçmamaktadır. Mesela, 14 Nisan 1872 tarihli bir belgede Bağdat Vilayeti İdare Meclisi'nce yürütülen soruşturma ve mahkemece yapılan yargılama sonucunda yolsuzluk yaptıkları sabit olan Basra eski Mutasarrıfı Süleyman Efendi ile muhasebeci Selim Efendi'nin taşıdıkları tüm rütbelerinin alınarak müebbet olarak memuriyetten men edilmeleri ve mallarının müsadere olunup 5 sene süreyle Rodos'ta kalebentlikle cezalandırılmaları kararlaştırıldığı görülmektedir⁷⁶. Süleyman Bey, 28 Haziran 1873'te işledikleri suçtan dolayı beş senedir kalebent cezası olarak Rodos'ta bulunan Basra eski mutasarrıfı Süleyman Bey ile muhasebecisi Selim Efendi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'nin raporu üzerine padişahın cülusu münasebetiyle serbest bırakılmışlardır⁷⁷.

Basra'nın 1875'de vilayet merkezi olmasından önce sancakta yeni idarî bir düzenleme daha dikkati çekmektedir. Şöyle ki, Müntefik ve Necid'in Bağdat'tan ayrılarak kendilerine daha yakın olan Basra Sancağı ile birleştirilmesi ve bağımsız bir Mutasarrıflık oluşturulması gündeme gelmişti. Bu durumun hem mülkî hem de idarî ve iktisadî açıdan daha uygun olacağı değerlendirilmişti. Böylece müstakil Basra Mutasarrıflığı adıyla yeni bir idarî birim oluşturulmuş ve Mutasarrıflığına da Nasır Paşa getirilmiştir (Haziran 1875)⁷⁸.

Bu son değişiklik fazla uzun sürmedi. Basra Mutasarrıflığı valilik teşkilatına dönüştürüldü (12 Ağustos 1875)⁷⁹. 1875'de vilayet yapılanmasında Basra, Fav, Ebulhasip, Şattularap, Zübeyir ve Harise olmak üzere beş nahiyeden oluşmaktaydı. Kurna'ya bağlı Beni Mansur, Medine, Neşve ve Dir (Dir Şerşer) olmak üzere toplam dört nahiyeye vardır. Basra ise merkez sancak Basra, Kurna ve Kuveyt kazalarından oluşmuştu. Kuveyt'in statüsü değiştirilmemişti. Kuveyt Kaymakamlığı fahrî ve her

⁷⁶ BOA, **İrâde-Şurâ-yı Devlet (İ. ŞD)**, nr. 23/1012.

⁷⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 669/46565.

⁷⁸ BOA, **İ. DH**, nr. 705/49335; **AD**, nr. 851, s. 225.

⁷⁹ BOA, **AD**, nr. 851, s. 227; **İ. MMS**, nr. 53/2344; Andreas Birken, **Die Provinzen des Osmanischen Reiches**,..., s. 219, 226-227.

türlü vergiden muaftı. Kaymakamlık Es-Sabah ailesinin elinde bırakılmıştı. Kuveyt Kaymakamı'na yalnız her yıl 150 ton hurma verilmişti⁸⁰.

Basra'nın vilayet statüsü bir müddet daha sürmüştür. Daha sonra Basra tekrar Bağdat'a bağlanmış, ardından tekrar vilayet yapılmıştır. Bu idari değişimler kesin olarak 1884 yılında son bulmuş bundan sonra Basra daima vilayet statüsünde idare edilmiştir⁸¹.

2. Meşrutiyet İdaresi ve Basra'nın Sancaktan Vilayete Geçiş Süreci

Yukarıda kısaca değindiğimiz üzere Osmanlı Devleti, bilhassa 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra Körfezi'nde İngiliz'lerin etkisinin artmasıyla birlikte bölgeyle daha yakından ilgilenmeye başlamıştı⁸². Mesela Bağdat ve Basra'da bir takım ıslahatlardan olarak 1869'da Kuveyt'te; 1871'de de Necid ve Katar'da merkezî idare tesis edilmişti. Katar, yeni oluşturulan Necid Sancağı'na bağlanmıştı. Uman sahillerinde ise idarî bir bağıllık olmamakla birlikte Osmanlı Hilâfeti'nin nüfûzu sürüyordu⁸³.

Bu arada imparatorluğun başka mahalarında çok ciddi sorunlarla baş edilmeye çalışılıyordu. Bosna-Hersek hadisesi, bölgede menfaatleri olan Avusturya-Macaristan ve Rusya'yı harekete geçirmişti. Her iki devlet de özellikle imparatorlukta nahiyelelerin süratle kurulması, var olanların ıslahı veya yeniden düzenlenmesi hususları üzerinde ısrarla durmaktaydı ve Osmanlıya baskı yapıyorlardı. Baskılar üzerine Osmanlı Hâriciyesi bir *İdare-i Nevahi Nizamnâmesi* hazırladı ve bu nizamnâmeyle 5 Nisan 1876 tarihi itibarıyla yürürlük kazandırıldı⁸⁴. Bu teşebbüsten sonra vilâyet idaresinde bilhassa nahiye ve köylerle ilgili esaslı düzenlemenin 21 Şubat 1876 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyât Hakkında Talîmât*'la

⁸⁰ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 1-20.

⁸¹ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 126-128.

⁸² BOA. **İ. DA**, nr. 12/441; **İ. MVL**, 559/25146; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 113.

⁸³ İdris Bostan, "Basra Körfezi'nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)", **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 135-143.

⁸⁴ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. I, İstanbul 1994, s. 321-322.

düzenlendiği dikkati çekmektedir⁸⁵.

1876'da Meşrutiyet yönetimine geçilirken Basra, bazen vilayet ve bazen de Mutasarrıflık olarak idare edilmekteydi. Nitekim 1875 tarihli Bağdat Vilayet Salnamesinde Basra, Bağdat Vilayetine bağlı bir sancak olarak gösterilmektedir. Bu durum kısa süre sonra değişecektir⁸⁶.

19. Yüzyılın son çeyreğinde Basra'nın müstakil bir vilayet şeklinde organizasyonu uluslararası ve bölgesel gelişmelerle yakından ilgiliydi. Bölgenin jeopolitiğinde meydana gelen değişiklikler Basra'nın bir liman şehri olarak ön plana çıkmasını sağladı. 1869'da Süveyş Kanalı açılmasıyla nehir taşımacılığının önemi azalmış, Basra'nın Musul ve Bağdat'a göre stratejik önemi artmıştı⁸⁷. Basra'nın Osmanlı Irak'ının tek liman şehri olma özgünlüğü Kızıldeniz'deki ticari faaliyetlerin artması ve Basra'nın giderek önemi artan Kuveyt ve Ahsa'ya olan yakınlığı 1875'teki müstakil vilayet olma kararını da etkiledi. Bu gelişmeler Irak eyaletleri arasındaki hiyerarşiyi Basra lehine değiştirdi⁸⁸.

1875'teki kısa süreli vilayet düzenlemesi ardından bu ikinci yapılanmada kurumların daha da belirginleştiği anlaşılıyor. Meşrutî yönetimin ilanından kısa süre önce 2 Nisan 1876'da Basra Vilayeti'nin oluşturulmasıyla Basra sancağı, merkez kaza (Basra) ile birlikte toplam 3 kazaya ayrılmaktaydı⁸⁹. Bunlar da; Basra, Kurna ve Kuveyt kazalarıydı. Basra kazasının merkezi Basra kasabası idi ve bu kazaya bağlı 5 nahiye (Fav, Ebulhasip, Şattülarap, Zübeyir ve Harise) bulunmaktaydı⁹⁰. Ayrıca bazı memuriyetlerde değişikliğe gidilmişti. Burada oluşturulan muhasebe ve yazı işleri personelinin maaşlarına yapılacak zam için istenilen 7.675 kuruşun bir miktarının Bağdat Vilayeti Muhâsebe Kalemî tahsisatından, diğer bir kısmının da lağvedilen

⁸⁵ Süleyman Oğuz, **Osmanlı Vilayet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878-1885)**, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 21-22.

⁸⁶ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 327; Asuman Özgen, "1272H/1855-6 ile 1328H/1910 yılları arasında Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Hicaz ve Yemen Vilayetlerinin İdari Taksimatı", **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Niğde 2000, s. 45-46.

⁸⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 530/36724; **İ. DH**, nr. 533/36943; **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

⁸⁸ BOA, **AD**, nr. 851.

⁸⁹ Asuman Özgen, "1272H/1855-6 ile 1328H/1910 yılları arasında Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Hicaz ve Yemen Vilayetlerinin İdari Taksimatı"... , s. 45-46.

⁹⁰ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 13-14.

Sûkuşşüyûh Kazası memurlarının tahsisatından ödenmesi yolunda Şura-yı Devlet'in teklifi kabul edilmiştir⁹¹. Aynı ay içinde Bağdat ve Basra vilayetlerinde arazi muamelelerindeki kargaşaya da son verildi (26 Nisan). Bu husustaki işlemlerin hakkıyla yerine getirilmesi ve şikayetlerin ortadan kaldırılması için 7.500 kuruş maaş ve gerekli harcırahı matbu evrak gelirinden karşılanmak üzere Osman Vâfi Efendi'nin Bağdat Defter-i Hakanî Müdürlüğü'ne tayin olunması, oraca uygun birisinin de Basra Defter-i Hakanî memurluğuna atanması uygun bulunmuştu. Ayrıca Basra'ya bağlı sancak ve kazalarda gerekli personel istihdam edilerek, maaş ve ondalıklarının aynı şekilde matbu evrak gelirinden karşılanması Şura-yı Devlet'te yapılan müzakereler neticesi kabul görmüştü⁹².

Basra, vilayet olduktan daha kısa bir süre geçmeden Basra ahalisi devlete müracaat ederek tekrar Mutasarrıflık teşkilatının kurulmasını istemişlerdi. Bu hususta ahaliden 111 kişinin imzasını taşıyan Arapça bir telgraf İstanbul'a ulaştı (2 Şubat 1877). Bu telgrafta Basra halkı ve önde gelenleri; Basra'nın vilayet yapılması için daha önce yaptıkları talepten pişmanlıkları söz konusu ediliyordu. Basralılar, ticarî ve hukukî davalarda temyiz mercilerinin Bağdat olduğunu, Basra vilâyet yapıldıktan sonra tüm işlerinin aksadığını, hazinenin de bundan büyük zarar gördüğünü, eski valinin zulüm ve kanunsuzluklarından dolayı istemedikleri bir takım evrakı imzalamak zorunda kaldıklarını bildirerek, rızaları olmadan imzaladıkları evrakların iptalini istemişlerdi. Ayrıca 400 haneden ibaret olan Basra'nın vilayet olmaya tahammülü olamayacağı ve tekrar Mutasarrıflığa dönüştürülmesini talep etmişlerdi⁹³.

Halkın bu talebi önce yerinde bulunmuş ve Basra'nın Badat'a bağlanarak tekrar Mutasarrıflık olması hazırlıkları yapılmıştır. Bu yeni karar uyarınca 23 Ağustos 1877 tarihi itibarıyla Müntefik Mutasarrıflığı'nın Ferid Paşa'ya ve Basra Mutasarrıflığının da uygun birisine verilerek vilayete bağlılıklarının yeniden sağlanması düşünülmüş ve bu konuda Bağdat Valisinin değerlendirmesi sorulmuştur⁹⁴. Ancak daha sonra Basra'nın Mutasarrıflık olması kararından vazgeçilmiştir. Tam bu esnada 26 Eylül 1877 tarihinde hakkında çok şikâyetler

⁹¹ BOA, **İ. ŞD**, nr. 30/1469.

⁹² BOA, **İ. ŞD**, nr. 30/1472.

⁹³ BOA, **HR. TO**, nr. 55/20.

⁹⁴ BOA, **İ. MMS**, nr. 60/2812; **A. MKT. MHM**, nr. 482/11.

bulunan Basra Valisi Nasır Paşa istifa etmiştir. Bu sefer Basra Vilayeti'nin Mutasarrıflığa dönüştürülüp Bağdat'a bağlanması tekrar gündeme gelmiştir. Fakat, Bağdat Vilayeti'nin toprak sınırlarının geniş olması ve Basra'nın oraya bağlanması ile idarenin daha da zor hale geleceği düşünülerek şimdilik eski halinde bırakılması ve valiliğe de vekâleten oradaki askerî komutanın veya Bağdat'tan uygun bir kişinin tayin olunması emredilmiştir⁹⁵. Bu esnada 2 Kasım 1877'de Basra Valisi Nasır Paşa'nın istifası kabul edildiği kendisine bildirilerek Bağdat'a gitmesi istenmiştir. Onun yerine vekâleten 6. Ordu Kurmay Başkanı Ferik Mehmet Paşa tayin olursa da, bundan da cayılarak asaleten vezirlik rütbesi tahsisıyla Bingazi eski valisi Süleymaniyeli Abdullah Paşa tayin olunmuştu⁹⁶.

Basra'da vilayet ideresi tartışmaları 1878 yılı sonlarında yine alevlenmişti⁹⁷. Merkezde yapılan değerlendirmeler neticesi 6 Kasım 1878 tarihinden geçerli olarak Basra Vilayeti, Vali Abdullah Paşa'nın yönetimdeki yetersizliği ve ahalinin de istemesi ile Mutasarrıflığa dönüştürülmüştür. Böylece Basra, 2 yıl aradan sonra tekrar Bağdat Vilayeti'ne bağlanmıştır.

Basra'da beklenmedik bir gelişme daha olmuştu. Şöyle ki, Basra halkı, Mutasarrıflık kararından birkaç ay sonra fikrini değiştirerek tekrar İstanbul'a müracaat edip vilâyet olmak istemişlerdi. Basra'nın ileri gelenlerinden birkaç yüz kişinin imzasıyla 11 Aralık 1878 tarihini taşıyan Arapça telgrafta; daha öne Süveyş Kanalı'nın açılmasından ve vilâyete dönüşmesinden sonra Basra'nın çok önemli bir ticaret ve seyahat merkezi haline geldiği ancak azledilen vali Nasır Paşa'nın tekrar görevine iadesi için İstanbul'a gittiğine dair haberlerin kendilerini korkuttuğunu, bu nedenle Basra'nın yine Mutasarrıflığa dönüştürülmesini istediklerini, ancak daha sonra tayin olunan Vali Abdullah Paşa'nın adil bir yönetim ortaya koyduğunu, ziraat ve eğitim faaliyetlerinin yaygınlaşması ve geliştirilmesi yönünde çok önemli adımlar attığını, bu nedenle önceki fikirlerinden vazgeçtiklerini dolayısıyla Basra'nın Vilayet olarak kalma taleplerinin dikkate alınması ricasında bulunmuşlardı⁹⁸.

⁹⁵ BOA, **İ. MMS**, nr. 57/2653.

⁹⁶ BOA, **İ. MMS**, nr. 57/2652.

⁹⁷ BOA, **HR. TO**, nr. 555/135; **HR. TO**, nr. 555/137.

⁹⁸ BOA, **HR. TO**, nr. 555/126.

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Bağdat'ta vilayet sistemine geçildikten sonra Basra'ya yapılan atamalarda, yürürlüğe konulan sisteme uygun tayinlerin gerçekleştiği dikkati çekmektedir⁹⁹.

TABLO- IV	
VİLAYET NİZAMNAMESİ DÖNEMİNDE BASRA İDARECİLERİ	
GÖREVLİ	TAYİN TARİHİ
Galip Bey (Vekil)	1869
Mutasarrıf Hafız Paşa	1870
Mutasarrıf Halil Bey	1870
Mutasarrıf Sait Efendi ¹⁰⁰	1871
Mutasarrıf Asaf Efendi ¹⁰¹	1872
Ahmet Paşa (Vekil, Bahriye Komutanı)	1873
Miralay Halit Bey (Vekil, Bahriye Komutanı)	1873
Mutasarrıf Eşref Efendi	1874
Vali Nasır Paşa	1875
Ferik Mehmet Münir Paşa (Vali Vekili)	1877
Vali Abdullah Paşa	1878

Basra, 1880 ile 1884 arasında 4 yıl süreyle tekrar Bağda'a bağlı bir sancak konumuna getirilmişti. Şurasını belirtmek gerekir ki, Bağdat'taki Kölemen idaresinin son bulunduğu 1831'den 1884'e kadar çoğunlukla mutasarrıflık, kaymakamlık ve nihayet vilayet statüsünde idare edilen Basra, bu tarihten sonra; merkez sancak dışında Müntefik, Ammâre ve Necid sancaklarından meydana gelen müstakil bir

⁹⁹ **SVB**, Sene 1318, s. 196-198; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 64-65.

¹⁰⁰ **BOA, AD**, nr. 851, s. 115.

¹⁰¹ **BOA, AD**, nr. 851, s. 151.

vilâyet haline getirildi¹⁰². Bu vilayet bütün Aşağı Irak'ı ihtiva ediyordu. Ayrıca, Basra Körfezi'nin doğu kıyıları üzerinde dağınık bir biçimde bu kıyıların hinterlandında uzanmaktaydı¹⁰³. Basra, Suphi Paşa'nın valiliğinde I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 22 Kasım 1914'te işgale uğradı. Öteden beri bölgede gözü olan İngiltere, Hindistan'dan getirdiği kuvvetleri Basra'ya çıkardı ve bölgeyi işgal etti¹⁰⁴. Her şeye rağmen Basra, 1918'e kadar müstakil bir vilayet olarak varlığını devam ettirmişti¹⁰⁵.

¹⁰² Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü" ..., s. 15-16;

¹⁰³ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 327

¹⁰⁴ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara 1993, s. 112

¹⁰⁵ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872" ..., s. 126-128.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VİLAYET NİZAMNÂMELERİNİN TATBİKİ SÜRECİNDE BASRA'NIN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

A. BASRA'DA DEMOGRAFİK DURUM

1. 19. Yüzyılın İkinci yarısında Basra'da Nüfus Hareketleri

Tarih boyunca önemli bir ticari kavşak olma özelliğini koruyan Basra şehri'nin nüfus yapısı, gerek dışarıdan uğradığı saldırılar, gerek içteki karışıklıklar ve gerekse salgın hastaklar nedeniyle önemli değişimlere uğramıştı. Bir de sınır ve uzak bölgelerdeki aşiretlerin iskânı ve teskini sorunları bulunuyordu ki, bu mesele yöneticileri uzun süre uğraştıran önemli bir husus olarak varlığını sürdürdü. Basra'nın ilk sakinleri hâkim Arap zümresiydi. Birçok kabileye mensup gruplar olmakla beraber en nüfuzlu kabile Temîm ve Bekir b. Vâil'in çeşitli kollarıydı. Hicaz'dan gelen Kureyş, Kinâne ve Kays Aylan bunlara göre daha azdı. Doğu Arabistan ve Uman'dan gelip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezd sonraki yıllarda aktif rol oynamışlardır. Ayrıca İran, Hindistan ve Malezya'dan gelenlerle Zenciler de Basra'ya yerleşmeye başladılar. İranlı süvariler, Temîmliler'in müttefiki olarak burayı iskân için seçenlerdendi. Fakat İranlılar'ın büyük çoğunluğunu esir alınan ve Müslüman olan mevâliler oluşturuyordu. Bunlar Arap kabilelerinin hizmetine giriyor veya onların müttefiki oluyordu¹.

Çalışmamızın ilgili kısımlarında yeri geldikçe değindiğimiz gibi, Basra Şehri, Basra Körfezi ve Şattularap yoluyla Akdeniz limanlarına ulaşan güzergâhta olması nedeniyle yoğun bir nüfus hareketliliğine sahip olmuştu. Osmanlı fethinden sonra 1552 yılında yapılan tahrir verilerine göre şehirde, 11'i kalede olmak üzere toplam 20 mahalle mevcuttu. Şehirin nüfusu 15.000 civarındaydı. Bunun 5.000'i kale içinde yaşıyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde Basra, 5 kapısı olan bir sur içerisinde toplam 70 mahallede 40.000-50.000 nüfus barındırmaktaydı. Bu dönemlerde şehir,

¹ SVB, Sene 1318, s. 159-164; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", DİA, s. 112.

civar kabile ve aşiretlerin tecavüzüne uğradığından pek gelişme imkânı bulamamıştı. Bu gerileme, 19. yüzyılın ilk yarısında veba ve sıtma salgınları dolayısıyla nüfusta azalma gözlenmişti². Bahsi geçen dönemde Basra'nın nüfusunun 40 bin civarında tahmin olunduğu ve bu nüfus içinde; bin Yahudi, beşyüz Hristiyan ve altmış kadar Avrupalı ve Hindu nüfusun kalanın ise Arap olduğu anlaşılmaktadır³.

19. yüzyılın ortalarına doğru Basra'daki nüfus hızla azalmıştı. Bu dönemde kentte 600'ü kârgir, kalanı kamıştan yapılmış kulübe olan sârife olmak üzere toplam 2.000 ev kaydedilmişti⁴. Şehirde ise 10.000 nüfus yaşıyordu⁵. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Basra'nın eski yerleşik halkı çok azalmıştı. Şehir, artık etraftan gelip buraya yerleşen aşiretler ve gurebadan oluşmaktaydı. Eski devirlerdeki tüccar ve ulema sınıfı oldukça azalmıştı. Müslümanların önemli kısmı Şiiiler oluşturmaktaydı. Basralıların kalan kısmı Şafi, Maliki ve Hanbelî mezhebine mensuptular. Eyalette ağırlıklı olarak Arapça konuşulur, bunun ardından Türkçe ve Farsça gelirdi⁶.

Basra'daki durgunluk, asrın ikinci yarısında Süveyş Kanalı'nın açılması, ticaretin canlanması ve Midhat Paşa gibi dirayetli bir yöneticinin bölgedeki faaliyetleri sebebiyle yavaşlamış ve hatta çok önemli sayılabilecek gelişmeler kaydedilmişti⁷. Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasında (1869-1872) bölgede devlet nüfuzu kuvvetlenmiş, yönetimde bir istikrar sağlanabilmiş ve bu da demografik yapıya yansımıştı. Nitekim 19. yüzyıl sonlarında Basra şehir merkezinin nüfusu 18.000 civarında tespit edilmişti⁸.

Bu sayı hızla artmıştır. Basra Şehri'nin iki yakası bulunuyordu. Bunlardan ilki idari merkezin yer aldığı kısımdı⁹. Aşağıdaki tabloda Basra'nın Vilayet olduktan

² R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 326; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DiA**, s. 113; İlber Ortaylı, "The Port Cities in the Arab Provinces of the Ottoman Empire...", s. 130.

³ **Basra Körfezi Rehberi** ..., s. 491

⁴ Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd** ..., s. 3-4.

⁵ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 15-20.

⁶ Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd** ..., s. 10.

⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 530/36724; **İ. DH**, nr. 533/36943; **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

⁸ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 15-20

⁹ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 20, 86-87.

sonraki nüfus verileri yer almaktadır. Basra kasabasının nüfusunun 50 bine yaklaşması dikkat çekicidir. Vilayetin toplam nüfus ise 196.900'e ulaşmıştı¹⁰.

TABLO- V					
19. YÜZYIL SONLARINDA BASRA VİLAYETİ İLE BAĞLI MAHALLERİN NÜFUSU					
SANCAK	KAZA	NAHİYE	YABANCILAR	TOPLAM NÜFUS	
Basra	Basra	Basra Kasabası	-	50.000	
		Fav	-	-	
		Ebulhasip	-	7.000	
		Şattü'l-Arap	-	-	
		Zübeyir	-	6.000	
		Harise	-	-	
	Kurna	Kurna	Kurna Kasabası	-	30.000
			Beni Mansur	-	-
			Medine	-	-
			Neşve	-	-
			Dir Şerşer	-	-
Kuveyt	Kuveyt Kasabası	15-20.000	25.000		
Müntefik	Nasiriye (Merkez)	Nasiriye Kasabası	-	6.000	
	Hey	Hey Kasabası	-	4.000	
	Şatra	Şatra Kasabası	-	4.000	
	Sûkü'ş-şüyûh	Sûkü'ş-şüyûh Kasabası	-	7.000	
Ammare	Amara	Amara Kasabası	-	9.000	
	Duveric	-	-	-	
	Şatra	-	-	-	
	Zübeyir	-	-	-	

¹⁰ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 18-19.

Necid	Merkez (Hofuf)	-	-	35.000
	Katif	-	-	6.000
	Katar	-	-	7.900
TOPLAM				196.900

Basra ve kırsal kesimde oturan halk daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Halkın geçiminde hurma tarımı önemli bir yer tutmaktaydı. Başlıca ihraç ürünü olan hurma aynı zamanda ahalinin başlıca beslenme kaynağıydı¹¹. Ayrıca arazinin düz olması nedeniyle hububat tarımı oldukça yaygındı. Basra ile mülhakâtında yaşayan ahali daha çok ticaret ve sanatla meşgul oluyordu. Aşağıda ilgili bahsinde ele alacağımız üzere Basra’da ticaret, ahali için önemli bir geçim kaynağıydı. Şehrin coğrafyası Basralılara önemli avantajlar sağlıyordu. Bunun dışında Basra Körfezi’nde balıkçılık ve inci avcılığı ekonomik ve ticari hayatta mühim yer tutmaktaydı. Taştan yapılmış evlerin kabile reisleri olan Arap şeyhlerine ait olduğu, bunun dışında kalan sıradan halkın ise, hasırdan ve hurma dallarından yapılmış olan evlerde oturduğu bilinmektedir¹².

Basraya bağlı mahallerden Zübeyir Kasabası önemli merkezlerden biriydi. Burada on beş cami ve iki yüzü aşkın dükkânlı bir çarşı bulunuyordu. Zübeyir nüfusu yaklaşık 5.000–6.000 civarındaydı. Diğer önemli bir kasaba olan Ebulhasip halkı yedi sekiz mahalleye bölünmüştü. Her mahalle bağlar arasında ve nehirlerle yakın kurulmuştu. Kasabanın evleri genelde kârgirdi. Yaklaşık 200 kadar dükkânlık çarşıları bulunmaktaydı. Halk, yerli ve yabancı olarak yaklaşık 6.000–7.000 civarında bir nüfusa sahipti. Bunların % 20’si Sünni, geri kalanı Şii ve Sabii’in dışında başka hiçbir mezhep bulunmazken birkaç Hıristiyan, Yahudi’de mevcuttu. Kurna Kasabası’nda, Şattülarap yolu üzerinde bir hükümet Konağı, bir cami ve iptidai mektebi mevcuttu. Yaklaşık 160 ev ve kamıştan yapılmış 150 kadar kulübe (sârife) ile 15–20 kârgîr bina mevcuttu. Kurna’nın resmi kayıtlara yansıyan nüfusu 700 küsürdü. Ancak yazılmayan diğer Arap aşiretleri ile birlikte nüfusunun miktarı

¹¹ **SVB**, Sene 1308, def’a 1, s. 94; Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd ...**, s. 4.

¹² **Basra Körfezi Rehberi ...**, s.41 vd.

30.000'i aşmaktaydı. Kasabanın kârgîr olarak ev sayısı 284 adetti. Bu kasabanın binaları çamurdan ve bir katlı olup, iki katlı binaları pek nadirdi. Kasabanın içinde yaklaşık 2.000 ev, 14 cami, 1 han ve 500 dükkândan oluşan bir çarşısı mevcuttu. Gerçekte halkın nüfusu 3.000-4.000 civarındaydı. Yabancılar ve Bedevi Arapların burada toplanması ile bazen nüfus 25.000 civarına çıkabilmekteydi¹³.

Basra'nın önemli sancaklarından Müntefik'in merkez kazası (Nasiriye) ile Hey, Şatra ve Sûküşşüyûh olmak üzere toplam dört kazası vardı. Nasiriye Kasabası'nda 3 hamam ve yaklaşık 400 dükkândan oluşan 6 çarşı faaliyeteydi. nüfusu tahminen yerli ve yabancı 6.000 civarındaydı. Sûküşşüyûh'ta, 400 dükkândan ibaret olan dört çarşı bulunmaktaydı. Bir hamam ve 400 kârgîr bina ile 200 kamıştan yapıli kulübe mevcuttu. Nüfusu yaklaşık erkek ve kadınlar 7.000 civarındaydı. Şatra Kazası ilk yerleşim yeri 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş az bir zamanda 200 dükkânli bir çarşı ve 300 çamur ev yapılmıştı. Ayrıca burada 2 cami, 1 mescit, 1 iptidai mektebi, 1 hamam vardı. Kasaba içinde yerli ve yabancı tahminen 4.000 nüfus yaşıyordu. Memur ve yabancılar haricinde halk Arapça konuşuyordu ve Şii mezhebine mensuptu. Hey Kazası, Garraf Nehri'nin üzerinde bulunuyordu ve aşiretlerin bol olduğu bir yerdi. Burada yaklaşık 600 kadar kârgîr ve çamurdan evleri olduğu gibi 300 dükkânli bir de çarşı vardı. Kasabada iki hamam, bir Hükümet Konağı ve nizami askerlere has bir kışla, bir telgrafhane, bir Rüştiye mektebi ve iki iptidai mektebi vardı. Nüfus yaklaşık 4.000 civarındaydı. Bunların çoğunluğu yabancıardan oluşmaktaydı. Kaletüssükker Köyü Hey Kazası'nın merkeziydi ve yaklaşık 150 haneye sahipti. Buranın düzensiz 20 dükkânli bir çarşısı vardı. Bu köyün nüfusu yaklaşık 1.500 kişiden oluşmaktaydı. Geçimini tarımdan sağlayan köy halkının dili Arapça ve mezhepleri Caferiydi¹⁴.

Basra'nın en büyük sancaklarından olan Amara'nın hükümet merkezi Amara Kasabasıydı. Buranın erkek ve kadınların nüfus sayısı yaklaşık 9.000 civarındaydı. Bunların büyük çoğunluğu ticaret ile yaşamlarını sürdürmekteydi. Dilleri Arapçaydı. Amara Kasabası'nda bir Hükümet Konağı ve askerler için bir kışla ve Uman Gümrük

¹³ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 87-90.

¹⁴ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 90-93.

işleri için bir daire vardı. Ayrıca bir Rüştîye mektebi, iki İptidai mektebi faaliyettedir. Sancakta yaklaşık 800–900 adet kârgîr yapılı ev mevcuttu ve bunların dışında 5.000 kadar kamıştan yapılmış kulübeler bulunmaktaydı. Şehrin büyük kısmı doğu yakasındaydı. Sancağın üç kazası bulunmaktaydı. Bunlar; Duveric, Şatra ve Zübeyir'di. Ayrıca dört de nahiyesi vardı: Alişarki, Aligarbi, Tafra ve El-Ezirc. Amara nüfusunun büyük kısmını aşiretler oluşturuyordu.

Necid Sancağı'nın merkez kazası Hofûf Kasabası'ydı. Buranın etrafı surlarla çevriliydi. İçerisinde bir Hükümet Konağı, bir kışla, bir Rüştîye mektebi ve İptidai mektebi, 84 cami, 20 kadar sıbyan mektebi, 17 Medrese ve 3.000 ev bulunuyordu. Resmi kayıtlara göre bu kasabanın erkek ve kadın olmak toplam nüfusu 40.000 civarındaydı. Katif Kazası ve bağlı nahiyelerinin toplam nüfusu 6.000 civarında ve hane sayısı ise yaklaşık 600'dü. Katar Kazası ve bağlı nahiyelerinin toplam nüfusu 7.900 civarındaydı. Katar'da ticaret, inci avı üzerine kurulmuştu ve ziraatın hiçbir çeşidi burada bulunmuyordu¹⁵.

Basra ve civarında yaşayan ahalinin önemli bir kısmı, göçebe aşiret ve kabilelerden oluşuyordu. Zaman zaman yağma ve tecavüz hareketleriyle dirlik ve düzenin bozulmasına ve ticaretin sekteye uğramasına sebep olan bu aşiretlerin kontrol altında tutulması oldukça zordu. Bu aşiretler, Osmanlı idaresinin almış olduğu bütün tedbirlere rağmen, Şattularap Nehri'nde işleyen yabancı tüccar gemilerine tecavüz ediyor ve yağmalıyordu. Ancak idarî otoritenin sağlandığı zamanlarda bu gibi durumlara nadiren rastlanmaktaydı. Osmanlı idaresi konar-göçer ve bedevî Arap aşiretlerinden *aşâyir vergisi* adıyla bir vergi tahsil ediyordu¹⁶.

2. Basra'da Aşiretler ve Tenkili

Aşiretlerin itaatleri ve yerleşim sorunları Osmanlı Devletini uzun süre muşgul etti. Zaman zaman İran ile sınırdaki aşiretler hususunda sürtüşmeler yaşanıyor. Basra Körfezinde dengeleri yakından takip eden ve bölgesel bir güç olan İngiltere ile de aşiretler nedeniyle gerginlik yaşanmıştı.

¹⁵ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 20, 86-93.

¹⁶ BVS, Sene 1308, s.142; Sene 1309, 2 s.102; sene 1311.

Yukarıda ele aldığımız üzere, Osmanlı Devleti'nin Basra'yı fethi sonrasında oluşturulan Beylerbeylik çok geniş bir sahaya yayılmıştı. Burası komşu Lahsa Beylerbeyliği ile birlikte imparatorluğun güney-doğu köşesinde merkeze en uzak yerlerden birini teşkil ediyordu. İlk dönemler için Basra'da, Portekizliler ile İran'dan ayrı olarak devlet otoritesini uğraştıran önemli bir konu Arap kabileleriydi. Bilhassa Osmanlı kaynaklarında Dicle ve Fırat nehirleri ile Şattülarab suyunda ve bunların meydana getirdiği bataklıklarda küçük kale ve köylerde yaşam süren bedevi Cezayir Arapları'nın kontrolü çok güçlü. Bu aşiretlere ancak kayıklar vasıtası ile ulaşılabilirdi. Üzerlerinde İran'ın önemli etkisi bulunan bu kabileler, çoğunlukla Şii olduklarından Osmanlı idaresi ile sorun yaşıyorlardı. Bu aşiretlerle ilgili sorunları çözmeye çalışan Basra Beylerbeyisi ise Bağdat, Diyarbakır ve Şehrizor Beylerbeyliklerinden yardım almak zorunda kalıyordu.

Cezayir Arapları içinde en egemen rolü üstlenen *Ulyanoğulları* olmuştu. Bu aileden *Mir Ali bin Ulyan* daha 1546 yılında Portekiz'in Hürmüz kumandanına başvurarak onu Osmanlı tehlikesine karşı uyardı ve ondan yardım istemişti. Portekizliler her ne kadar bu tarihte harekete geçmişlerse de 1550 senesinde yine bazı Arap şeyhlerinin daveti ile Basra üzerine gitmek istemişlerdi. Ali bin Ulyan, Basra yollarını kesti. Kendisini cezalandırma işi Bağdat Muhafızı Ali Paşa'ya verildi. Ali Paşa, Garraf Sancağı Beyi Ali Bey'in de kuvvetlerine katılmasıyla Medine'deki Ulyanoğlunu bastırmaya gitmişti. Üç günlük dayanmadan sonra isyancılar teslim oldu. Asiler, Osmanlı Devleti'ne her yıl 15 sikke altın vermeyi ve bu arada Acel, Sadr ve Kurna kalelerini tekrar inşa etmeyi kabul ettiler. Ancak sözlerini tutmadılar.

6 Ocak 1552'de Basra Beylerbeyliği'ne yazılan bir hükümde Osmanlı Devleti'nin Basra civarına tam hâkim olmadıkları dikkati çekmektedir. Bu tarihten bir süre sonra 1553'te Basra Beylerbeyisi Kubat Paşa, 2.000 gönüllü ve mahalli Araplardan katılan yardımcı kuvvetlerle Ulyanoğlu'nun üzerine yürüdü. Artık Ali bin Ulyan yenilmiş gemileri de tahrip edilmişti. Fakat aşiretlerin Osmanlı idaresine karşı faaliyetleri kesin olarak son bulmamıştır. Basra idarecileri sürekli bu mesele ile ilgilenmek durumunda kalmışlardı. Hatta bu aşiretler yüzünden Basra'nın ticareti bile aksıyordu. Mesela 1564'te aşiretler Basra'yı kuşatmıştı. Bu saldırıya

Portekizliler'in de yardım ettiği öğrenilmişti. Şehrin kurtarılmasında Bağdat'tan gelen kuvvetler yeterli olmamış, Şehrizer Beylerbeyliği'nden yardım istenmişti¹⁷.

Basra'da genel olarak aşiretlerin ve yerli nüfusun nerelerde yoğunlaştığını yukarıda izah etmiştik. Bu açıdan bakıldığında aşiretlerin büyük bir kısmının Müntefik ve Amara sancaklarında bulduklarını anlaşılmaktadır¹⁸. Müntefik'de özellikle Sûküşşüüh kasabası, Arap aşiretlerin ticaret merkezi olmasından dolayı, aşiretlerin en yoğun görüldüğü yerleşim alanıydı. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde aşiretlerin nüfusu Müntefik sancağında yaklaşık 80 bin, Amara sancağında ise yaklaşık 90 bin civarındaydı¹⁹. Müntefik kazasında şu aşiretlere rastlanmaktaydı: Nasiriye Kazasındakiler; El-Debisat, Arabu'l-mena', El-Refat, Şiya'l-ferun, Zehiri, El-Ezirc, El-İtamine, El-Asun, Üteybiye, El-Cevarin, El-Bedur, El-Subha, El-A'rce, El-İbrahim, Hüsniyat, Kırağine, Reile, El-Heşim, Hey Kazasındakiler Sarifin, Akil, Etab, Menasırı'l-hıdır, Şati, Şuveylat, Tokiye, El-Hemid, El-Miriyat, El-Meraşit, Matrudu'l-hüseyn, Karağol, El-Batvil, Sultan Yusuf; Sûkü's-Şüyüh Kazası El-Rahme, Diyah, Kerim, Asacire, Keşu's-sabah, Keşu'l-kerim, Benisaid, Eyord, Ebuhalife, Hüseyin El-Kruş, El-Hasan, Amamali, Benihatit, El-İsa ve Bezzün, El-Cemian, Benimüşrif, El-Huvir, Abusalih, El-Uyer, Yesinnu'l-meyyah, Beni Esed El-Ferec, Karağol, Seyyid Abbud ve A'de; Şatra Kazası Etab, Beni Rekab, Abbude, Beni Rekab El-Hıdır, Helaliye, Abuse'de Ebu Helile Abuse'de Sevaidd, Şerahine, Diyat, Heface El-Alavi, Beni Zebde, Toveynat, Beni Said El-Haşim, El-Uyuf, El-Hamali, Karağol, Uyude El-Batuş, El-Hamid, Herliye, Evlat Zeyd, Hafız El-cevair ve El-Mi'n. Müntefik Aşiretlerinin toplam nüfusu 80 bin olarak kayda geçmişti. Nasiriye'de 14 bin, Hey'de 14.424, Şatra'da 16.400, Sûkü's-Şüyüh'da 23.905 nüfus kayıtlara geçmişti. Toplamda 68.729 sayısına ulaşıyordu. Göçebe aşiretlerin ise

¹⁷ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu"..., s. 63-65.

¹⁸ Bölgede bulunan aşiretler devletin otoritesini zayıf hissettikleri anda ciddî sorunlara sebep olabilmekteydiler. Aralarında görülen, sınır problemleri, mukataalardan kaynaklanan anlaşmazlıklara İngilizlerin çıkarlarına uygun yönlendirme ve manipülasyonları da eklenince büyük çaplı ve devlet merkezini uğraştıran sorunların yaşandığı görülmektedir. Bazen de aşiretler kendi içinde çatışmalar yaşıyorlardı. Müntefik aşireti içindeki fırkalar arasında yaşanan bir sorun ve gelişmeler hakkında bkz: Ömer Osman Umar, "Basra ile Müntefik'te Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa", *Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 1, Elazığ 2004, s. 5-38.

¹⁹ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 20

11.271'i buldukları görülümekteydi. Amara Sancağında ise Benilam, Elbümühamme, Sevoid, Elbuderac kaydedilmişti. Bunların toplam nüfusu 90 bini buluyordu²⁰.

Bağdat ile Basra arasında ve Dicle Nehri sahilinde bulunan Ammare, önceleri aşiret merkezi iken daha sonra bina, dükkân ve mağazalar inşasıyla giderek gelişmiş ve bir kasaba haline gelmişti. Amare'nin karşı yakası da gelişmekte ise de iki tarafı birbirine bağlayacak köprü olmadığından Dicle Nehri üzerinden geçişlerde büyük sıkıntı yaşıyordu. Bu zorluklar dikkate alınarak Amare'ye 21 adet duba üzerinden geçilecek biçimde bir köprü inşa edilmişti²¹.

Tanzimat sürecinde de aşiretlere dair sorunlar devam etti. Zira bu dönemde taşra idaresi tamamen yeniden yapılanmakta ve merkezin çevre üzerindeki kontrolünün artmasına önem verilmekteydi. Eyaletlerdeki kötü yönetim merkezi kontrolün eksikliğinden kaynaklandığı düşünülürse, uzun zamandan beri ciddi bir değişikliğe maruz kalmamış olan Osmanlı-İran sınırının iki ülke arasında soruna neden olan en temel hususu aşiretler oluşturuyordu. Bilhassa sınırdan giriş çıkış yapan aşiretlerin meydana getirdiği meseleler uzun süre iki ülke ilişkilerinde gündemini korumuştur. Osmanlı Devleti ve İran bu aşiretlerin kendilerine bağlılığını kazanmaya çalışmaktaydılar. Bu meseleye dair iki ülke arasında ilk mukavele olan Erzurum Anlaşması 1823'te imzalanmıştı. Ancak anlaşma sınırdan geçen aşiretler sorununu çözmede yeterli olamadı. Özellikle Basra ve Kaab aşiretleri arasındaki sınır problemi giderilememişti. Aynı şekilde Şuster ve Basra arasındaki sınır belirsizliği sürüyordu. Bu anlaşma, 1837 yılında Osmanlı'nın Muhammara'yı ele geçirmesi ve daha sonra Süleymaniye'nin İran tarafından işgali sonucunda bozulmuş ve yürürlüğünü kaybetmiştir. Osmanlı-İran sınırındaki aşiretler meselerin çözümü için görüşmeler 1843 yılında tekrar başladı. İki ülke heyetlerinden oluşan bir komisyon

²⁰ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 103-110.

²¹ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 44. 9 Ağustos 1870 tarihinde Bağdat ile Basra arasında Dicle Nehri kenarında bulunan Ammara, önceden Arap aşiretlerinin bulunduğu bir yerdir. Mutasarrıflık olduktan sonra çok önemli bir iskeleye dönüşmüş olan Ammare'de gündün güne mağaza, dükkân ve bina sayısı çoğalıp ticarî hayat canlanmış olduğundan kente geliş gidişi kolaylaştırmak için içerisinden geçen Dicle Nehri üzerinde bir köprü yapılması zorunluluğu doğmuştur. Yapılması istenen ahşap köprünün 153 750 kuruşa inşa olunabileceği hazırlanan keşif defteriyle tespit edilmiştir. Bağdat Vilâyet İdare Meclisi'nin mazbatası ve Dahiliye Muhasebesi'nin müzekkiresiyle yapımına izin istenen bu ahşap köprünün geliri hazineye olmak kaydıyla inşasına izin verilmiştir: BOA, İ. DH, nr. 617/42935.

oluşturularak çalışmalara hız verildi. Bu seferki görüşmelere bölge ile ilgileri bulunan İngiltere ve Rusya da ara bulucu olarak iştirak etmişlerdi. Karma komisyon çalışmalarına Erzurum'da başlamıştır (1843-1844). Ancak bir süre sonra İran tarafı Osmanlı delegesinin sert tutumu bahane ederek görüşmelerin Avrupa'da devam etmesini istemiştir. Konuya dair yapılan müzakereler neticesi ikinci Erzurum Anlaşması 31 Mayıs 1847'de imzalanmıştır. Osmanlı Hükümeti anlaşmayı 21 Mart 1848 yılında onaylamıştı. Anlaşmaya göre, Osmanlı İran sınırı karma bir komisyon tarafından denetlenecekti. Bu amaçla 1848 yılında *Tahdid-i Hudud Komisyonu* kuruldu. Osmanlı Devletini temsilen Mehmet Emin Derviş Paşa, İran'ı temsilen Mirza Cafer Han'ın yer aldığı komisyonun görevi o sırada Erzurum'a bağlı bir sancak statüsünde olan Bayezid'den Basra'ya kadar olan Osmanlı İran sınırı incelemek idi²². Bu inceleme 1852'ye kadar dört yıl sürdü²³. Komisyon 1852 yılında herhangi bir düzenleme yapamadı. Ardından Kırım Savaşı sebebiyle dağıldı²⁴. Avrupa kaynakları komisyonun dağılması sebebi olarak Osmanlı temsilcisinin anlamsız hareketlerini ileri sürmüştü. Bütün bu ağırlığa rağmen sınır incelemesi sonunda 1865 yılında tamamlanmıştır. Bu inceleme çalışmaların bir sonucu olarak 1869 yılında İstanbul'da imzalanan bir kovansyon ile Osmanlı İran sınırı kesinleşti²⁵.

Buna rağmen İran, Bağdat ile Basra arasında yaşayan ve Şii mezhebine mensup halka yönelik propaganda faaliyetlerinde sürdürdü. Midhat Paşa Bağdat Valisi olunca bu mesele üzerine de eğildi. Paşaya göre Şiiliğin yayılmasındaki en önemli sebep Irak'taki aşiretlerin cehalet içerisinde bulunmalarıydı. Cahilliğin önlenmesi için bölgeye din adamları yollandı²⁶.

İran ile bir önemli sorun da Oraman aşiretinin iadesi meselesiydi. Bu aşiret, İran'ın Sine Valiliği sınırları içinde ve Osmanlı sınırına yakın dağlık bir bölgede

²² BOA, **Hâriciye Nezâreti Mektubi Kalemi (HR. MKT)**, nr. 38/27.

²³ Komisyon çalışmaları ve intibaları için bk. Mehmed Hürşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd...**, s. 1 vd.

²⁴ Buna rağmen 9 mart 1850 tarihinde, sınırların belirlenmesi için görevlendirilen Derviş Paşa'nın Basra'da İranlıların eline geçen bir takım Osmanlı arazisinin Osmanlı toprakları olduğunu gösteren senetleri bularak tekrar Osmanlı topraklarına kazandırmasından memnuniyet duyulmuş ve kendisi çalışmalarından dolayı tebrik edilmişti: BOA, **HR. MKT**, nr. 31/43.

²⁵ Ebubekir Ceylan, "Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872"..., s. 107-110.

²⁶ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği"..., s. 110.

bulunuyordu. Halkın çoğunluğu Sünniydi. Bu nedenle idareciler ile sorunlar yaşıyorlardı. Olaylar zamanla büyüdü ve iki ülke arasında sorun oldu. Aynı şekilde Şehrizar Sancağı'nda yaşayan Hemavendler aşireti sorunu uzun süre iki ülkeyi meşgul etti²⁷.

İran ile aşiretlere dair anlaşma sağlandığı sene Kuveyt ile Zübeyr Kasabası arasında bulunan Necid aşiretlerinden El-Matir aşireti ile Ez-Zafir kabilesi arasında silahlı çatışma çıkmıştı. Bu çatışmada Zafirilerin yenildiği ayrıca Müntefik Şeyhi Fahd'ın Zafir kabilesine yardım etmek için asker topladığı, ancak farklı konumlarından dolayı hükümeti gücendirmemek için güçlerini Matirilerin arkalarına çektikleri, Basra Kaymakamlığı'ndan bildirilmiş durum İstanbul'da ele alınmıştı²⁸.

Aynı yılın sonlarında Bağdat Vilayeti sınırları içerisinde bulunan Müntefik aşiretinin meşihat idaresinden hoşnut olmadıkları öğrenilmişti. Bunun üzerine şeyhleri olup birbirinin muhalifi bulunan Nasır Paşa ve Fahd Paşa hususu değerlendirildi. Nihayet yukarıda ilgili bahsinde ele aldığımız üzere aşiretin bulunduğu Müntefik'in sancak olmasına ve Mutasarrıflığına da Nasır Paşa'nın getirilmesine karar verilmişti. Ayrıca gerekli asker ve memurlar tayin edilmiştir. Yeni oluşturulan sancak üç kaymakamlığa bölünmüştü. Fahd Paşa'nın gönlünü almak için de kendisi Bağdat Vilayeti İdare Meclisi üyeliğine getirilmişti²⁹.

Devlet, aşiretlerin devlete bağlılığını sağlamak için askeri yöntemleri en son benimsiyordu. Öncelikle bunların kazanılmasına önem veriliyordu. Mesela 1875 yılı sonunda, Basra'da devlete itaati sağlanan bazı aşiretlerden diğer emsalleri gibi alınan 46.000 kuruş hakkında gerekli işlemler yapılmasına karar verirken, bu paradan Arap aşiret reisleri ile şeyhlerinin ödüllendirilmesi için tahsis edilen 3.000 kuruşun 10.000 kuruşa çıkarması uygun bulunmuştu³⁰.

²⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 104-110. Bu arada 5 Mayıs 1877 tarihinde, İran Devleti himayesinde bulunan Basra Körfezi'ndeki 200-300 bin civarındaki sünnî ahali, padişaha bağlılıklarını bildirip Rusya ile savaşta bulunan Osmanlı Devleti'ne yardım etmek istediklerini ve bu çerçevede sınır güvenliği için şimdilik 4-5 bin asker topladıklarını Bombay Şehbenderliği vasıtasıyla bildirmişlerdir: BOA, **HR. TO**, nr. 331/34.

²⁸ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 349/41

²⁹ BOA, **İ. DH**, nr. 1294/101717.

³⁰ BOA, **İ. DH**, nr. 713/49887.

B. BASRA'NIN İKTİSADİ DURUMU

1. Tarım ve Hayvancılık

Basra arazisi oldukça verimliydi. Hemen her türlü meyve ve sebze yetiştirilecek imkânlar bulunuyordu. Bununla birlikte Basra'nın en önde gelen tarımsal ürünü hurmaydı. Bunun yanında az miktarlarda çeltik, buğday, arpa, bakla, fasulye, susam ve darı gibi mahsuller ekiliyordu³¹. Şehrin Basra Körfezi ve Şattularap yoluyla Akdeniz limanlarına ulaşan yolun üzerinde bulunması önemini ve nüfusunu daha da arttırmıştır. Nitekim 1563 yılında Basra'dan geçen Venedikli tüccar Caesar Frederick, şehrin Hürmüz'le yapılan baharat ticaretinin merkezlerinden biri olduğunu ve bölgede mısır, pirinç ve hurma yetiştirildiğini bildirmektedir. 1552 tarihli Basra Vilâyeti Kanunnâmesi'nde Basra'ya getirilen kumaş, ibrişim, baharat, fındık, kuru üzüm vb. ticarî mallardan alınan gümrük resimleri ve bölgede yetiştirilen hurma, buğday, arpa ve pirinçten alınan vergiler yer almaktadır. Aynı defterde Basra'nın çevresinde özellikle doğu ve güney yönünde 196 hurma bahçesinin bulunduğu, bunlardan yıllık toplam 16.345 batman hurma elde edildiği belirtilmektedir³².

Develerin çokça bulunduğu Basra'da at, manda, katır ve koyuna pek az rastlanırdı. Güneyde meşhur küçük inekler bulunuyordu. Evcil hayvanların azlığının yanı sıra vahşi hayvanlar; aslan, kurt ve kaplan da azdı. Bunların yerine Şamiye Çölü'nün uzak bölgelerinde avlanmak için geyik ve ceylan mevcuttu. Kuş ve su hayvanları ise pek çoktu³³.

19. yüzyılda hurmadan başka şehirde üretilen başlıca ürünler; gül suyu, keten, pamuk, buğday, arpa, pirinç, meyve, tuz³⁴ ve inciden ibaretti. Ayrıca üzüm, incir, elma, karpuz, kavun, patlıcan, domates, kereviz, kabak türü meyve ve sebze bol

³¹ **Salname-i Vilayet-i Bağdat**, Sene 1299, s. 116.

³² Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 113.

³³ **SVB**, Sene 1318, s. 204.

³⁴ Zaman zaman Basra'da tuzun fiyatında artış oluyordu. Bunun nedeni Basra tuzlalarında üretilen tuzun maliyetinin yüksekliği idi. Şehirde tuz fiyatın düşürmek için Basra'nın karşı tarafındaki Mahmara tuzlalarına yönelmiş ve fiyatlar dengelenmeye çalışılmıştı: BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 385/56.

miktarda üretiliyordu³⁵. Vilayetin özellikle Müntefik ve Amara sancaklarında yoğun bir şekilde yaşadıklarını bildiğimiz Arap aşiretleri ise daha çok hayvancılıkla uğraşmaktaydılar³⁶.

Basra'da tarıma dair en önemli düzenlemelerden biri Midhat Paşa idaresi döneminde yaşanmıştı. Paşa, döneminde mîri arazinin halka dağıtılması çalışmaları sürdürülürken bu arazi ile birlikte Basra'daki mirîye ait hurma bahçelerini de dağıtım kapsamına almak istemişti. Buna göre hurma bahçeleri bakımlı ve bakımsız olmak üzere iki kısma ayrılacaktı. Bahçeler dönüm hesabıyla ve bedeli üçer aylık sürelerle üç eşit taksitte ödenmek üzere, müzâyede ile halka dağıtılacaktı. Bakımlı hurma bahçelerine talip olanlar dönüm başına yıllık 30 kuruş öşür bedeli vereceklerdi. Boş bahçeyi alanlar buralar hurma diktikleri takdirde 6 sene müddetle vergi vermeyeceklerdi. Bu yeni düzenlemeden ayrı olarak Basra'da hurma bahçelerinden alınan vergiler tahminî üretim üzerinden alındığı için şikâyetlere neden oluyordu. Midhat Paşa, burada da tahmin usulünü kaldırarak, arazinin yüz ölçümüne göre vergi alanmasını kararlaştırmıştı. Bu uygulamada ağaçlar arasındaki boşluklar da vergiye dâhildi. Bu nedenle bahçe sahipleri bahçelerindeki boş yerleri ağaçlandırmışlardır. Böylece arazinin imarı da sağlanmış oluyordu. Ayrıca bu dönemde Basra'da şeker kamışı ekimi özendirilimişti³⁷.

2. Basra'da Ticaret

a. Basra Tüccarı

Basra'nın bol gelir getiren yerleri için idarî bir merkez seçilmesi buranın iktisadî hayatını da olumlu bir şekilde etkiledi. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Basra bölgesinde ticareti kolaylaştırmak maksadıyla bazı kanallar açılmış, ayrıca kuyular kazılmış ve köprüler yapılmıştır. Hz. Osman devrinde ordu bünyesinde yer alan Araplar'ın savaşlarda ele geçirilen bol miktardaki ganimet mallarına sahip olmaları ve halifenin Basra bölgesinde geniş topraklar satın almalarına izin vermesi, büyük çapta servet biriktirmelerine ve bu servetleri ticaret alanında kullanmalarına

³⁵ Faik Sabri, **Osmanlı Coğrafya-i Tabîi ve İktisadisi**, İstanbul 1333, s.160.

³⁶ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 20-26, 84-92.

³⁷ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği" ..., s. 38-39.

yol açtı. Zübeyr b. Avvâm'ın ticaretle uğraşan 1.000 köleye sahip olduğu rivayet edilmektedir. Yine bu sıralarda ticarî faaliyetlerde bulunan büyük tacirlerin başında Talha b. Ubeydullah geliyordu. Hz. Talha'nın Basra'da Kanat adıyla tanınan arazisinde bol gelir getiren tarla ve çiftlikleri vardı³⁸.

Osmanlılar Basra'nın fethinden itibaren hem Hindistan ticaret yolunu açık tutmak ve hem de Hint Denizi yoluyla gelen hacıların güvenliğini sağlamak uğraşısı içinde olmuşlardı. Basra Körfezi'nin iktisadî önemi daha ziyade Baharat Yolu üzerinde olmasından kaynaklıydı. Osmanlı'nın bu ticarettten kazancı zaman içinde Basra Eyaleti gelirlerindeki artıştan da gözlenmekteydi³⁹.

Basra ticaretinde Osmanlı, İran ve İngiltere tâbiyetindeki tüccar ön plandaydı. 19. yüzyılın ortalarına ait kayıtlarda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan limanlarda genelde Osmanlı tüccarı faaldı. Ancak bu durumun istisnaları da oluyordu. Meselâ Kârûn, Kebas, Hars, Çark, Kays, Bender Cassim ve Lince gibi limanlar İran Devleti'ne ait olmasına rağmen, bu şehirlerin Basra ile olan ticaretinde Osmanlı tüccarı, İran tüccarına göre daha etkili konumdaydı⁴⁰. Bu limanlarda İngiliz tâbiyetinde bulunan tüccarların etkisi de fazlaydı. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Hindiye, Ebu Zübeyr gibi şehirlerde dinî özelliklerinden dolayı İranlı tüccar da faaliyet göstermekteydi⁴¹.

Basra ile olan ticaretini tamamen Osmanlı tüccarı vasıtasıyla gerçekleştiren limanlar Hamdan, Cezayir, Ebulhasib, Muhammara, Bağdat, Sûkuşşüyuh, Nüşve, Kurna, Şattularap, Necef, Devasir, Harse, Daîci, Deyr, Ammare, Semâve, Süveyb, Cenûb, Seraci, Şerş, Hille, Salihîye, Ebu Mugîre, Yehudî, Matu, Aziz, Şenafiye, Mehciran, Keşibân, Kûtuzzeyn, Sebiyah, Kerma'tan, Küncüdû, Uman, Sur, Nûman, Bahreyn, Kuveyt, Katif, Bender Havz, Şarca, Resul ayme idi. Mevcut ticaretlerini tamamen İran bandıralı gemilerle yapan şehirler ise; Ebu Zübeyr, Heşm, Benderirih, Bender Abbas, Taheri, Kec, Ma'sur ve Deylem'den ibaretti. Kârûn, Hindiye, Kebas,

³⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", **DİA**, s. 110.

³⁹ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlılar Döneminde Basra Körfezi'nin İktisadî Önemi"..., s. 259-262.

⁴⁰ İdris Bostan, "Basra Körfezi'nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)",... s. 139-140.

⁴¹ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 89-90.

Yemen, Çark, Bender Cassim, Lince, Künûkûn gibi limanlarda hem Osmanlı hem de İran tüccarı faâl olmuştur. Bu dönemde ticarî ve iktisadî ağırlığını yavaş yavaş hissettirmeye başlayan İngiltere ise Maskat, Cidde, Bombay, Harc, Kays ve Ebu Şehr limanlarıyla bağlantılı olan ticarete etkin olmuştur. Dikkati çeken bir diğer husus da Bombay'ın İngiliz sömürgesi altında olmasına rağmen bu limanla Basra arasındaki ticarete Osmanlı tâbiyetinde olan tüccarın da etkin bir rol oynamasıydı⁴². Osmanlı tüccarı sadece yakın bölgelerle değil, uzak diyarlarla da ticari münasebette bulunmaktaydı. Körfez'in haricindekiler de dâhil olmak üzere toplam 66 noktayla ticari bağlantısı olan, Basra'ya bu limanlardan 40 çeşit mal ithal edilirken Basra'dan da bu yerlere 18 tür emtiâ ihraç edilmiştir. Buna göre, Basra'nın ithalatı hacim ve çeşit olarak ihracatından oldukça fazlaydı. Bu durum, Basra Limanı'nın Irak, Suriye ve Bağdat'ın ihtiyaçlarını karşılayan bir iskele konumunda olmasından kaynaklanıyordu⁴³.

Basra'dan ihraç edilen mallar içinde; Hurma, hurma ağacı ve fidanı, kumaş, tuz, muhtelif emtiâ, pekmez, kereste, balık, çeltik, telgraf, pamuk, direk, hasır, beygir ve katır bulunmaktaydı. Bunlar içinde Basra'nın en mühim ihraç malı olan hurma birinci sırada yer almıştır. Özellikle Hindistan coğrafyası, İran ve Körfez'in güney kesimi hurma ihtiyacının büyük kısmını Basra ve civarından karşılamaktaydı. Basra'nın, Irak'ın iç bölgelerinin ihtiyacını karşılayan bir iskele durumunda olmasından dolayı, gelen mallar sınıfında yer alan türler aynı zamanda ihraç malları kategorisinde de yer almıştır. Basra'ya diğer limanlardan çok çeşitli ürünler geliyordu. Bunlar; kumaş (şahi), karışık emtiâ (mahlut), tuz, odun, hurma, hurma ağacı, hurma fidanı, hurma pekmezi, saman, arpa, tahıl, buğday, pirinç, balık, çeltik, hasır, yağ, gübre, deri, pamuk, koyun, zift, at, karpuz, iplik, keten, kahve, direk, çamur, tahta, şeker, taze meyve ve sebze, kına, tönbeği, kireç, demir ve kömür idi. Bu mallar içinde özellikle Hindistan ve İran taraflarından gelen şahi kumaş ile karışık emtiâ ve tahıl türleri önemli bir yer tutmaktaydı. Basra Limanı'nın diğer limanlarla olan ticaretinde nakliyei gerçekleştiren deniz vasıtalarının türü,

⁴² BOA, A. MKT. UM, nr. 411/58.

⁴³ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 90-92.

tonilatoları ve özellikleri de büyük önem arz etmekteydi. Bu vesileyle, Basra Körfezi dâhilinde mevcut olan Osmanlı deniz ticaret filosunun büyüklüğü ve hacmi konularında bir fikir edinmek mümkün olmaktadır⁴⁴.

Aşağıda ayrıca inceleyeceğimiz üzere, Basra ile bahsi geçen limanlar arasındaki ticarete, mesafenin uzaklığına göre farklı çapta ve türde gemiler kullanılmaktaydı. Bunlar; *kayık*, *mürîh*, *şevî*, *bakkare*, *sünbük*, *bot*, *kancabaş*, *müşevve*, 300-400 tonilatoya sahip *beggale* (*bagla*) ve *danki* gibi gemilerdi. İki yaka ve civar iskeleler arasında hafif yük taşımak üzere baş ve kıçları kavisli, ufak nakil vasıtası olarak kullanılan *kayık* türü, mevcutlar içinde en fazla kullanılanıydı. 150 ile 400 kilelik tonilatoya sahip olan bu türler, Basra'ya çok yakın mesafede bulunan ve nehir yolu üzerinde yer alan limanlarda işliyordu. Bu bakımdan kayıklar Dicle, Fırat, Şattularap ve Kârûn nehirleri ile Körfez'in Basra'ya yakın kıyılarında işliyordu. Kayıklar, büyük çoğunlukla, 2-3 kişilik tayfaya sahip olup *küşteri* ismini taşıyordu⁴⁵.

b. 19. Yüzyılda Ticari Hayat

Basra şehrinde Hindistan, İran, Arabistan, Anadolu ve el-Cezire cihetlerine sevk edilen emtiânın mübâdele yeri olmasından dolayı ticaretin de canlılık eksik olmuyordu⁴⁶. Osmanlı idaresinde Basra, ticarî bakımından oldukça hareketli bir şehir özelliğini devam ettirdi. Basra'dan başlayıp Bağdat ve Halep yönünde ilerleyen Baharat Yolu'nu kontrol altında tutmak, Osmanlı ekonomisi için oldukça önemliydi. Bu nedenle Hint Okyanusuna açılan yol üzerinde Basra kıyıları, Osmanlı-Portekiz çekişmesine sahne olmuştu. Tüm bu özelliklerinden dolayı kent, nüfus çeken önemli bir yerleşim yeri oldu⁴⁷. Öyleki yüzyılın sonlarına doğru İran, Hindistan ve Çin ile Kuveyt limanı arasında gidip gelen 2.000'den fazla yelkenli geminin varlığı kayıtlara yansımıştı. Mesela, Müntefik sancağının merkez kazası olan Nasırıyye ve aynı sancağa bağlı Sûküşşüyûh, Hey kazaları ile Necid sancağına bağlı Katar kazası da

⁴⁴ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s.91-95.

⁴⁵ Davut Hut, Aynı tez, s. 92.

⁴⁶ **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

⁴⁷ Meselâ: BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 383/26.

yabancı tacirlere ev sahipliği yapmakta idi. bu yerlerin ticareti zamanla artış göstermişti⁴⁸.

Yukarıda da değindiğimiz üzere Basra'nın ihracatı daha ziyade hurmaya dayanıyordu. Basra Limanı bu ticarete aynı zamanda bir aktarma noktası haline gelmişti. Bilhassa 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından itibaren bölgedeki ticaret canlanmıştı. Aşağıda ele alacağımız gibi, Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminin Şattularap'ta işleyen İngiliz ticaret gemilerine karşı kurulan *İdare-i Nehriye* ve *Uman-ı Osmânî* vapur şirketleri de ticaretin canlanmasında büyük etki sahibi olmuştu⁴⁹.

Şattularap Nehri ile bu nehri oluşturan Dicle ve Fırat nehirleri ile Kârun Nehri (İran tarafında), ticaret gemilerinin işlemesine son derece elverişliydi. Dicle ve Fırat nehirleri sayesinde mal taşıyan gemiler, kuzeye doğru Bağdat, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar gidebilmekteydi⁵⁰. Kârun Nehri vasıtasıyla da İran'ın kuzeylerine kadar ulaşılabilirdi⁵¹. Diğer taraftan Basra Limanı, Körfez'deki medcezir hareketlerinden faydalanmaktaydı. Şattularap'ın genişliği bu mevkide 500 metreyi bulmaktaydı. Nehir suyu, Körfez'deki med hareketinin neticesinde yükseldiğinde, gemilerin Şattularap'a girip seyretmelerine imkân verdiği gibi, nehrin kenarında bulunan hurmalıkların da kendiliğinden sulanmaları mümkün olmaktaydı⁵²

Basra, zamanla Hint ticaretinde de önem kazanan bir liman haline dönüşmüştü. Bu nedenle Avrupa, Osmanlı Devleti, İran ve Hindistan arasındaki

⁴⁸ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 3, İstanbul 2000, s. 122-139.

⁴⁹ **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19; Andreas David Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, s. 360.

⁵⁰ Dicle ve Fırat nehrilerinin Osmanlı klasik dönemi taşımacılığı hakkında geniş bilgi için bkz: Cengiz Orhonlu, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", **Tarih Dergisi**, C. XIII, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 77-103. Ayrıca bkz: Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", **Belleten**, C. LXV/243, Ankara 2002, s. 655-661.

⁵¹ BOA, **İ. DH**, nr. 530/36724; **İ. DH**, nr. 533/36943; **HR. SYS**, nr. 93/22.

⁵² R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 327.

ticaretin geçiş noktasındaki canlılığa ev sahipliği yapıyordu. Basra Limanı, aynı zamanda Bağdat'ın da önemli bir iskelesi durumundaydı⁵³.

Basra ile Hindistan ve Bombay Limanı arasında mevcut olan ticaret hacmi⁵⁴, sonraki yıllarda vapur kumpanyalarının sefere başlamasıyla daha da artmıştı⁵⁵. Yük hayvanı ve hurma bol miktarda ihraç olunduğu gibi gül suyu, buğday, deri, yün, pamuk, halı ve tereyağı ihraç malları arasında bulunuyordu. İthalatta ise bez (özellikle şahi adı verilen patiska türü makbul bez), pirinç, şeker, kahve, çeşitli madenler, baharat, Hindistan cevizi ve mamul eşya ön plandaydı. Bağdat ve Basra'da İngiliz tüccarları vapur ve yelkenli gemilerle ticari emtiâ nakletmekteydiler ve bu ticaretten önemli kazanç elde etmekteydiler⁵⁶. 19. yüzyılın başlarında Basra'da İngilizler'e ait beş ticaret acentesi faaliyeteydi. Bunun dışında İran ve Amerika Devletleri'ne ait ticaret acenteleri, Şattularap Nehri kıyısında faaliyet göstermekteydi⁵⁷.

Basra'da üretilen dünyanın en iyi hurması, bütün Asya sahili, Avrupa ve hatta Amerika'ya kadar gönderiliyordu. Basra Körfezi sahilinde yaşayan ahalinin başlıca geçim kaynağı ise balıkçılık ve inci avıydı. Mayıs ve Eylül ayları arasında çıkarılan incinin büyük kısmı Hindistan'a gönderiliyordu. Eylül'den itibaren de hurma mahsulü toplanmaya başlanmaktaydı. Sonbahardan sonra artık şehir ve köyler ürünsüz kalırdı. Önceleri önemsiz görülen inci istiridyelerinin kabukları da daha sonra Avrupa'ya gönderilmeye başlanmıştı⁵⁸.

⁵³ **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

⁵⁴ BOA, **A. MKT. UM**, nr. 411/58.

⁵⁵ **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19.

⁵⁶ BOA, **HR. TO**, nr. 249/97.

⁵⁷ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarisında Basra Gümrüğü" ..., s. 1 vd.

⁵⁸ Zamanla önemini artıran inci avı Basra Körfezinin batısında bulunan Bahreyn, Katif, Katar ve Umman sahilleri karasularında yayında Bu sularda, inci avlamak için binlerce gemi kullanılıyordu. Bunlar birinci derecede Bahreyn Adası, ikinci derecede Umman ve Katar, üçüncü derecede Katif ve ondan sonra Kuveyt gemileriydi. Bu gemiler her sene Nisan ortasından Eylül sonuna kadar, her birinin genişliğine göre, 30 ile 100 tayfa ile avlanma bölgesine giderlerdi. Denizden inci çıkartmak için dalgıçların üçte biri denize dalar. Dalgıçların tamamına yakını bu bölgenin insanlarından ve değişik aşiretlerindendir. Her dalgıç denize gitmeden önce bir yıllık erzakı verilir ve yaşamları temin edilirdi. Toplanan incilerin daha sonra değerleri tespit edilir ve gemilerde çalışanların yiyecek ve içecek giderleri düşüldükten sonra kalan kısım, genel uygulama ve kabul görmüş yöntemlerle, gemi sahibi ile gemide bulunan dalgıçlar ve tayfaların sayısına ve kontenjanına göre dağıtılırdı. Tacirler ve

Körfez'den (Basra ve civarı da dahil olmak üzere) Hindistan ve Avrupa'ya at (özellikle Necid atı) ihraç edilmekteydi. Atların naklinde beggale (bagla) türü gemiler tercih ediliyordu. Körfez'in İran sahilinden Hindistan'a yün, pamuk, halı, deri, kuruyemiş, badem ve gülsuyu gönderiliyordu. İran'ın Bender Abbas ve Bender Buşir şehirlerinden, Bombay'dan aktarmalı olarak Çin'e önemli miktarda afyon naklediliyordu⁵⁹. Yine bu limanlardan merkep, buğday, tuz, tuzlanmış balık, köpekbalığı kanadı ve bir miktar güherçile Uzakdoğu pazarlarına gönderiliyordu. İngiliz ticaret acentelerine ait vapurlar sayesinde doğrudan doğruya İngiltere ile icra edilen ticaret gittikçe gelişmişti⁶⁰. Bu dönemde Şattularap'ta gemi işleten İngiliz Lynch Kumpanyası'nın kendi vapurlarını tamir için Makil mevkiinde bir tamirhane ve havuzu yaptırması, bu ticaretteki hacmi göstermesi bakımından önemlidir⁶¹.

Körfez'in ve Basra'nın ihtiyacı olan kereste, direklik ağaç, İngiliz mamulâtı dokuma, maden, çivit⁶², kömür ve şeker Hindistan ve İngiltere'den gelmekteydi. Gaz, bol miktarda Avrupa'dan, çay ve ipek⁶³ Çin ile Hindistan'dan alınmaktaydı. Süveyş Kanalı'nın açılmasına paralel olarak bu ticaret mütamediyen gelişmişti⁶⁴.

19. yüzyılda şehrin ticarî açıdan öneminin bir diğer kanıtı, Basra'da bulunan konsolosluklardı. Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Hollanda, Rusya, Amerika ve İran konsolosluklarının Basra'da bulunması, bu devletler ile olan ticaretin başlıca göstergesiydi⁶⁵. 19. yüzyılda Basra ile Avrupa ülkeleri arasındaki ticaretin önemli bir diğer göstergesi de, Basra ile çeşitli liman kentleri/kasabaları arasında vapur çalıştıran şirketlerinin sayısındaki artışı. Basra'dan çıkıp Aden, Cidde, Süveyş, Port

destekleyiciler her sene bu şekilde dalgıçlardan incileri satın alarak Hindistan ve diğer ülkelerle inci ticaretini yapardı: **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 125.

⁵⁹ **Basra Körfezi Rehberi** ..., s. 43 vd.

⁶⁰ BOA, **HR. TO**, nr. 249/97.

⁶¹ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü" ..., s. 122 vd.

⁶² 3 Eylül 1870 tarihinde Şura-yı Devlet mazbatası üzerine Basra'da çivit ve şeker üretimini teşvik için bunları yetiştirenlerin 10 sene müddetle öşürdenmuaf tutulmaları uygun bulunmuştu: BOA, **İ. ŞD**, nr. 19/808; **AD**, nr. 851, s. 7.

⁶³ Basra'da ipek üretimi için teşebbüsler de olmuştu. Mesela, 1869 yılı başlarında ipek yetirtirmek için Basra'ya böcek getirilmişti. Bu böcekler gümrükten muaf tutulmuştu: BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 432/30.

⁶⁴ BOA, **İ. DH**, nr. 533/36943.

⁶⁵ Mesela: BOA, **İrade Hariciye (İ. HR)**, nr. 262/15710; **İ. HR**, nr. 290/18223; **HR. TO**, nr. 205/60.

Said, Marsilya ve Londra arasında sefer yapan 6 adet vapuru ile *Haliç Fars ve Ortakları Şirketi*, bunun en güzel örneği idi⁶⁶. Diğerleri ise 6'şar vapurun işlediği *British India Vapur Şirketi* ile *Bombay ve İran Vapur Şirketi* idi⁶⁷. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu İngiliz vapurlarına karşılık Midhat Paşa'nın valiliği sırasında İdare-i Nehriyye ve Basra'dan İstanbul'a doğru vapurlar işletmek için Umân-ı Osmanî şirketleri kurulmuştu. Osmanlı idaresine girdikten sonra belli bir istikrar kazanmış olan Basra'da, özellikle mahallî idarecilerden Efrâsiyâb ve halefleri döneminde Hollandalı, İngiliz ve Hintli tacirlere çeşitli imtiyazlar verilerek depolar ve hanlar inşa edilmişti⁶⁸.

C. TİCARET VASITA VE GÜZERGÂHLARI

1. Nehir Taşımacılığı ve Güzergâhlar

Osmanlılar, genel olarak Irak'ın kalkınabilmesi için öncelikli olarak ulaşım sorunlarının çözümüne ağırlık vermeye gayret etmişlerdi. Zira Bağdat Vilayeti'nin dışarı ile irtibatında coğrafi zorluklar bulunuyordu. Dicle ve Fırat nehirleri, nehir ticaretinde çok önemli bir yere sahiptiler. Şattularap Nehri de Basra şehrinin körfezle ve denizaşırı uzak bölgelerle olan ticaretini sağlamaktaydı. Bu nedenle Fırat Nehri ile Basra Körfezi, Bağdat'ın dış dünya ile en önemli bağlantı noktalarını oluşturmaktaydı. Daha önce de değindiğimiz gibi, Basra Körfezi Ümit Burnu'nun keşfi ile önemini kaybetmiş ancak 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla yavaş yavaş eski mühim günlerine dönmeye başlamıştı. Fetihten itibaren Osmanlı, Basra Körfezi'nde küçük bir donanmayı hazır bulundurmasına rağmen körfezden Süveyş'e kadar uzanan Osmanlı sahillerinde İngiliz, Hollanda ve Fransız gemileri daha yoğun faaliyet içerisindeydiler. Bilhassa Irak ve İran'dan hacıların Hicaz'a ulaşmasında büyük sıkıntılar yaşanmaktaydı.

Basralılar ticarete daha ziyade bağle, bot ve şüvey'î denilen gemi cinslerini tercih ediyorlardı. Basralı tüccar, bot ve şüvey'î ile Şattularap üzerinde ve Dicle ile

⁶⁶ BOA, **HR. SYS**, nr. 93/22.

⁶⁷ BOA, **HR. TO**, nr. 249/97.

⁶⁸ Kömür dapoları için: BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 264/57.

Fırat nehirleriyle Bağdat, Sukuşşuyuh ve Hille'ye, Karun Nehriyle İran tarafında Şuşter ve Dizful'a kadar gidip gelmekteydi. Ayrıca bunlarla yolcu ve eşya da taşınıyordu. Belem türü gemiler ise Basra'dan Sukuşşuyuh, Muhammere ve Ceziretülhızır, Şuşter, Dizful taraflarına yolcu taşımada kullanılıyordu. Bot cinsi gemilerle Şattularab ve Basra körgezleri ile Kızıldeniz sahillerinde Kurna, Kuveyt, Bahreyn, Lahsa ve Bombay'a kadar seyahat mümkün olabiliyordu⁶⁹.

Fırat ve Dicle nehirlerinde buharlı vapur işletilmesi ise 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngilizlerin girişimi ile yaygınlaşmıştı. 1830'lu yılların başında İngiltere'de, Fırat nehri üzerinde Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a ulaşma fikri kuvvet kazanmıştı. Bu maksatla bölgeye uzmanlar gönderip inceleme yapmışlardı. Gelen raporlar olumlu olunca 1836'da ilk buharlı vapur işletmesine başlanmıştı⁷⁰. 1840'da Bağdat'ta İngilizler tarafından Dicle Nehri üzerinde buharlı gemi işletecek nakliye şirketi kurulmuştu. Fırat üzerinden Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a ulaşma projesi hayata geçirilememiş, ancak İngilizler Osmanlı'dan aldıkları izinle Fırat ve Dicle'de gemi işletme hakkını elde etmişlerdi.

Asrın sonlarına doğru bölgede kendini iyice hissettirmeye başlayan İngiltere'nin, Şattularap'ta vapur işletme imtiyazını da alması bu nehirlerdeki ticarî trafiği yoğunlaştırmıştı⁷¹. Bu dönemde Bağdat ile Basra arasında vapur işleten Lynch Kumpanyası ön plana çıkmıştır. Bundan başka birçok kumpanya bölgede faaliyet göstermekteydi. Osmanlı Devleti ise kurduğu Uman-ı Osmanî, İdare-i Nehriye ve Ticaret-i Osmaniye gibi şirketlerle ticari dengeyi sağlamaya çalışmıştı⁷².

Ticaret güzergâhı olarak Basra'nın hemen güneyinde bulunan Muhammara, İran tarafından gelen Karun Nehri ile Şattularap'ın birleştiği noktada yer almakla önem kazanmaktaydı. Bu coğrafi hususiyetinden dolayı, yoğun bir ticarî trafiğe sahne olmuştur. Basra'ya nehir yoluyla bağlanan Muhammara'nın ticareti, belli kalemlerde yoğunlaşmıştır. Bu kalemler içinde dönem boyunca kayıkla Basra'ya

⁶⁹ Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd** ..., s. 7-8.

⁷⁰ Cengiz Orhonlu, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde...", s. 100-102.

⁷¹ BOA, **HR. TO**, nr. 249/97.

⁷² Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü" ..., s. 125-139.

getirilen kumaş ilk sırada yer almıştı. İkinci sırada karışık emtiâ bulunuyordu. Pamuk, odun, çeltik ve koyun ise az bir şekilde Basra'ya getirilen mallar arasındaydı. Muhammara'ya ihraç edilen mallar içinde kumaş yine ilk sırada yer almıştır. Bu miktar gelen miktardan daha fazladır. İki şehir arasındaki mesafe yakın olduğu için yolcu trafiği de yoğun olmuştur. Genellikle kayık, şevi'î gibi küçük taşıma vasıtalarının kullanıldığı bu ticarete bot ve kancabaş türü orta büyüklükteki gemilere de tesadüf ediliyordu. Bütün bu nakliye vasıtaları Osmanlı bandırası taşımayı⁷³.

Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu coğrafyasındaki en önemli şehirlerinden olan Bağdat ile Basra'da ticaret ayrı bir önem taşıyordu. Bu ticarete de nehir taşımacılığı ön plan çıkmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'ın ihtiyacı olan ve dışarıdan aldığı malların önemli kısmı Basra yoluyla karşılanmaktaydı. Bağdat'tan Basra'ya gelen mallar içinde özellikle kumaş ve karışık emtiâ dikkati çekmektedir. Bunların dışında buğday, zift ve at, ithal edilenler içinde miktarı az ve seyrek olan mallardı. Basra'dan Bağdat'a gönderilen mallara bakıldığında, karışık emtiânın büyük bir ağırlığının olduğu dikkati çekmektedir. İki şehir arasındaki bu hacimli ve yoğun ticari mübadelede, daha çok tonilatoları 4-5 bin kile olan müşevve ve tonilatoları 2-4 bin kile olan bot türü orta büyüklükteki gemiler kullanılmıştı. Bunun dışında çok az sayıda olmak üzere *mürîh* türü küçük vasıtalar da kullanılmıştı. İlave edilmesi gereken bir diğer husus ise adı geçen bütün nakliye vasıtalarının Osmanlı bandırası taşımış olmasıdır⁷⁴.

Osmanlı Hükümeti, Bağdat-Basra nehir vapurları için kömür tedariki hususunda da tedbirler almaktaydı. Şöyle ki, 1851 tarihinde Süleymaniye'deki kömür madeninin vapurlar için elverişli olmadığı anlaşıldığından Kefri Kasabası'nda bulunan madenin vapurlarda kullanılarak Bağdat ile Basra arasındaki nehrin uygun yerlerine kömür depoları yapılması uygun görülmüştü⁷⁵. Zamanla kömür ihtiyacı daha da artmıştı. Bağdat Vilayeti'nde faaliyet gösteren İdare-i Nehriye ile Uman-ı Osmanî' şirketleri ve Basra Tersanesi'nde bulunan gemiler ile askeri imalat fabrika ve tezgâhlarda gerekli olan kömürün Cizre ile Zaho arasındaki kömür madenlerinden

⁷³ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 44-45.

⁷⁴ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü" ..., s. 125-139.

⁷⁵ BOA, A. AMD, nr. 34/77.

tedarik edilmesi için buradan sahile kadar bir demiryolu yapılması dahi düşünülmüştü. Gerekli ön çalışmaların yapılması istenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Bağdat'tan Musul'a kadar olan hattın tahmini masrafının 1.400.000 kuruş olacağı ön görülmüş ve gerekli olan teknik personel istihdam edilerek çalışmalara başlanılması istenmiştir (3 Aralık 1873)⁷⁶.

Basra ticareti için İran topraklarından doğarak güneyde Şattularap'a katılan Kârun Nehri diğer önemli güzergâhtı. Bu nehir kısa olmasına rağmen İran'ın iç bölgeleriyle olan ticarete önem kazanmaktaydı. İngilizler, 19. Yüzyılın başlarında Kârun Nehri'nin seyrüsefer imtiyazını İranlılar'dan almayı başarmışlardı⁷⁷. Bu nehir ticareti Hamedan şehri vasıtasıyla yürüyordu. Bu şehrin Basra ile olan ticaretinde, mesafe yakın olduğu için genellikle küşteri, kayak ve şevî türü küçük gemi tipleri kullanılmaktaydı. Bu vasıtaların tamamı Osmanlı bayrağı taşıyor'du. Hamdan'dan Basra'ya gelen mallar arasında tuz, odun, şahi adı verilen kumaş ve karışık emtiâ önde geliyordu. Mermer Şahi denilen bir kumaş türü daha çok Hindistan ve İran taraflarından getiriliyordu. Bu kumaş hemen hemen bütün şehirlerarasında taşınan en önemli emtiâ durumundaydı. Basra'dan Hamedan'a giden mallar içinde, şahi kumaş dikkati çekmektedir. Ayrıca Hamedan'a çok az miktarda odun ve hurma da gitmişti⁷⁸.

Nehir ticaret güzergâhlarında bir diğer önemli merkez Cezayir'di. Burası Şattularap'ın taşıdığı alüvyonlarla oluşan ve bugün İran'a ait Abadan şehrinin bulunduğu, büyükçe adanın o dönemdeki ismiydi. Basra'nın güneyindeki körfeze komşu bir yerdeydi. Basra bölgesinin özellikle hasır ve tuz ihtiyacının buradan karşılandığı anlaşılmaktadır⁷⁹. Şattularap çevresindeki tuzlu bataklıklarda yetişen

⁷⁶ BOA, A. MKT. MHM, nr. 469/48.

⁷⁷ BOA, HR. TO, nr. 249/97.

⁷⁸ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 41-42.

⁷⁹ Tuzdaki inhisar usulü gereğince Basra tuzlarında üretilen tuzun pahalı olmasından dolayı ahali tuz ihtiyacını çöl veya yabanda bulunup da kontrol edilemeyen tuzlardan gidermekteydi. Hind ve Yemen sahillerine tuz götüren tüccar da alışverişini Basra'nın karşısında bulunan İran'a bağlı Mahmere'den temin etmekteydi. Mahmere'de tuzun kıyyesi 12 paraya hatta yaz mevsiminde daha da aşağıya satılırken Basra tuzunun kıyyesi 20 paraya mal olup artık Basra tuzlarının geliri giderini karşılayamaz duruma gelmişti. Sadece Basra ve civar köylerinde kullanılacak tuz ile Hint ve Yemen sahillerine gönderilecek tuza özgü olup

sazlardan Abadan'da yapılan hasırlar abadanî adıyla bilinmekteydi. Uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan Abadan, 1847 Erzurum Anlaşması ile İran'a geçmişti. Ada, Osmanlı dönemi haritalarında *Ceziretu'l-hıdr* adıyla geçmekteydi. Bölgede bu adanın dışında da irili ufaklı adalar bulunmaktaydı. Cezayir'den gelen ve Cezayir'e giden mallara bakıldığında, oldukça yoğun bir ticarî trafiğin olduğu görülmektedir. En çok gelen mallar arasında; çeltik, şahi kumaş, hurma, tahıl, karışık emtiâ, pirinç, hasır, buğday ve arpa önde gelmektedir. Daha az miktarda ve seyrek olmak üzere balık, gübre, yağ ve deri Cezayir'den gelen diğer mallar arasında yer almıştır. Basra'dan Cezayir'e ise en fazla ihraç edilen emtiâ şahi kumaştır. Basra'dan Cezayir'e tuz yollanması dikkati çekmektedir. Odun, karışık emtiâ, hurma, hurma ağacı, hurma fidanı ve pekmez Cezayir'e gönderilen diğer mallar arasında yerini almıştır. Nakliyede genellikle kayık, şeviî ve mürîh tipi küçük vasıtaların yanında bot, bakkare ve kancabaş türü orta büyüklükteki gemilerin tamamı Osmanlı bandırası taşımaktaydı⁸⁰.

Nehir yoluyla ticaret yapılan bir diğer mahal Basra'ya bağlı nahiyelerden olan Ebulhasib'ti. Burası Basra'nın en mâmur ve zengin yerlerindendi. Mesafenin kısalığından dolayı mallar, Osmanlı bayrağı taşıyan kayık ve şeviî ile taşınmaktaydı. Basra'ya bu şehirden gelen mallar içinde ikisi dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi, bir dönem hariç diğer bütün aylarda gelen şahi kumaştı. Kumaştan başka Basra'ya gelen diğer önemli bir emtiâ da odundu⁸¹.

Basra'nın hemen kuzeybatısında, Fırat Nehri kenarında yer alan Sûkuşşuyuh, Müntefik Sancağı'nın kazası durumundaydı. Birbirine yakın olan iki şehir arasındaki ticarete, az olan hacmin yanında tür bakımından çeşitlilik söz konusuydu. Bunlar miktarlarına göre; kumaş, karışık emtiâ, tahıl, pirinç, buğday, arpa, çeltik, yağ ve karpuzdu. Basra'dan Şûkuşşuyuh'a nakledilen kumaş miktarı, gelen miktardan daha fazla olmuştu. Osmanlı bandırası taşıyan vasıtalar genellikle

başka yerlere emsal olmamak şartıyla Basra tuzlalarında üretilen tuzun kıyye fiyatı Mahmere tuzunun kıyye fiyatından 1-2 para aşağı olmasına karar verilmişti (22 Haziran 1867): BOA, A. MKT. MHM, nr. 385/56; İ. MVL, nr. 574/25800.

⁸⁰ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü" ..., s. 125-139.

⁸¹ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 43-44.

kayık, mürîh, şevîf, bot ve kancabaş türü hem küçük hem de orta büyüklükteki gemilerden oluşuyordu.

Basra'nın hemen kuzeyinde, Dicle ile Fırat arasındaki bölgede, Kurna'ya bağlı Nüşve'den Basra'ya buğday, karışık emtiâ, şahî bez, saman, pirinç, deri, yağ, hurma ve iplik gelmekeydi. Basra'dan Nüşve'ye kumaş gitmekteydi. İki şehrin arasındaki mesafe yakın olduğundan kayık, mürîh ve şevîf türü küçük deniz vasıtaları kullanılmıştı. Bu vasıtaların bütününde de Osmanlı bandırası mevcuttu⁸².

Nehir ticaretinin önemli merkezlerinden biri olan Kurna'dan ticarete kumaş, hurma, pirinç, tahıl, buğday ve karışık emtiâ öne çıkmaktaydı. Yağ, gübre, keten, saman, zift, arpa, kahve, hasır, deri ve balık çeşitlerinde ise nispeten azlık söz konusuydu. Basra'dan Kurna'ya; kumaş, karışık emtiâ ve gönderilen odun önemli kalemlerdi. Mevcut ticarete kayık, mürîh ve şevîf türü küçük vasıtaların yanında bot türü orta kapasiteli gemiler de kullanılıyordu. Yine bu vasıtaların tamamı da Osmanlı bayrağı taşıyordu.

Nehir yolu ile Basra'ya ticaret yapılan bir diğer şehir Necef'ti. Basra'nın kuzeybatısında Fırat Nehri kenarında bulunan Necef, Şîflerce kutsal sayılıyordu. Bu özelliğinden dolayı, Şîflerin önemli ziyaretgâhlarından biri olmuştu. Necef'den Basra'ya gelen en önemli emtiâ şahî kumaştı. Karışık emtiâ, buğday, tahıl ve çeltik türleri ise miktarca az olarak gelen tarımsal ürünler arasında yer almıştır. Basra'dan Necef'e ihraç edilenler içinde kumaş yine birinci sırayı almıştı. Bez, pamuk ve karışık emtiâ ise hacmi az ve seyrek olarak giden türlerdi. Bu iki şehir arasındaki nehir ticaretinde daha çok kayık, mürîh ve şevîf çeşidi küçük nakil vasıtalarının kullanıldığı, ancak az da olsa bot türü daha büyüklerinin de söz konusu nakliyatıta mevcut olduğu dikkati çekmektedir⁸³.

Nehir ticareti güzergâhlarından Kârûn, İran tarafından gelen ve Basra'nın güneyinde Şattularap'a katılarak bu sayede Basra Körfezi'ne ulaşıyordu. Nehir, gemilerin ve vapurların işlemlerine elverişli olduğundan bölgedeki ticarete önemli

⁸² Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü" ..., s. 125-139.

⁸³ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 47-50.

bir yer tutmaktaydı. Bu özelliğinden dolayı İngilizler 20. yy. başlarında Kârun'da gemi işletme imtiyazını elde etmişlerdi⁸⁴. Basra'nın odun ihtiyacının karşılanmasında Kârun Nehri'nin ve aynı adı taşıyan kasabanın önemli bir yer tuttuğu görülüyor. Basra'dan Kârun'a taşınan yegâne emtiâ ise şâhi bezdi. Bu güzergâhta kayık, küşteri, şevîî, müşevve ve bot türü küçük ve orta kapasiteli gemilerin tamamında Osmanlı bandırası bulunmaktaydı.

Basra Sancağı'na bağlı nahiyelerden biri olan Harse, Şattularap Nehri kenarında ve Basra'ya yakın bir mevkide bulunmaktaydı. Harse'den Basra'ya saman, gübre, odun ve hurma ile nispeten az olan şahi kumaş, çeltik, karışık emtiâ ve direk gelmişti. Basra'dan Harse'ye kumaş gönderilmekteydi. Yine küçük nakliye vasıtalarının hepsinde de Osmanlı bandırası bulunmaktaydı⁸⁵.

Basra'ya bağlı nahiyelerden olup nehir taşımacılığında önem kazanan Daîci'deki Rüsûmât memuriyeti Basra'ya bağlıydı. Daîci'nin Basra için bir yakacak kaynağı olduğu dikkati çekmektedir. Bunun dışında miktarlarına göre şahi kumaş, hurma, hurma ağacı, karpuz ve tahıl bu şehirden Basra'ya gelen ve hacmi az olan diğer kalemlerdi. Buna mukabil Basra'dan Daîci'ye nakledilen tek tür ise bezdi. Umumiyetle kayık türü küçük taşıma vasıtalarının tamamında Osmanlı bayrağı dalgalanmaktaydı.

Hindiye şehri Bağdat'a bağlı Kerbela Sancağı'na dahil kaza merkezlerinden biriydi. Basra'nın Hindiye ile olan nehir ticareti küçük boyutlarla sınırlı kalmıştı. Karışık emtiâ ve buğday dışındaki daha az miktarlarda olan şahi kumaş ve tahıl ticarete önde geliyordu. Basra'dan Hindiye'ye ihraç edilen mallar ise; daha çok hasat mevsimi olan sonbahar aylarında yoğunlaşan elik hurma ve kumaştı. Her iki yönde gerçekleşen ticarete, tonilatoları 1500-2000 kile arasında değişen bakkare ve kancabaş tipi orta büyüklükteki gemiler işlemekteydi. Bölgenin Şîîlerin yoğun olarak

⁸⁴ BOA, **HR. TO**, nr. 249/97.

⁸⁵ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü" ..., s. 125-139.

yaşadığı bir coğrafya olması hasebiyle, gemilerin küçük bir kısmı Osmanlı bayrağı taşıırken büyük bir kısmı İran bandırası kullanmaktaydı⁸⁶.

Basra'nın önemli sancaklarından Ammare çeltik ticaretinde mühim bir yer tutmaktaydı. Ammare'de ayrıca buğday, arpa, susam, darı gibi ürünler de yetişmekteydi. Ammare'den Basra'ya çeltik, kumaş ile daha az miktarlarda olan tahıl, buğday, yağ ve karışık emtiâ yollanıyordu. Basra'dan Ammare'ye gönderilen mallar içinde, çok küçük miktardaki karışık emtiânın dışında, şahî bez bulunuyordu. Bütün bu mallar Osmanlı bandırası taşıyan küçük gemi türleriyle taşınmıştı.

Semâve Bağdat'ın güneyi ile Basra'nın kuzeybatı tarafında bulunuyordu. Şehir ünlü *Babil Harabesine* yakın bir mahaldehydi. Semâve'den Basra'ya taşınan mallar; tahıl, arpa, kumaş, çeltik ve pirinçti. Basra'dan Semâve'ye şahî kumaş, az miktarda karışık emtiâydi. Nakliyei gerçekleştiren vasıtaların bir kısmı kayık ve mürîh türü ufak türlerden iken bir kısmı da bot türü orta tonilatolu gemilerden oluşuyordu.

Nehir ticaretinin bir diğer güzergâhı olan *Süveyb*, Şattularap sahilinde yer almaktaydı ve Basra'nın nahiyesi durumundaydı. Süveyb'den Basra'ya pirinç, karışık emtiâ, hurma, gübre, arpa, tahıl, buğday, kumaş ve yağ geliyordu. Basra'dan Süveyb'e ise bütün kumaş gitmişti. Söz konusu ticarete, Osmanlı bandırası taşıyan vasıtalar kayık ve bot türü hem küçük hem de orta büyüklükteki gemiler kullanılıyordu.

Nehir ticareti yapılan bir diğer mahal olan *Seraci*'den Basra'ya kumaş ve pekmez geliyordu. Basra'dan bu bölgeye hurma gönderilmişti. Mevcut ticarete, gemiler kullanılmaktaydı. Yine bunların tamamında Osmanlı bayrağı dalgalanmaktaydı.

Nehir taşımacılığın bir diğer güzergahıl olan Hille, Bağdat'ın hemen güneyi ile Basra'nın kuzeybatısında, Fırat'ın kolu olan Şattulhille kıyısında yer alıyordu. Hille'den Basra'ya kumaş ve buğday geliyordu. Bu ticarete yük taşıyan gemiler ufak

⁸⁶ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"....., s. 52-55.

tipte olup Osmanlı tüccarına aittiler. BaĒdat'ın kuzeybatısında Fırat kıyısında yer alan Salihye, Basra'dan oldukça uzak mesafedeydi. Salihye'den Basra'ya direk ve kumaş gelmekteydi. Bu gemiler küçük tonilatolu olup Osmanlı tüccarına ait idiler. Mukataa sistemi içinde bulunan Yehud 'de nakliye için küçük tonitulu gemiler kullanılıyordu. Bu gemiler Osmanlı bandırası taşıyorlardı. Yehud 'nin de Basra odun, kumaş ve karışık emti adan oluşan çok az miktarda mal gelmiştir. Ters istikamette gerçekleşen ticarete ise Basra'dan bu bölgeye, farklı zamanlarda olmak üzere, kumaş g nderilmiřtir⁸⁷.

Bu ana kadar zikredilen ticaretin daha da ivme kazanması Midhat Paşa'nın BaĒdat ValiliĒi esnasında oldu. Bilhassa Dicle ve Fırat  zerindeki ulaşım  alışmaları Midhat Paşa'nın BaĒdat valliĒinde hız kazanmıřtı⁸⁸. Bunda çok önemli başarılar elde edildi. Paşa, Fırat nehri boyunca önce Halep'e oradan da Akdeniz'e ulaşarak BaĒdat ve yöresinin kalkınmasını arzu ediyordu. Bu maksatla çok sayıda nehir vapuru satın alınmıştı. Ayrıca daha güvenilir ulaşım için Fırat ve Dicle'nin ıslahı çalışmaları da yapılmıştı. Paşa'nın valiliĒinde * dare-i Uman-ı Osmaniye Şirketi* bünyesinde Basra'dan Süveyş Kanalı yoluyla İstanbul ve İngiltere'ye seferler düzenleyen deniz vapurları, ayda 1000 Lira gelir getirir olmuştu. Bu vapurlardan Babil Vapuru önemli hizmetler ifa etti. Bu vapur alınana kadar Basra ile Cidde arasında sadece bir İngiliz gemisi işlemektedir ve fahiş fiyat uyguluyordu. Bilhassa Hacıların seyahatinde zorluk çekiliyordu. Bunun  nlenmesi için 1864'te Basra'da bir vapur kumpanyası kurulmasına karar verildi. Çünkü Irak ve İran ahalisinin her sene hacca gitmek için kullandıkları yol çok meşakkatli, masraflı ve tehlikeliydi. Hacıların kullandıkları yola göre deniz yolu hem daha rahat hem de çok daha güvenliydi. Basra'nın Yemen, Cidde ve Hindistan ile arasındaki seyahatin kolaylaştırılıp ticaretin gelişmesi için vapurların sayısını artırılıp daha düzenli çalıştırılması  n g r l yordu⁸⁹. Daha sonraları Yerel gazete olan Zevra'da 6 Şubat 1870 tarihi itibariyle ilan verilerek Babil Vapuru'nun ilk seferini Cidde'ye yapacaĒı duyurulmuş fiyat tarifesi de verilmişti. Buna göre birinci mevki 4000 kuruş, ikinci mevki 2500 kuruş,   n c 

⁸⁷ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarisında Basra G mr Ē "...., s. 54-63.

⁸⁸ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın BaĒdat ValiliĒi"...., s. 38-39.

⁸⁹ BOA,  . MVL, nr. 519/23361.

mevkii 1200 kuruştı. Babil Vapuru hac mevsiminde seferlerinin sıklaştırıyordu. Vapur bir süre sonra tamir için Londra'ya gönderilmiştir. Burada yapılan kontrollerde yeni vapurlara göre üç kat kömür harcadığı, fazla su çektiği ve yüküyle beraber Fav Boğazı'ndan⁹⁰ geçmekte zorlandığı için hazır Londrada iken satılıp üstüne 15 bin lira eklenerek 1700 tonajlı iki adet nakliye gemisi satın alınmasına karar verilmişti. Ancak aşiretleri tenkil için yapılan Ahsa Seferi nedeniyle bu satıştan vaz geçildi ve Babil Vapuru hemen tamir edildi⁹¹.

Yine Basra ile Süveyş arasında işletilen *Ninova Vapuru* Londra'dan satın alınmıştı. 110 beygir gücündeki bu vapur aynı zamanda İstanbul ve İngiltere'ye de seferler düzenlemişti. Londra'dan satın alınan bir diğer vapur olan *Asur*, 120 beygir gücündeydi. Bu vapur özellikle Basra Körfezi'ndeki Benderbuşur, Benderabbas, Bahreyn, Katif ve Kuveyt limanları arasında işletilmek için alınmıştı. Vapurun sular çoğaldığında Bağdat'a kadar çıkabileceği tahmin edilmişti. Basra'dan Katif'e seyahat büyük vapurlar için tehlikeli olduğundan ve Ahsa Vapuru yeterli gelmediğinden İngiltere'den *Necid Vapuru* satın alınmıştı. Bu vapur 150 beygir gücündeydi. Bu geminin bedeli Ahsa'nın gelirlerinden karşılanmıştı. Gemi ayrıca Basra'dan deniz yoluyla Katif'e mühimmat nakletmek için de kullanılacaktı⁹².

Midhat Paşa'nın oluşturduğu diğer şirket *İdare-i Nehriyye* bünyesinde Fırat ve Dicle nehirlerinde yolcu ve yük taşınyordu. Nehir vapurlarından *Telafar Vapuru* Bağdat ile Basra arasında işletilmek için Londra'ya sipariş verilmişti. Gemi 25 beygir gücündeydi. Midhat Paşa'nın valiliği esnasında Fırat ve Dicle için *Süreyya*, *Alus*, *Naus*, *Diyale* ve *Habur* vapurları ile *Mu'temed şilebi*, *Hadba* ve *Şehba* klavuz vapurları, *Taraf*, *Meskene* ve *Feyha* vapurunun faaliyette olduğu dikkati çekmektedir⁹³.

⁹⁰ Fav: Basra Vilayetinin bir nahiyesi olup, tam olarak Körfezi'nin uç noktasında olduğundan gelen büyük gemiler o bölgede karşılanır ve gerekli gümrük işlemleri orada yapılır.

⁹¹ 29 Nisan 1873 (1 Rebiülevvel 1290) tarihinde Umman-ı Osmanî İdare vapurlarından olup yolcu gemisi olan Babil adlı geminin nakliye işlerinde yeterince kullanılamamasından dolayı Tersane-i Âmire'ye çekilerek onun yerine Irak'ın ihtiyacını görmek üzere İngiltere'den iki vapur satın alınıp bedellerinin de Bağdat'ta satılan arazi bedelinden karşılanmasına izin verilmiştir: BOA, A. MKT. MHM, nr. 453/34.

⁹² BOA, İ. DH, nr. 644/44780.

⁹³ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği"..., s. 54-58, 62-69.

Bu arada nehir ve denizlerde işleyen vapurların kömür ihtiyacı çoğunlukla İngiltere'den karşılanıyordu. Yılda 25-30 bin lirayı bulan kömür giderinin azaltılması için yerli kaynaklara yönelinmiş ve kömür aramaları hız kazanmıştı. Ayrıca belirli bölgelere kömür depoları oluşturuldu⁹⁴. İdare-i Nehriye, Umân-ı Osmanî'de ve Basra Tersanesi'nde bulunan gemiler ile askerî fabrika ve tezgâhlara gerekli olan kömürün Avrupa'dan getirilme külfetinden kurtulmak için Zaho-Cizre arasında bulunan madenden kömür nakletmek üzere Bağdat'tan maden bölgesini bir demiryolu inşası çalışmalarına bir an önce başlanması istenmiştir. Bu hususta 6. Ordu subaylarından gerekli teknik desteğin alınması emredilmiştir⁹⁵. Bu maksatla Bağdat Vilayeti sınırları içerisinde bulunan Cizre ile Zaho arasında keşfedilen kömür madeninin İdare-i Nehriye adına işletilmesine izin verilmiştir. Ayrıca bu keşfi yapan Çarhçı Kolağası Hakkı Efendi'ye mükâfat olarak beşinci rütbeden bir adet Mecidî nişanı verilmiştir⁹⁶.

2. Deniz Taşımacılığı ve Güzergâhlar

Nehir ticareti dışında Basra için bir diğer ticari güzergâh şüphesiz denizdi. Bu ticarete aktif olan limanların tamamı, körfezin kuzeyinden güneyindeki Hürmüz Boğazı'na kadar olan alanda bulunmaktaydı. Limanların önemli bir kısmı İran kıyılarında mevcutken, diğer bir kısmı da Arap Yarımadası kıyılarında yer almaktaydı. Ayrıca bazı limanlar da körfezde bulunan adalarda⁹⁷.

19. yüzyıl Basra deniz ticaretinde Bahreyn ön plana çıkmaktadır. Bu önemli konumu nedeniyle Bahreyn, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki hâkimiyet mücadelesine de sahne olmaktadır. 1859'da İngiltere'nin tehdidi karşısında kalan Bahreyn⁹⁸, Bağdat Valisi'nden himaye talebinde bulunmuş ve bunun üzerine

⁹⁴ BOA, İ. MVL, nr. 213/7022; Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 54-58, 62-69.

⁹⁵ BOA, A. MKT. MHM, nr. 469/49.

⁹⁶ BOA, İ. MMS, nr. 44/1839.

⁹⁷ Davut Hut, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü ..., s. 125-139. Bunlardan Harg (Harg), Çark (Şarek), Heşm (Kişm) ve Kays Adaları İran Devleti'ne; Bahreyn Adası ise Osmanlı Devleti'ne aitti. ⁹⁷ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 64.

⁹⁸ BOA, A. MKT. MHM, nr. 403/17.

Bahreyn gemilerine Osmanlı bayrağı çekilmişti. Bu tarihten itibaren bölgedeki Osmanlı- İngiliz menfaatleri sürekli olarak çatışmıştı.

Daha sonraki dönemde Basra ile Bahreyn arasında yoğun ve hacimli bir ticaret söz konusu olmuştu. Buradan Basra'ya çok miktarda şahi kumaş ve karışık emtiâ ithal edilmişti. Basra'ya kumaş sağlayan merkezlerden birinin de Bahreyn olması, aynı zamanda adanın, özellikle İran ve Hindistan üzerinden körfez bölgesine gelen emtiânın dağıtım noktalarından biri olduğunu göstermektedir. Aynı dönemlerde Bahreyn'den muhtelif ihtiyaç maddesi nakledilmişti. İki taraf arasında yoğun denilebilecek bir yolcu trafiğinin olması, adanın ticarî ve siyasî açıdan önemini ortaya koyan bir diğer göstergeydi. Bunların haricinde hepsi de birer gemiyle olmak üzere pamuk, balık, çeltik ithal edilmişti. Basra'dan Bahreyn'e önemli miktarda hurma ihraç edilmekteydi. Bilhassa İngiliz tüccarları Bahreyn, Maskat ve Kuveyt üzerinden yaptıkları nakliyyede gümrük vergisi ödemedikleri için büyük miktarlardaki emtiâyı bu limanlar üzerinden başka yerlere nakletmekteydi. Bu ticarete paralel olarak Kuveyt'te kaçakcılığın yaygın hale geldiği dikkati çekmektedir⁹⁹. Geniş boyutlara ulaşan mevcut ticarete müşevve, sünbük, bakkare ve kancabaş türü orta büyüklükteki gemilerin yanında, beggale türü ağır tonilatolu gemiler de kullanılmıştı. Bahreyn'in Osmanlı hâkimiyetinde bulunmasına paralel olarak Müslüman tüccarlara ait olan bu gemilerin tamamında Osmanlı bayrağı dalgalanmaktaydı¹⁰⁰.

Bayreyn'den sonra deniz ticaretinde bir diğer önemli güzergâh Kuveyt'ti¹⁰¹. Bu şehir, körfezin kuzeybatısında, Şattularap'ın güneyinde Irak ile Arabistan toprakları arasındaki bölgede yer almaktaydı. Kuveyt, sahip olduğu coğrafi konumu dolayısıyla, 19. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştu. Bu mücadele yüzyılın sonlarına doğru yoğunlaşmıştır. Önce Emirlik şeklinde idare edilen Kuveyt, zamanla Basra

⁹⁹ BOA, A. MKT. MHM, nr. 383/26.

¹⁰⁰ Maskat ahalisinin gemilerinde kullandıkları Osmanlı Sancağı eski olunca yerine yenisini kullanmak istediklerini 10 Kasım 1866 tarihinde Basra Kaymakamlığı'ndan Bağdat Valiliği vasıtasıyla merkeze bildirilmişti. Buna verilen cevapta, bu talebin politik yönleri de dikkate alınarak değerlendirileceği ifade edilmiştir: BOA, A. MKT. MHM, nr. 367/54.

¹⁰¹ BOA, A. MKT. MHM, nr. 383/26.

Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi haline getirilmişti¹⁰². Kuveytlielerin önemli kısmı gemicilikle uğraşıyordu ve Fars, Sind ve Hind sahillerine ticaret yapabilmekteydi. Bu ticarete kumaş, muhtelif emtiâ ve hurma büyük bir yekun tutmaktaydı. Basra'dan Kuveyt'e kumaş yollanıyordu. Ayrıca, buğday, arpa, tahta, kahve, ağaç, pirinç, balık, şeker ve çeltik çeşitleri aralıklarla ve çok az miktarda ithal edilmişti. Basra'nın en önemli mahsulü olan hurma, Kuveyt Limanı'na gönderilmekteydi. Kuveyt'te de hurma yetiştiğine göre bu miktarın önemli bir kısmı İngiliz tüccarı vasıtasıyla buradan başka bölgelere nakledilmekteydi. İngiliz tüccarları böylece Osmanlı limanlarına gümrük vergisi ödemekten kurtulmaktaydı. Kaçakçılık ta çok artmıştı. Osmanlı idarecileri bunu önlemek için bölgede yeni bir gümrük sistemi uygulama kararı almışlardı¹⁰³. Az ve seyrek olmak üzere muhtelif emtiâ, hasır, odun, tahıl, arpa, meyve, çeltik ve zerzevat Kuveyt'e ihraç edilen diğer türler arasında yer almıştır. Umumiyetle müşevve, şeviî, bakkare, kancabaş ve beggale tiplerinde olmak üzere orta ve büyük tonilatolu gemilerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nakliye vasıtalarının tümünün Osmanlı tüccarına ait olması ve Osmanlı bandırası taşıması, bu dönemde Kuveyt'teki Osmanlı hakimiyetini gösteren önemli delillerden biri olmuştur¹⁰⁴.

Deniz yolu ile ticarete diğer önemli merkezler ise körfezdeki *Harc*, *Çark*, İran'a bağlı *Kays Adası*, Hürmüz Boğazı'nın İran tarafındaki *Bender Abbas*'ın hemen güneyindeki *Heşm*, Arabistan Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, körfez'in güneybatısında ve Bahreyn ile Katar'ın hemen kuzeyinde bulunan *Katîf*, *Bender Havz*, Körfez'in güneyinde bulunan Hürmüz Boğazı'na doğru Korsanlar Kıyısı diye bilinen *Şarca*, *Re'su'l hayme*, Basra Körfezi'nin kuzeydoğusunda İran kıyılarında yer alan bir liman şehri olan *Bender-i Rih*, körfez'in İran tarafındaki liman şehirlerinden *Bender Cassim*, körfezin güneyinde Hürmüz Boğazı'nın İran tarafındaki kıyıdaki *Bender Abbas*, Basra Körfezi'nin doğusundaki İran kıyılarında bulunan *Taheri*, aynı körfezin kuzeyindeki İran kıyılarından denize dökülen nehrin kenarında bulunan *Kec*, Basra'nın doğusundaki İran'a ait küçük körfezde yer alan *Maşur*, Basra

¹⁰² BOA, AD, nr. 851, s. 20, 74.

¹⁰³ BOA, A. MKT. MHM, nr. 383/26.

¹⁰⁴ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 66-67.

Körfezi'nin güneyinde, Hürmüz Boğazı'na yakın bir bölgede İran'ın en önemli liman şehirlerinden *Lince*, körfez'in kuzeydoğusunda, İran kıyılarında yer alan *Ebu Şehr* (Bender-i Buşîr adıyla da bilinmektedir)¹⁰⁵, körfez'in kuzeyinde İran sahilinde *Künûkûn*, tam kuzeyindeki *Deylem*'i saymamız mümkündür. Burada ticaret yapan gemi kaptanları çoğunlukla İran ve Osmanlı bandrası tercih etmekteydiler¹⁰⁶.

Basra Limanı'nın Körfez haricindeki dokuz noktayla olan ticari bağlantısı bulunuyordu. Bunlardan üçü, güneydeki Hürmüz Boğazı'nın doğusunda ve Körfez'in devamı mahiyetinde olan Uman Körfezi kıyılarında yer almaktaydı. Uman'ın önemli iskeleleri Maskat ile Sur Limanları'ydı. Bunların haricinde, ticaret yapılan Yemen ve Cidde Limanları ise Arabistan Yarımadası kıyılarında bulunuyordu. Cidde, Mekke'nin ve aynı zamanda Arabistan'ın Kızıldeniz kenarındaki en önemli limanıydı¹⁰⁷.

Basra deniz ticaretinde Bombay'ın ayrı öneminin olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁸. Burası Hindistan'ın kuzeybatı kıyılarında yer alan en önemli limanı ve ticaret

¹⁰⁵ Basra, Kuveyt ve civar yerler ahalisinin sık sık gidip geldikleri ve ticaret yaptıkları İran'a bağlı Bender-i Buşîr'de bir Osmanlı Şehbenderliği açılarak 5000 kuruş aylıkla Ahmet Efendi şehbender tayin olunmuştur (5 Ekim 1871). Böylelikle ekserisi Sünni olup ticaret için oralara giden ve Şiiilerin baskı ve haksızlıklarına maruz kalan Osmanlı vatandaşları rahat bir nefes almış olacaktı: BOA, **İ. HR**, nr. 252/14954.

¹⁰⁶ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 68-77.

¹⁰⁷ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 425/95. Umman üzerinde ticari faaliyetleri vasıtasıyla hâkimiyetini kuran İngiltere, bölgede özellikle Fransa ile de mücadele halindeydi. Basra'dan kancabaş tipi Osmanlı bandrası taşıyan gemilerle ticaret yapıyordu ve Basra'dan hurma gidiyordu. Hindistan Yolu üzerinde bulunması ve ticari ehemmiyetinden dolayı çoğunlukla İngiltere'nin kontrolü altında kalmıştı. Maskat'tan Basra'ya önemli miktarlarda kumaş ve karışık emtiâ gelmekteydi. Basra'nın kumaş ihtiyacını karşılamasına katkıda bulunan Maskat'ın bunun karşılığında Basra'dan önemli miktarda hurma ithal ettiği anlaşılmaktadır. Ticareti gerçekleştiren gemiler ise danki, kancabaş ve beggale türü orta ve büyük tonajlıydı. Bunların büyük kısmında Osmanlı ve az bir kısmında da İngiltere ve İran bandrası taşıyordu. Sur, yine Umman'ın önemli limanlarından biriydi. Sur'dan kumaş gelirken karşılığında bu bölgeye hurma yollanmıştı. Burada da kancabaş ve beggale tipi geniş hacimli gemiler kullanılmıştı. Gemiler Osmanlı tüccarına aitti: Yemen, Arabistan yarımadasının en güney ucunda yer alıyordu. Yemen'in çevresi Kızıldeniz ve Uman Denizi ile çevrilidir. Yemen'e Basra'dan hurma gidiyordu. Basra'ya Yemen'den kumaş getiren gemilerin dönüş seferlerinde ise Basra'dan hurmayı yükleyip Yemen'e gidiyordu. Söz konusu emtiâyı taşıyan gemilerin tamamı, büyük tonajlı beggalelerden ibaret olup ekseriyeti Osmanlı bandrası, çok küçük bir kısmı da İran bandrası taşımaktaydı. Cidde'ye karışık emtiâ ve hurma ihraç edilmişti. Beggale türü büyük tonajlı gemilerin yarısında Osmanlı ve kalan diğer yarısında da İngiliz bandrası bulunmaktaydı: Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 78-84.

¹⁰⁸ BOA, **A. MKT. UM**, nr. 416/58.

merkezidiydi. Bombay Limanı'na gelen mallar buradan denizaşırı pek çok bölgeye taşınırken, dışarıdan gemilerle gelen mallar da buradan Hindistan'ın iç bölgelerine ve diğer yerlere nakledilmekteydi. Bombay'dan Basra Limanı'na kumaş geliyordu. Ayrıca, kömür nakliyatı da yapılmaktaydı. Basra'dan Bombay'a ihraç edilen hurmanın miktarı çoktu¹⁰⁹. Basra'dan Hindistan'a yapılan hayvan ihracı da önemli bir yer tutmuştur. Bu ticaret bazen devlet tarafından yasaklanmaktaydı. İki liman arasında geniş hacimdeki ticareti gerçekleştiren gemilerin çok büyük bir kısmı, okyanuslara dayanıklı beggale türünde gemilerdi. Bunun yanında, daha çok İngiliz bandırası taşıyan, danki türü gemiler de söz konusu nakliyatta kullanılıyordu. Mübadeleyi gerçekleştiren gemilerin önemli bir kısmı Osmanlı bandırası taşıırken, kalan kısmı da İngiliz ve İran bandırası taşımaktaydı. Basra'dan Hindistan'a tuz da taşınıyordu¹¹⁰.

Basra Körfezi, bir dönem Afrika'dan getirilen köle ticareti için önemli bir istasyondur. 13 Mayıs 1871 tarihinde İngiltere Sefareti tarafından bildirildiğine göre; Afrika'dan getirilen zenci köleler Basra Körfezi'nde satılmakta ve Basra Kaymakamlığı da konuyla ilgili elinde herhangi bir talimat olmadığı gerekçesiyle bunu engellememekteydi. Osmanlı Hükümeti'nden, esir ticaretinin önlenmesi için Basra Kaymakamlığı'na talimatname gönderilmesi talep edilmekteydi¹¹¹.

Basra Körfezinde gemi güzergâhları hususunda 1873 yılı ortalarında önemli düzenlemeye gidilmişti. Gerekçe olarak *Bâb-ı Mendeb*'ten *Bahr-i Muhit* tarafına çıkacak tüm gemilerin mutlaka Aden'e uğramaya mecbur bulunmaları gösterilmişti. Buna göre Basra Körfezi ile Kızıldenizi'nde ve Hint Denizi'nde seyrüsefer edecek gemiler hakkında yeniden düzenlenip birkaç gün sonra uygulamaya konulacak Bahriye Nizamnamesi 12 Temmuz 1873 tarihinde *Bombay Government Gazette*'sinde yayınlanmıştı¹¹².

¹⁰⁹ BOA, A. MKT. UM, nr. 411/58.

¹¹⁰ BOA, A. MKT. MHM, nr. 385/56.

¹¹¹ BOA, HR. TO, nr. 246/5. Basra'da zenci ticareti için ayrıca: BOA, İ. MSM, nr. 29/822; İ. MSM, nr. 29/29/823; İ. MSM, nr. 29/827; İ. MSM, nr.29/828; *Cevdet-İktisat* (C. İKTS), nr. 6/254.

¹¹² Bu önemli nizamname için: BOA, HR. SYS, nr. 90/9.

D. VERGİLER VE GÜMRÜK İDARESİ

Basra'da toplanan vergiler öncelikle merkezi hazineye aktarılıyordu. Daha sonra buradan şehrin ihtiyaçları karşılanıyordu. Osmanlı Hükümeti zaman zaman vergilerin yerel idarecilerce tasarruf edilmesi taleplerine kesinlikle sıcak bakmamaktaydı¹¹³.

Basra için ticaretin artması şüphesiz doğal olarak gümrük gelirlerinin de artışa neden oluyordu. Gümrükler, hem Basra ve hem de devlet için önemli bir gelir kaynağı haline gelmişti. Basra'da 17. asırda gümrük vergisi, herkes için %5 idi. Fakat beylerbeyi için de ayrıca % 4 oranında bir vergi tahsil edilmekteydi. Beylerbeyinin bilhassa deve ve hurma satışlarından aldığı bu para kendisine büyük kazanç temin etmekteydi. Daha sonra gümrük vergisi, Avrupalılar için % 3 ve diğer milletler için % 7 olmuştur. 18. Yüzyılda İstanbul, İzmir, Halep, Şam ve Mısır gibi şehir ve bölgelerden Basra'ya çok sayıda tüccar gelmekte ve Avrupalı tüccarlarla alışveriş yapmaktaydı. Bu tüccarların bir kısmı da mallarını, Dicle ve Fırat yoluyla daha başka bölgelere naklettirmektedirler. Bunlardan önemli oranda vergi kazancı oluyordu¹¹⁴.

Basra Limanı ve limanın hemen devamında mevcut olan gümrük idaresi iç içe girmiş bir yapı arz etmekteydi. Bu yapıyı meydana getiren liman ve muhtelif amaçlar için inşa edilmiş olan binalar topluluğu bir kompleks halinde oldukça geniş bir alana yayılmaktaydı. Kara gümrüklerine nazaran, Basra gümrük idaresinin müstemilâtı daha fazlaydı. Liman ve gümrük binalarının bulunduğu mevki'de zaman zaman inşaat ve tamiratla ilgili birtakım faaliyetlerde bulunulmuştu.

Basra liman ve gümrük idaresi, bu bölgenin iktisadî ve ticarî hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Osmanlı idaresi ise, diğer gümrük idarelerinde olduğu gibi Basra liman ve gümrüğünün her alandaki muhtelif ihtiyaçlarını karşılama konusunda imkânları ölçüsünde tasarrufta bulunmuştu. Rüsûmat Emâneti'nin kurulmasına kadarki dönemde Basra Gümrüğü, diğer gümrüklerde olduğu gibi, kısmen eminlik ve kısmen de ihale ve iltizam suretiyle idare olunmuştur. 1860'da

¹¹³ BOA, A. MKT. MHM, nr. 239/30.

¹¹⁴ Zevra, No: 18, 6 Receb 1286, s. 36.

gümrüklerde iltizam usulünün kaldırılarak taşradaki bütün sahil ve kara gümrüklerinin on yedi emânete ayrılıp her birine emin unvanıyla birer müdür tayin olduğu belirtilmişti. 1870’de Emtiâ Gümrük Emaneti’nin Rüsûmat Emaneti’ne çevrilmesiyle taşradaki gümrük emanetleri de müdürlük adını almıştı¹¹⁵.

Buna göre Basra Gümrüğü, başında bir eminin bulunduğu emânet biçiminde idare edilmekteydi. Basra Rüsûmat Emâneti, 1870’den sonra Basra Rüsûmat Müdüriyeti adını alarak faaliyetlerine devam etmişti. Basra’daki gümrük idaresi, Basra’nın Bağdat’a bağlı olduğu dönemlerde, Bağdat Gümrük İdaresi’nin emri altındaydı. Bu durum Basra’nın vilâyet ve mutasarrıflık şeklinde yönetildiği dönemlerde de sürmüştür. Bilahare, 1884’te Basra’nın kesin bir şekilde ayrı bir vilâyet haline getirilmesiyle Basra’daki Rüsûmat Müdürlüğü tamamen müstakil bir hal almıştır. Bunun dışında Basra Rüsûmat Müdüriyeti’ne bağlı olup Basra’nın mülhakâtında bulunan kaza ve nahiyelerin de kendi bünyelerinde birer rüsûmat me’muriyeti mevcuttu. Bu dönemde Basra Rüsûmat Müdüriyeti’ne bağlı mülhakat memuriyetleri şunlardı: Handik, Devha, Zübeyr (muhafaza me’murluğu), Kurna, Ebu’l-hasib, Da’îci, Devâsir, Nüşve, Fav, Sûkuşşuyuh, Katif, Uceyr, Dârin, el-Ukre, Gülânber, Müşerreh ve Mesîde¹¹⁶.

Babîali, 1864 nizamnamesi yürürlüğe girmeden az önce Basra vergi sisteminde önemli bir değişiklik yapmıştı. 15 Ocak 1864 tarihli karara göre Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin mazbatası içeriğine uygun olarak, o ana kadar Basra’da olup hazine için her hangi bir vergi alınmayan araziden 1862 senesi Eylül’ünden itibaren vergi alınması uygun bulunmuştu. Alınması kararlaştırılan vergi karşılık olmak üzere Basra Sancağı’nın maliye ve yazı işlerinde çalışan kâtipler ile sandık sarraflarının maaşlarına zam yapılması uygun bulunmuştu. Ayrıca maaşsız olarak Tahkik Meclisi Kâtipliği yapan Halil Efendi’ye de maaş verilmesi uygun bulunmuştu¹¹⁷.

Basra Gümrüğü’nde bazı mallara gümrük muâfiyeti uygulanmaktaydı. Pamuk tarımını teşvik için pamuk tohumu ve pamuk makinelerinin gümrük

¹¹⁵ Davut Hut, “Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü”..., s. 29-30.

¹¹⁶ Davut Hut, Aynı tez, s. 29-37.

¹¹⁷ BOA, İ. MVL, nr. 500/22628.

vergisinden muaf tutulması; zahire kıtlığında Hindistan'dan gelen buğdaydan alınan verginin altı ay müddetle kaldırılması, demiryolu malzemelerinin gümrük vergisi haricinde tutulması gibi uygulamalar bu muâfiyet uygulamalarından bazılarıydı¹¹⁸.

Gümrük mevzuatı önemli olduğu için Osmanlı Devleti başarısız memurları hemen görevden alıyordu. Buna karşılık işini iyi yapan memurlar ödüllendirilmekteydi. Mesela 25 Nisan 1864 gümrük işlerini istenilen şekilde idâre edemeyen Basra Gümrük Müdürü Ahmet Efendi azledilip yerine mahallince vekâleten seçilen Merkez Başkâtibi Feyzi Efendi'nin memuriyeti onaylanmıştı. Ayrıca 2.000 kuruş olan gümrük müdürü maaşı 3.500 kuruşa çıkarılmıştı¹¹⁹. Aynı şekilde 1866'da senenin ilk üç ayında elde edilen gümrük geliri geçen senenin gelirinden 428.000 kuruş fazla çıkmasında üstün hizmet ve gayretleri görülen Basra Gümrük Müdürü Yakup Efendi'nin İstabl-ı Âmire müdürlüğü payesi mirmîranlığa ve yine aynı şekilde memuriyetinde üstün gayretleri görülen Bağdat Rûsûmât Nazırı Asaf Efendi'nin de ikinci sınıf olan rütbesi birinci sınıf mütemâyizîne yükseltilerek kendisine dördüncü rütbeden bir adet Mecidî nişanı verilmişti¹²⁰.

Bu arada zamanla Kuveyt'in ticaretteki önemi ve kaçakçılık artınca buraya yeni bir gümrük idaresi yapılması keyfiyeti ortaya çıkmıştı. Neticede Basra ile Maskat arasında Basra'nın kilidi mesabesinde olan Kuveyt'te bir gümrük kapısı açılması uygun bulundu (27 Mayıs 1867). Bu gümrüğün Kuveyt Şeyhliği tarafından idare olunması kararlaştırıldı. Fakat şeyhin gümrük nizamını bilmemesinden dolayı bazı yasa dışı hareketlerde bulunmasının her zaman mümkün olabileceği dikkate alınarak, oraya özel bir memur gönderilip gönderilmemesi hususunda Bağdat Valiliği'nin görüşü sorulmuştu¹²¹.

Ticaret geliştikçe gümrük binalarının yenilenmesi veya büyütülmesi gerekiyordu. Mesela Basra ve Ammara mutasarrıflıkları merkezinde bulunan vergi dairelerinin fizikî şartları elverişsiz olduğu için Rûsûmât Emaneti'nin teklifi ile Basra

¹¹⁸ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 29-37.

¹¹⁹ BOA, **İ. MVL**, nr. 506/22869.

¹²⁰ BOA, **İ. DH**, nr. 547/38076.

¹²¹ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 383/26.

Rüsûmât Müdüriyeti'nin bir saat uzaklıktaki *Aşar Boğazı*'na nakl olunmasına ve burada yapılacak kargir binalar için tahmin olunan 201.000 kuruşun kendi hasılâtından karşılanmasına izin verilmişti (14 Nisan 1870)¹²². 1875 yılı sonlarına doğru Basra Rüsûmât İdaresi'nin etrafında olup Dicle Nehri'nin taşmasıyla yıkılan setlerin 18.260 kuruş harcanarak tamir olunmasına izin verilmişti¹²³.

Basra ticaretinde karşılığın önemli bir sorun mal kaçakçılığıydı. Bunu önlemek için sık sık tedbir alınması gerekmişti. Mesela Temmuz 1869 tarihinde Basra Körfezi'ndeki gümrüklerde yapılan mal kaçakçılığının yerli gemi sahipleri ve kaptanları tarafından yapıldığı kesinlik kazanınca, araştırma derinleştirilmişti. Neticede bu işte buraya gelip-giden İngiliz gemilerinin ilgisinin olmadığı anlaşılmıştı. Yerli gemilerin aldıkları eşyâları hangi limana götüreceklerini beyan edip oraya vardıklarında da gemi sahipleri tarafından belirli bir süre içerisinde gümrük ilmühaberi ibraz etmeleri durumunda kaçakçılığın önlenebileceği Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın konuyla ilgili daha önceki yazısını cevap olarak İngiltere Sefareti tarafından rapor edilmişti. Fakat aynı belgede Hindistan limanlarına giden İngiliz gemilerinin yükleri hakkında ilmühaber istenmemesi gerektiği de vurgulanmıştı¹²⁴.

E. BASRA'DA ULAŞIM VE HABERLEŞME

1. Ulaşım Araçları

Coğrafi etkiler nedeniyle Basra ve bağlı mahallerde ulaşım yolu olarak genelde nehirler kullanılmaktaydı. Basra'ya bağlı Amara'nın iki yakasını bir birine bağlayan köprü dubalar üzerinde ahşap yapıydı. Küçük, üzerinde hurma ağacından yapılı, köprüler bulunuyordu. Müntefik'te Garraf Nehrinde su bulunduğu zamanlar ulaşım genellikle nehirden gemiler vasıtası ile olmaktaydı. Bu nehirden çok sayıda ufak cetveller ayrılmakta ve sel olduğu zaman bölge tamamen bir bataklık haline gelmekte, bu nedenle de yolculuk yapmak zorlaşmaktaydı. Garraf'ta su bulunmadığı

¹²² BOA, **İ. DH**, nr. 610/42494

¹²³ BOA, **İ. ŞD**, nr. 29/1386.

¹²⁴ BOA, **HR. TO**, nr. 245/21

zamanlar (Temmuz-Ekim ayları) yolculuk karadan yapılır ve gelen giden yolcuların ayak izleri yolun göstergesi ve rehberi olurdu. Necid Sancağı'nda yolculuk, sahil kenarında olunca deniz yolu ile sahiliden uzaklaştıkça da karayolu ile yapılmaktaydı. Bu bölgenin büyük bir kısmı kumla kaplı olduğundan, şose yolu yapmak imkânsız ve zordu. Dolayısıyla yolculuğa çıkan Basralılar hayatlarını bu yolları bilen rehberlere ve kabilelerini de kervancılara emanet etmek zorundaydılar¹²⁵.

Basra'dan Kurna'ya ve oradan da Şatra-Amara, Alişarki, Aligarbi, Kuttu'l-Amara ve Bağdat'a kadar ulaşım Dicle nehri üzerinden yapılmaktaydı¹²⁶. Ulaşım araçları ise Uman Osmanlı İdaresi Vapurları olup Musul, Fırat, Rusafe, Bağdat ve Meskene adlarıyla beş vapur ve onlara bağlı 2-3 duba kullanılıyordu. Bunun yanı sıra İngiliz Lynch şirketinin Mecidi ve Halife adları ile bilinen iki faaliyeteydi. Ayrıca halka ait olan küçük büyük yaklaşık 250 adet küçük yelkenli gemilerle ulaşım sağlanıyordu. Bu muhtelif vapurlar, 60.000 okkadan 300.000 okkaya kadar yük çekebilmektedir. Basra kazası ile Amara livası dâhilinde ulaşım araçları sadece yelkenli gemiler ile *belem* ve *meşhuf* edilen küçük kayıklarla mümkündü. Basra'dan Zübeyir bölgesine yük taşımacılığı ise katırlarla yapılıyordu. Necid kazasında ulaşım aracı olarak sadece develer kullanılmaktaydı. Şehir ve köylerin içinde ise, ulaşım bazen katırlarla ve bazen de merkeplerle yapılıyordu. Sahillerde ulaşım yelkenli gemiler ile sağlanmakta ve Basra'dan Bahreyn'e kadar mil vapurları on beş günde bir sefer düzenlenmekteydi. Müntefik livasındaki, ulaşım ise Kut kasabası karşısında Garraf nehri boğazından Hey, Kale-i Sükker ve Şatra'dan geçerek Nasıriye'nin on beş dakika doğusunda bulunan kaynağına ve ondan Sükü's-Şüyûh, Hammar ve Kurna'ya kadar Fırat nehri üzerinde gemi işletilmekteydi. Yalnız Garraf Nehri kurduğu zaman ulaşım araçları olarak katır ve merkepler kullanılıyordu¹²⁷. Ticaret maksadıyla gelen vapurlardan da istifade edildiği anlaşılmaktadır¹²⁸.

¹²⁵ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 156-158.

¹²⁶ **Zevra**, No: 18, 6 Receb 1286, s. 36.

¹²⁷ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 156-158.

¹²⁸ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü"..., s. 16, 23 vd.

19. Yüzyılın başlarında Hindistan, Avrupa, Osmanlı Devleti ve Bağdat ile Basra arasında posta vapurları işlemeye başlamıştı. Bu vapurların bir kısmı Osmanlı bayrağı taşıyordu¹²⁹.

Midhat Paşa'nın girişimleri ile Basra'nın üst tarafında bulunan Kurna'ya ve Avrupa'ya gitmek üzere Hindistan'dan gelen mektupları da yine nehir yoluyla Bağdat'a naklî sağlanmıştı¹³⁰. Daha sonra Basra'dan Kurna'ya oradan da Kuttu'l-Amara'ya ve Bağdat'a kadar emanet eşya kabul eden posta düzenli hale geldi. Basra'dan Müntefik'e ve Necid'e yalnız mektup kabul edilmekte, emanet eşya taşınmamaktaydı. İki liva içindeki posta işlerini zabtiye kuvvetleri yürütmekteydi. Basra-Bağdat arasında posta işleri buharlı gemilerle ve diğer kasabalar arasında ise meşhuf edilen araçlar ile yapılmaktaydı. Basra'dan Necid'e kadar postalar ise hecin develeriyle ulaştırılmaktaydı¹³¹.

2. Telgraf Hizmetleri

Basra ile haberleşmede Bağdat çok önemliydi. Bağdat'ta 1860'da telgraf idaresi kurulmuştu. 1861'de de ilk defa İstanbul'dan Bağdat'a hat çekilmişti. Bu hat için İngiltere ile oldukça kapsamlı bir mukavele yapılmıştı¹³². İnşasına başlanan Bağdat-Basra telgraf hattı 1865 sonlarına doğru tamamlanmıştı. Bu hat için İngiltere'den kredi alınmıştı¹³³. Böylece Avrupa-Hindistan telgraf hattı, Anadolu-Irak telgraf hattı üzerinden Fav şehrinde birleşti. Bağdat Valisi Midhat Paşa, Salahiye'den Diyarbakır'a, Bağdat'tan Hanikin'e, Basraya uzanan telgraf hattından Amare'ye ve Tikrit-Ane arasına hatlar çektirmişti. Yine Sükuşşuyuh'da bulunan telgrafhane, Müntefik Eمارeti'nin mutasarrıflığa dönüştürülmesiyle mutasarrıflık merkezi olan Nasırı'ye ye nakledilmişti¹³⁴.

¹²⁹ BOA, A. MKT. UM, nr. 411/58.

¹³⁰ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği"..., s. 58-60.

¹³¹ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 158-159

¹³² Mukavele için bkz. **Muâhedât Mecmû'ası**, C: I, Hakikat Matbaası, Dersaadet 1294, s. 289-298.

¹³³ BOA, İ. HR, nr. 177/9766.

¹³⁴ Basra'ya bağlı Fav'daki telgraf hattında Türkçe ve yabancı dillerde telgraf kabul ediliyordu. Oradan da Hindistan ve Avrupa'nın her tarafına irtibat kurulabiliyordu. Telgraf hattı Basra'dan kuzeye doğru uzanır ve 60 km. sonra Kurna kasabasına kadar ulaşır. Bu kasabanın çıkışında hat iki kola ayrılır. Birinci kol Müntefik livası-Hammar-Sûkü's-Şüyûh-Nasriye-Semave-Divaniye ve Hille hattını takip ederek Bağdat'a kadar uzanır. Yalnız bu noktalarda sadece

Telgraf hatları için önemli bir sorun güvenliği¹³⁵. Zira hatların geçtiği bölgelerdeki yer alan ve zaman zaman isyan eden aşiretler hatları kesiyordu. Mesela Divaniye İsyanı'nda¹³⁶ asiler, Bağdat'tan Basraya uzanan telgraf hattını tahrip etmişlerdi. Bu hat aynı zamanda Avrupa-Hindistan arasındaki haberleşmeyi sağladığı için önemliydi¹³⁷.

Basra Körfezindeki telgraf hatlarında bölgede önemli menfaatleri bulunan İngiltere de devreye girmişti. Nitekim 1863 yılında Osmanlı ve İngiliz yetkililer arasında görüşmeler başlamıştı¹³⁸. Nihayet Hindistan ile Basra arasında denizin altından telgraf hattı döşenmesi hususunda mukavele yapılmıştı¹³⁹. Bu anlaşmaya göre; Osmanlı Devleti, Üsküdar'dan Bağdat'a kadar olan telgraf hattını Şattülarap Boğazı'na kadar uzatarak Hankin tarafından İran'ın karadan giden telgraf hattına bağlayacaktı. Bu hattın koruma ve tamir masrafları Osmanlı Devleti'ne ait olacaktı. Şattülarap Boğazında Osmanlı telgraf merkezinin yanında personel sayısı elliye geçmemek kaydıyla bir İngiliz telgraf merkezi kurulmasına izin verilecekti. Avrupa ile iletişimi kolay ve düzenli olarak sağlamak için Osmanlı Hükümeti telgraf merkezlerinde İngilizce bilen personel istihdam edecekti. Osmanlı Hükümeti bu

Nasıriye'de yabancı dil bilen personel vardır. İkinci kol ise Kurna'dan Şatra-Amara-Aligarbi-Kut-Aziziye ve oradan da Bağdat'a bağlanır. Bu telgraf hattı ile Osmanlıca, Farsça ve Arapçanın yanı sıra tüm Avrupai dillerinde telgraf alınır ve gönderilirdi: **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 158.

¹³⁵ BOA, **İ. DH**, nr. 603/42055.

¹³⁶ Divaniye Sancağı, kerbela ve Müntefik Sancakları arasında bulunuyordu. Fırat nehrinden ayrılan kollar ile etrafı çevrilmiş geniş bir araziye sahipti. Bölge sosyal yaşamında aşiret ve kabilelerin etkisi büyüktü. Bölgeye atanan Osmanlı idarecileri bu aşiretleri çeşitli idari uygulamalarla yönetmeye çalışmaktaydı. Mezhep sorunları bulunuyordu. Divaniye halkı Şii mezhebindeydi. Aşiret reislerinin de vergi vermeme meseleleri bulunuyordu. Midhat Paşa vali olunca bu işe el attı. Bölgede araştırmalar yaptırdı. Yeni yatırımlara gidildi. Asker gönderildi. 1869'da isyan halinde olan aşiretlere karşı askeri operasyon başlatıldı. Niticede Afek, Degara, Cüleyha, Behahişe, Albu Sultan, Cibur ve Hazail aşiretlerinin karıştığı isyan bastırıldı. 23 kasım 1869): Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", s. 83-93.

¹³⁷ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği"..., s. 58-60.

¹³⁸ İki ülke arasında 20 Ekim 1863 tarihinde Hindistan telgraf hatlarının ayrı ayrı iki hat ile Avrupa telgraf hatlarına bağlanması için Bağdat'tan Basra'ya ve Hankin'e kadar iki ayrı telgraf hattının inşası hususunda görüşmeler yapılmıştı. Bununla ilgili Osmanlı Hükümeti'nin teklifi İngiliz Hükümeti'ne gönderilmişti. Buna göre; Bağdat'tan Basra'ya kadar iki tel olarak inşa olunacak telgraf hattının masrafları Osmanlı Hükümetince karşılanacak ve sadece haberleşme amacıyla kullanılacaktır. İngilizlerin idaresindeki Hindistan Hükümeti de deniz altından Basra'ya veya Şattü'l-Arab Boğazı'nın ileride belirlenecek olan bir yerine kadar olan kısmı inşa edecektir. Bu hat üzerinden Hindistan Hükümeti'nin elde edeceği gelirin bölüşülmesi hususu ileride kararlaştırılacaktır ve bu anlaşmak on sene yürürlükte kalacaktır: BOA, **HR. TO**, nr. 468/64.

¹³⁹ Mesela: **BOA, C. NF**, nr. 16/754

büyük hatta bulunan telgraf tellerinden bir tanesini sadece Hindistan ile Avrupa arasındaki haberleşmeye tahsis edecekti. Tahsil olunacak telgraf ücretleri belirlenin dışında alınmayacaktı ve tarafların telgraf muhasebeleri her üç ayda bir düzenli olarak yapılacaktı¹⁴⁰. Bir yıl sonra Bağdat ile Basra arasında inşa olunan telgraf hattı Hille'ye kadar uzatılmış ve kullanılmaya başlanmıştı¹⁴¹. Hille'ye kadar uzatılan telgraf hattının Divaniyye'ye kadar uzatılarak inşaatı bitirilince, burada açılacak telgrafhanenin müdürlüğüne 2.750 kuruş maaş ile Sivas Telgrafhanesi Müdürü İzzet Efendi'nin atanması uygun bulunmuştu. Memurun refakatine ise 750 kuruş maaş ile Musul Telgrafhanesi Muhabere Memuru Ali Haydar Efendi tayin olunmuştu. Ayrıca bu hattın korunmasında görevlendirilecek 5 adet surre çavuşlarına 350'şer ve bir adet başçavuşa 500 ve 2 adet hademeye de 200'er kuruş maaş verilmesi uygun görülmüştü (21 Mart 1864)¹⁴². 1864 Mayısına gelindiğinde Hindistan telgraf hattının karadan Fav'a olan hat ile birleşmesinden dolayı Fav ve Basra telgraf müdürlüklerine 3.500 kuruş maaş ile Hacı Kâmil ve Trablusşam Telgraf Müdürü Serveri Efendiler tayin olunmuşdu¹⁴³.

Daha sonra Meclis-i Vâlâ'nın mazbatası üzerine Üsküdar'dan Basra'ya kadar inşa olunan telgraf hattında¹⁴⁴ görevlendirilen memurların maaşları ile diğer masraflar için Bağdat Valiliği'nden gönderilen 505.867 kuruş hazinece teslim alınmıştı¹⁴⁵. Bağdat'tan Basra'ya oradan Fav'a ve bir kolu da Hankin'e kadar uzanan telgraf hatları inşası tamamlanınca, İngiltere tarafından da denizaltına döşenen kablo Fav'a çıkarılarak diğeriyle birleştirilmişti. Telgraf hattında görevlendirilecek müfettiş ve memurların masrafları için gerekli olan 161.150 kuruşun bir kısmı muhtelif yerlerden ve bir kısmının da hazineden karşılanması uygun görülmüştür¹⁴⁶.

Gerektiğinde hatta bakım da yapılyordu. Mesela 1864 yazında Hindistan'dan Basra'ya kadar inşa olunan iki telli telgraf hattının bu kadar haberleşme yükünü

¹⁴⁰ BOA, **HR. TO**, nr. 473/15.

¹⁴¹ BOA, **İ. DH**, nr. 521/35516; **A. MKT. MHM**, nr. 293/23.

¹⁴² BOA, **İ. HR**, nr. 206/11861.

¹⁴³ BOA, **İ. HR**, 207/11920

¹⁴⁴ Hattın inşası için: BOA, **İ. MVL**, nr. 509/22991; **İ. MVL**,nr. 549/24644; **A. MKT. NZD**, nr. 259/59; **A. MKT. NZD**, nr. 262/11; **A. MKT. NZD**, nr. 262/13; **A. MKT. UM**, nr. 366/29; **A. MKT. MHM**, nr. 284/48.

¹⁴⁵ BOA, **İ. MVL**, nr. 509/22991.

¹⁴⁶ BOA, **İ. HR**, nr. 208/12045; **İ. HR**, nr. 209/12095.

kaldıramayacağı Meclis-i Vâlâ'nın müzakerelerinde gündeme gelmişti. Ayrıca hatta bağlı direklerin tekrar elden geçirilerek Üsküdar'dan Sivas'a kadar olan telgraf hattına iki ve oradan Diyarbakır'a kadar olan kısmına da bir tel daha ilâve olunması uygun görülmüştü. Bundan başka Hindistan telgraf güzergâhının Bağdat kısmındaki hattın düzenli bir şekilde çalışması sağlamak üzere Halep Müfettişi Nahit Efendi 4.000 kuruş maaş ile bölgeye müfettiş tayin olunmuştu¹⁴⁷. Diğer taraftan Divaniye ile Basra arasında bulunan Draci adlı yerde bir telgraf merkezi kurulunca, merkezin müdürlüğüne 2.640 kuruş maaşla Hankin Telgrafhanesi memurlarından Kemal Efendi getirilmişti. Refakatine 1.920 kuruş maaşla eski muhabere memuru Nuri Efendi ve Fransızca muhabere baş memurluğuna da 1.920 kuruş maaş ile Kaloti tayin olunmuştu. Semava telgraf merkezi ise gereksiz bulunup iptal edilmiş¹⁴⁸ buradaki memurlar Basra ve Draci merkezlerine dağıtılmıştı¹⁴⁹. Bağdat havalisindeki telgraf hatlarında kullanılan ağaçtan direklerin tamir ve yenilenme ihtiyacı olduğundan bunların İngiltere'den getirilecek 300 adet galvanizli demir direklerle değiştirilerek, bedeli olan 49.500 kuruşun mahallî mal sandığından ödenmesi uygun görülmüştü (9 Eylül 1868)¹⁵⁰.

Daha sonraki dönemlerde Amara'da açılacak telgraf merkezi masrafının mahallî Mal Sandığından ve Basra'dan oraya götürecektelgraf telleri için gerekli olan demir direklerin ise 744 Sterlin olan bedelinin de hazineden ödenmesi Şura-yı Devlet'in mazbatası üzerine kararlaştırılmıştır (12 Nisan 1869)¹⁵¹. Amara'dan Basra'ya uzatılması kararlaştırılan telgraf hattı için Avrupa'dan getirildikten sonra görülen lüzum üzerine Skalavya hattına sarfolunan alet ve edevat bedeliyle inşaat masrafları olarak Bağdat Vilayeti'nden verilmiş olan 444.740 kuruş 16 paranın mahsup edilmesine ve Ammara telgraf hattı için şimdiye kadar harcanmasına izin verilmiş olan 361.580 kuruştan fazla verilen 83.160 kuruşun vilayete iadesine karar

¹⁴⁷ BOA, **İ. MVL**, nr. 509/23011.

¹⁴⁸ Budaha önce geçici olarak Kurna'da kurulan telgraf merkezinin Basra telgraf hattı inşaatı bittikten sonra Sûku'l-Arab'a taşınacağı ve Sûku'l-Arab civarında olan Semave'ye gönderilen Fransızca bilen muhabere memurlarının inşaat bitinceye kadar Kurna'da kalması gerektiği Bağdat Valiliği'ne bildirilmişti (Kasım 1864): BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 311/77; **A. MKT. MHM**, nr. 312/54.

¹⁴⁹ BOA, **İ. HR**, nr. 212/12269; **İ. HR**, nr. 213/12381.

¹⁵⁰ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 419/75.

¹⁵¹ BOA, **İ. ŞD**, nr. 13/619.

verilmiştir (22 Ocak 1873)¹⁵². Telgraf merkezi çalışmaları devam etmiş ve Müntefik Mutasarrıflığı'nın merkezi olan Nasiriye Kasabası'nda bir telgrafhane açılması uygun bulunmuştu. Hat için gerekli olan tel ve diğer malzemelerin ambardan, inşaat masraflarının da Bağdat Vilayeti Telgrafhanesi tahsisatından karşılanması uygun görülmüştü (Nisan 1873)¹⁵³. Ertesi yıl aynı biçimde Basra'dan Kuveyt'e kadar olan telgraf haberleşme hizmetinde çalışırken, maaşları nizamiye askerlerinin merkeze alınmalarından dolayı Mal Sandığına kalan 2 personel ile Kuveyt ile Necid arasındaki hatta yeni istihdam edilecek 4 adet personele verilmesi gereken 915 kuruşun hazineden ödenmesine izin verilmiştir¹⁵⁴.

Yukarıdaki hat güzergâhındaki telgrafhanelerde gerekli makineler Avrupadan sipariş ediliyordu. Nitekim Hindistan ile telgraf haberleşmesinin sağlıklı yürütülebilmesi için Üsküdar-Basra güzergâhındaki telgraf merkezlerinde ihtiyaç duyulup satın alınmak üzere Avrupa'ya sipariş verilen makine ve diğer malzemelerin bedeli 47.985 Frank'tı. Bu paranın hazineden ödenmesine 16 Kasım 1864'te izin verilmiştir¹⁵⁵.

3. Demiryolu Projeleri

Basra için önemli bir değişimi ifade eden Süveyş Kanalı inşaatının bitmesine yakın, bölgede büyük menfaati bulunan ve Hindistan sömürgeleri nedeniyle projeyi kuşku ile bakan İngiltere harekete geçmişti. İngilizler Fransız ve müttefiklerinin ileride buradan Hindistan'a saldırabileceklerini düşünüyordu. Hindistan bağlantısını güvenceye almak isteyen İngilizler, Akdeniz'i Basra körfezi'ne bağlayacak bir Fırat demiryolu projesi için Padişahı ikna etmişlerdi. Bu büyük proje teknik çalışmalara başlamadan önce çeşitli hazırlıklar gerektiriyordu. Öncelikle bölgede güvenlik sağlanmalıydı. Bu maksatla güzergâh üzerindeki aşiretlerle mücadele edildi. Halep'i Bağdat'a bağlayan yolun yarısında, Fırat üzerinde Deyr'e kadar olan yolu kontrol eden Hamra bedevileri yenilgiye uğratıldı. Ayrıca merkezi Deyr olmak üzere Zor adı

¹⁵² BOA, **İ. ŞD**, nr. 25/1162.

¹⁵³ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 452/17.

¹⁵⁴ BOA, **İ. DH**, nr. 692/48379.

¹⁵⁵ BOA, **İ. HR**, nr. 210/12127.

altında bir sancak oluşturulmuştu. Midhat Paşa da bölgenin güvenliği için elinden geleni yaptı¹⁵⁶.

Uzun süre Londra Sefareti ile konu hakkında yazışmalar yapılmış en uygun olacak hat hususunda görüş istenmişti. Mesela 1864 senesi başlarında Üsküdar'dan Halep'e oradan da Bağdat ve Basra'ya kadar uzatılmak üzere Mösyö Layard tarafından inşası teklif edilen demiryolunun General Çesniy'in teklifi olan Halep'e kadar yapacak demiryoluna tercih edildiğine dair Londra Sefareti'nden bir yazı gelmişti (11 Şubat)¹⁵⁷.

Nihayet Üsküdar'dan Bağdat'a demiryolunun ihalesi yapılmış ve İngiliz sermayesi destekli¹⁵⁸ ve bu ülke patentli bir şirket kurulmuştu. Adı Anadolu Demiryolu Kumpanyası olan şirketin imtiyaz sahibi Mösyö Stewart'dı¹⁵⁹. Buna göre Üsküdar'dan Konya ve Halep yolu ve Fırat Vadisi ile Bağdat'a ve oradan da Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bir demiryolu inşası için Londra ve Viyana'daki bazı bankerler tarafından vekil olarak İstanbul'a gönderilen İngiliz Stewart tarafından yapılan teklif uygun bulunup bunun için gerekli hazırlıklar ile anlaşmaların yapılması için ilgililere emir verilmiştir¹⁶⁰. Kasım 1867'de, inşa olunacak demiryolununun müteahhiti Mösyö Stewart'ın müvekkileri olan Mösyö Winsper ve Garayik'den aldığı vekaletname Viyana Sefareti'nden gönderilmiştir¹⁶¹.

Demiryolunun İskenderun'dan Halep'e ve Halep'ten Bağdat ve Basra Körfezi sahiline kadar olan kısmına dair oluşturulan karma komisyonda¹⁶² şartlar belirlenmiştir. Buna göre;

Madde 1- Bu hususa için gerekli olan para Osmanlı Devleti adına olarak yapılacak bir borçlanma ile sağlanıp yıllık yüzde dört hesabıyla faizi ve ana parası İngiltere tarafından temin edilecekti.

¹⁵⁶ Andreas David Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar** ..., s. 217-218.

¹⁵⁷ BOA, **HR. TO**, nr. 55/79. Ayrıca: **A. MKT. MHM**, nr. 335/11.

¹⁵⁸ BOA, **HR. TO**, nr. 118/116; **HT. TO**, nr. 58/30.

¹⁵⁹ BOA, **HR. TO**, nr. 469/46; **A. MKT. MHM**, nr. 396/22.

¹⁶⁰ BOA, **İ. MMS**, nr. 35/1444

¹⁶¹ BOA, **HR. TO**, nr. 106/83.

¹⁶² BOA, **HR. TO**, nr. 118/109; **HR. TO**, nr. 58/44.

Madde 2- Bu suretle bulunacak para komisyonun adına olarak İngiltere bankasına konulacak ve komisyon aracılığıyla yalnız demiryolun inşası için harcanacaktı.

Madde 3-Demiryolu için gereken tüm arazi tedariki işi Osmanlı Devleti'ne ait olacaktı.

Madde 4- Alınacak borç paranın faizinin düzenli olarak ödenmesi için aşağıdaki şartlar kabul edilecekti. Birinci şart; demiryolu yapılıp işletilmeye başladıktan sonra alınacak gelirin tümü veya bir miktarı alınan borcun faiziyle anaparasının ödenmesine tahsis edilerek İngiltere Bankası'na verilecekti. İkinci şart; İskenderun ve Basra limanlarının gümrük ve liman vergileriyle içerisinde demiryolu geçen diğer Osmanlı topraklarının bilinen gelirleri alınan borcun faiziyle anaparasının ödenmesi için adı geçen komisyona havale olunacaktı.

Madde 5- Osmanlı Devleti kendi askerlerini taşımak için alınacak taşıma ücretini aşmayacak bir ücret ile taşıma yapacak ve Osmanlı Hükümeti, İngiltere Devleti'ne bu demiryolu vasıtasıyla kendi ülkesine asker sevk etme imtiyazını vermeye söz verecekti.

Madde 6- Alınan borcun anaparası ile faizinin ödemesi bitinceye kadar söz konusu devlet ile hissedar komitesinin demiryolu, arazi ve alet-edevatı üzerinde kendi menfaatine kullanım hakkı olamayacaktı.¹⁶³

Bu gelişmeler yaşanırken müteahhit ve ortakları tarafından demiryolunun gelirinden alacakları payın yüzde dörde indirilmesi karşılığında demiryolu üzerinden Avrupa'dan gelip-gidecek mektup ve telgraflardan alınacak ücretin 25 yıllığına Demiryolu Şirketi tarafından alınmasına izin verilmesi teklif edilmişti¹⁶⁴. Bu çalışmalar hız kazanınca Fransızlar da devreye girmiş ve Basra Demiryolu projesinde Fransız sermayedarların yer almak istedikleri belirtmişti. Fransızlar böyle bir ortaklığa İngiltere'nin itirazının olmadığını belirtiyorlardı¹⁶⁵. Bu konuda Paris Şirketi Maliyesi tarafından Üsküdar'dan Basra Körfezi'ne kadar demiryolu inşası imtiyazının verilmesiyle ilgili olarak bir yazı da gönderilmişti. Demiryolunun 18 ay

¹⁶³ BOA, **HR. TO**, nr. 57/65: Maddeler sadeleştirilmiştir.

¹⁶⁴ BOA, **HR. TO**, nr. 469/31.

¹⁶⁵ BOA, **HR. TO**, nr. 117/5

içinde keşif işlemlerinin yapılacağı taahhüt edilmekteydi. İmtiyaz şartlarından bazı şunlardı:

1- İmtiyaz süresi demiryolu işlemeye başladıktan sonra 99 yıl olacaktır.

2- Tayin olunacak eşya ve sabit ve hareketli eşya ve aletlerin bahası dâhil olduğu hâlde inşaat için gerekli olan akçe toplamı üzerine Osmanlı Hükümeti şirketi yıllık yüzde sekiz temettü vermeyi taahhüt edecektir.

3- Demiryolunun işletilmesinden elde edilecek net gelir sermayenin tamamına oranla yüzde sekizden fazla temettü bıraktığı durumda bu temettü eşit olarak paylaştırılacaktır. Osmanlı Hükümeti yapılacak keşif masrafları olarak şirkete bir kilometre için bin iki yüz frank ödeyecektir. Osmanlı Devleti, her zaman eşit şartlarda yapılacak açık eksiltmelerde şirketin teklifini kabul edecektir. Yapılan keşif çalışmalarına nezaret etmek üzer Osmanlı Hükümeti bir komisyon oluşturacaktır¹⁶⁶.

Demiryolu güzergâhında Kale Şehrinden İstanbul'a oradan da boğazdan demir köprü vasıtasıyla Musul ve Basra'ya kadar uzanacak demiryolu inşası için Manş Şimendifer Kumpanyası da teklifte bulunmuştu¹⁶⁷. Aynı şekilde İstanbul'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanacak demiryolu inşası için Osmanlı Devleti tarafından şirket kurmasına onay verilen İngiliz Lord Dayling Andebolor tarafından da bir layiha hazırlanmış, şartlar ortaya konulmuştu¹⁶⁸.

Bir de İngilizlerin Hindistan ile bağlarını güçlendirmek amacıyla yapılmasını çok arzu ettiği Akdeniz ile Basra arasında bir demiryolu inşası girişimleri bulunuyordu. Osmanlı Devleti, kendi yararına olamayacağı gerekçesiyle bu hatta karşı çıkıyordu¹⁶⁹.

Demiryolu projeleri daha sonra da devam etmiştir. Mesela 19 Nisan 1875 tarihinde Akdeniz ile Basra Körfezi ve Karadeniz arasında demiryolu inşası maddelerini incelemek üzere oluşturulan komisyon tarafından bir layiha kaleme

¹⁶⁶ BOA, **HR. TO**, nr. 470/4

¹⁶⁷ BOA, **HR. TO**, nr. 453/34

¹⁶⁸ 14 Maddelik tarihsiz lâyiha: BOA, **HR. TO**, nr. 454/9; **HR. TO**, nr. 454/11.

¹⁶⁹ BOA, **A. MKT. MHM**,nr. 442/18.

alınmıştı¹⁷⁰ Bir sonraki sene Karahisar, Antalya, İskenderun, Halep ve Bağdat yoluyla Basra'ya kadar bir demiryolu inşası düşüncesine dair İngiliz mühendislerinden Mösyö William ve George Tomas'ın hazırladıkları bir diğer layihaya göre bir mil demiryolunun maliyeti 12.000 Sterlin olmak üzere toplam 18.000.000 Sterlin olacağı ve beş senede tamamlanabileceği öngörülmüştü¹⁷¹. Yine İstanbul ve Akdeniz'den Basra Körfezi'ne kadar uzayacak olan Anadolu ve Fırat Demiryolu Kumpanyası müdürü tarafından anlaşma şartlarıyla ilgili yeni bir layiha sunulmuştur¹⁷².

F. BASRA TERSANESİ

Osmanlı Devleti, 1517'de Mısır'ı fethiyle Süveyş Tersanesi'ne sahip olmuştu. Böylece Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na da açılmışlardı. Basra'nın Osmanlı egemlinliğine girişi burada yeni ve çok stratejik bir liman ile elde etmelerini sağlamıştı¹⁷³. Fethin akabinde Basra ve Lahsa eyaletlerini kurup, Bahreyn'i ilhak etmek suretiyle Basra Körfezin'de varlık göstermeye başlayınca bölgede bir tersaneye ihtiyaç artmıştı. Özellikle Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine girmesi ve Ceziretü'l-arab'ın batı ve güney sahillerinin alınmasıyla Arap Yarımadası kontrol altında tutulmaya çalışılmıştı. Basra'da kurulan tersane ile körfezin batı sahillerinde Portekiz hâkimiyeti engellenmek istenmişti¹⁷⁴.

Basra önemli bir stratejik mevkide bulunduğu için, Osmanlı döneminde tersanesi hareketli günler yaşanmıştı. Nitekim Kanuni devrinde Osmanlı deniz gücünün ikinci mücadele bölgesi olan Hint Denizlerine çıkmaları da yine önemli hadiselerle gerçekleşmişti. Yemen ve Habeş eyaletleri Kızıldeniz'in Basra ve Lahza eyaletleri de Basra Körfezi'nin korunması amacıyla organize edilen yeni siyasetine yön veren idari merkezler oldular. Hicaz'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve Ceziretü'l-Arab'ın Batı ve Güney sahillerinin alınmasıyla Arap Yarımadası kontrol

¹⁷⁰ BOA, **HR. TO**, nr. 458/50.

¹⁷¹ BOA, **HR. TO**, nr. 59/1

¹⁷² BOA, **HR. TO**, nr. 253/62

¹⁷³ İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire**, TTK, Ankara 1992, s. 22-23.

¹⁷⁴ İdris Bostan, "Basra Körfezi'nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)"..., s. 135.

altında bulundurulmaya çalışıldı. Böylece körfezin batı sahillerinde bulunan Arap Şeyhlikleri birkaç asır doğrudan veya dolaylı olarak Osmanlılarla ilişki kurmuş oldular. Neticede Süveyş Tersanesi ile Basra Tersanesinde hazırlanan donanmalar sayesinde mücadelelerini Hindistana ve Uzakdoğuy'a kadar ulaştıran Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz mücadelesini kazandığı gibi Hint Denizinde de etkili olmuştu¹⁷⁵.

Basra Beylerbeyiliğinin devamı şüphesiz ki Basra'da mevcut tersanenin faaliyeti ve yapılan gemilerin toplarla donatılmasıydı. 1563'de Beylerbeyiliğinin izniyle Basra Tersanesini gezen Portekizli bir ajan burada 5 yeni kadirga gemisinin yapıldığını rapor etmişti. Gemiler için gereken kereste Maraş dağlarından, Suriye ormanlarından temin ediliyordu. Kereste Birecik yoluyla Basra'ya ulaştırılıyordu. Gemilerin diğer bazı donanımları Diyarbakır, Bağdat ve Halep belyerbeliliklerinden temin ediliyordu. 1571 yılında donanma faaliyetlerine verilen önemi göstermek bakımından Basra'da Remle Kaptanlığı'nın kurulması dikkat çekicidir. Bu kaptanlık uzun süre varlığını korumuştur¹⁷⁶. Klasik dönemde Basra Tersanesi için gerekli kereste Maraş, Behinsi, Antep, Kâhta ve diğer bölgelerden de sağlanıyordu. Bu kereste Fırat Nehri vasıtasıyla Basra'ya taşınıyordu¹⁷⁷.

19. yüzyılın ikinci yarısında Basra tersanesi eski önemini yitirmiş olsa da yapılan ıslahatlarla ayakta tutulmaya çalışılıyordu. Özellikle Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği esnasında çok önemli gelişmelere şahit olmaktayız. 17 Ağustos 1863 tarihli çıkan bir iradeye göre; Basra Tersanesi'nin ıslahı için toplanan Meclis-i Bahriye'nin teklifi üzerine bu tersanenin tamir olunup ihtiyacı olan malzemelerin temin edilmesi uygun bulunmuştu. Tersanede bulunan çürük iki vapur yerine bütçenin elverdiği ölçüde Bağdat Valisi'nin de görüşü alınarak, Londra yerine buradan daha daha yakın, daha sağlam ve ucuz yapılması mümkün olan Bombay'da yeni iki vapur yaptırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Dicle'de işleyen vapura bir vapur daha ilave olunup tersane için gerekli olan personel ve levazımın tedariki için bir mektep ve fabrika yapılması

¹⁷⁵ BOA, İ. DH, nr. 533/36943; **Zevra**, No: 10, 9 Cemaziyelevel 1286, s. 19; İdris Bostan, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**..., s. 28, 135.

¹⁷⁶ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyiliği'nin Kuruluşu"..., s. 60; Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı** ..., s. 43.

¹⁷⁷ İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı** ..., s. 23.

uygun bulunmuştu¹⁷⁸. Çünkü bu vapurlar hem ticarî hem de askerî amaçlı kullanılıp Basra'nın güvenliğine büyük katkı sağlayacaklardı. Ayrıca Dicle'deki posta ve ticaret trafiğine de faydalı olacaklardı. Hatta bunlarla Cidde ve Yemen'e asker ve zahire sevki bile mümkün olabilecekti¹⁷⁹. Ertesi sene Basra Tersanesi'nin ıslah edilip çürüyen vapurlar yerine Tersane-i Âmire'den iki korvet vapurunun gönderilmesi ve çürük olan vapurlardan birinin öğrenciler için eğitim amaçlı laboratuvar olarak kullanılması, diğerlerinin de satılıp parasının gerekli olan yerlere harcanması istenmişti (8 Ocak 1865). Yine bu dönemde Basra Tersanesi Başbuğu Ahmet Bey yetersizliğinden dolayı görevinden alınmış yerine başka tayin yapılmıştı. Yapılan bu ıslahat çalışmalarıyla Basra'daki deniz gücü artmıştı. İleride Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra gerektiğinde Kızıldeniz ve tüm Arap Yarımadası sahillerinde varlığını hissettiren Osmanlı gemileri sayesinde bölge daha güvenli hale gelmiş olacaktı¹⁸⁰. Nihayet Basra Tersanesi'ne İzmir ve Bursa korvetlerinin yollanması uygun bulunmuş ve gerekli tayinler yapılmıştı¹⁸¹. Ancak yola çıkan bu korvetler seyir esnasında fırtınaya yakalanıp yara almışlardı. Bu gelişme üzerine korvetlerin İspanya'nın Kariks Limanı'nda tamirleri gerekmişti. Bunun için gerekli olan 100.000 Frank, Bank-i Osmanî'nin Fransa şubesine havalesi yapılmıştı¹⁸². Tamiratı biten gemiler Basra'ya ulaşmıştır¹⁸³.

Midhat Paşa 1870 yılında Basra Tersanesi'nin ıslahı için teşebbüse geçmişti. Bu konuda merkeze gönderdiği yazısında Basra Körfezi'nin Hint Okyanusu'nun Osmanlı toprakları tarafında oldukça önemli bir yere sahip olduğunu, bu nedenle Kızıldeniz ve Hint Okyanusu sahilleri ile Basra Körfezi'nde işleyen Osmanlı gemileri için geçmişte Basra'da bir tersane inşa edildiğini, ancak zamanla bu tersanenin harap olduğunu, bu tersanenin yeniden canlandırılması için daha önce İzmir ve Bursa korvetlerinin¹⁸⁴ Ümit Burnundan domatırlarak Basra'ya gönderildiğini, ayrıca bu korvetler ile Basra tersanesindeki diğer gemilerde istihdan

¹⁷⁸ BOA, A. MKT. MHM, nr. 275/33

¹⁷⁹ BOA, İ. DH, nr. 512/34861.

¹⁸⁰ BOA, İ. DH, nr. 533/36943.

¹⁸¹ BOA, A. MKT. MHM, nr. 337/27; İ. DH, nr. 538/37384; İ. DH, nr. 548/38144.

¹⁸² BOA, A. MKT. MHM, nr. 347/5; A. MKT. MHM, nr. 350/56; A. MKT. MHM, nr. 352/11; A. MKT. MHM, nr. 366/58; A. MKT. MHM, nr. 370/79.

¹⁸³ BOA, İ. DH, nr. 687/47924.

¹⁸⁴ BOA, A. MKT. MHM, nr. 373/7.

olunan askerin sayısının zabitlerle birlikte 800'e çıktığını belirtiyordu. Fakat İzmir Korveti 3 sene önce Cidde'ye gönderilmiş ve orada kalmıştı. Ayrıca Basra Tersanesi'nde havuz bulunmuyordu. Burza Korveti ile tersanedeki diğer gemiler de bakımsızlıktan işe yaramaz hale gelmişlerdi. Tersanedeki askerler ise genellikle Tersane-i Amire'den sürgün yoluyla Basra'ya gönderilen kumandanların idaresi altında bulduklarından, onların da nizamı bozulmuştu. İngilizlerin Hindistan'dan beri tarafa geçerek Aden'i zapt etmeleri, Maksat'a el uzatmaları ve Bahreyn'e madahale ile daha içerilere yayılmak istemeleri ve hatta İran'ın bile Bahreyn'de hak iddia etmeye kalkışmasının altında yatan en önemli sebep Osmanlının bölge ile bağının zayıflığıydı. Hal böyle iken bölge halkının Osmanlının gücün hissetmesi bu gibi sakıncaları da giderecekti. Bu ticaret vapurlarının nehirlerde işletilmesiyle halkın olumlu tepkisinden anlaşılıyordu. Midhat Paşa şu hususların yapılmasını istemekteydi. Öncelikle İzmir ve Bursa korvetleri bir an önce İstanbul'a alınıp yerlerine daha büyük 3-4 gemi gönderilmeliydi. Bu vapurlara yetenekli bir komutan atanmalı, merkez Basra Tersanesi olmak üzere Kızıldeniz ve Hint Okyanusu sahilleri ile Basra Körfezi'nde dolaştırılmalıydı. Vapurların bakımı için Basra Tersanesi'nde bir fabrika¹⁸⁵, kışla, havuz ve vinç gibi donanımlar hazır bulundurulmalıydı. İşe yaramayan eski vapurlar tasfiye edilmeli, yerlerine yenileri konulmalıydı. Bu yeni vapurların Kuveyt, Katif, Bahreyn ve Maskat sahillerine kadar gidip gelecek kapasitede olmaları gerekliydi. Paşa'nın bu istekleri Babiâli tarafınan uygun bulundu. Yeni sistemin hayata geçirilebilmesi için Basra Tersanesi Kumandanlığı'na atama yapıldı. Ancak 21 Aralık 1871 tarihli bir belgede Basra Tersanesi'ne fabrika ve havuzun ödenek darlığı nedeniyle yapılamadığı anlaşılmaktadır. Zira bu esnada Midhat Paşa Süveyş'te bir fabrika inşa ettiriyordu ve buranın masrafları çoktu¹⁸⁶.

Basra Tersanesi'ne Bahriye Nezareti'nin teklifi ile Zırhlı Aziziye Fırkateyni Süvarisi Miralay Ahmed Bey üç anbarı süvariliği ve birinci komodorluk unvanı ile tayini gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Kısa süre sonra Bahriye Nezareti'nin teklifiyle Basra'da bulunan gemilerin kumandasına ve Basra Tersanesi'ne nezâret etmek üzere birinci komodorluk unvanıyla tayin olunan Ahmet Bey'e maaşına ilâve

¹⁸⁵ BOA, A. MKT. MHM, nr. 275/33.

¹⁸⁶ Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği"..., s. 73-75.

olarak aylık 2500 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır (19 Mart 1873)¹⁸⁷. Bu tayinden kısa süre sonra Bahriye Nezareti'nin teklifi ile Sude ve Basra'da yapımına başlanan tersanelerin inşaatını ve Ak Deniz ve Kızıldeniz sahilleriyle Basra Körfezi'nde bulundurulmuş harp gemilerindeki askerlerin durumu teftiş üzere Bahriye Feriki Hüseyin Paşa talimatla gönderilmiştir (25 Eylül 1873)¹⁸⁸.

Tersanede zamanla işe yaramaz hale gelen gemiler tasfiye ediliyordu. Mesela 1848 yılında Basra Tersanesi'nde bulunan gemilerin elden geçirilip ıslah edilerek bu sırada tayin olunan memurlara rütbe ve nişan verilmesine dair kapudanlıkça gönderilen Bahriye Meclisi mazbatası ile layiha ve haritaların Meclis-i Vala'da görüşülmüştü¹⁸⁹. 1851'de Basra Tersanesi'nde bulunan Bağla adlı geminin sökülerek işe yarar parçalarının diğer gemilerde kullanılması uygun görülmüştür¹⁹⁰. Basra Kaymakamlığı tarafından tamir edilemeyecek derecede çürümüş olduğu bildirilen Lütfiye adlı korvetin sökülmesine ve kerestesinin odun olarak diğer alet ve edevatının ise gerektiği yerlerde kullanılmasına izin verilmiştir (11 Kasım 1868)¹⁹¹. Aynı şekilde Bahriye Nezareti'nin teklifi ile Basra Tersanesi'nde bulunan Hoca Bey adlı korvetin kullanılamaz duruma geldiği için sökülerek enkazından bir ıskuna yapılmasına izin verilmişti (8 Şubat 1875)¹⁹².

G. BASRA'DA GÜVENLİK

Aşiretlerden dolmayı sık sık güvenlik sorunları yaşanan Basra, VI. Ordu mıntukasında yer alıyordu. 1872 yılında Seraskerliğin teklifi ile Altıncı Ordu bünyesinde yeni oluşturulan Redif Beşinci ve Altıncı Alayları'nın Hille ve Basra'da

¹⁸⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 665/46313; **A. MKT. MHM**, nr. 450/76.

¹⁸⁸ BOA, **İ. DH**, nr. 673/46913.

¹⁸⁹ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 5/36.

¹⁹⁰ BOA, **A. AMD**, nr. 33/29.

¹⁹¹ BOA, **İ. DH**, nr. 583/40584. 4 Ekim 1866'da Basra'dan Yemen'deki Osmanlı askerlerine zahire götüren Lütfiye adlı korvetin yolda İngiliz donanması tarafından durdurularak gemideki gönüllü Yemenli mürettebatın esir oldukları zannıyla Osmanlı gemisini esir ticareti yapmakla itham etmeleri hususunun iki devlet arasındaki dostluk anlaşmalarına aykırı olduğu değerlendirilip İngiltere Sefareti'ne durumun üzüntüyle bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Lütfiye korveti bu yolculuğuna ancak 265 günde tamamlayabilmişti: **HR. SYS**, nr. 106/15.

¹⁹² BOA, **İ. DH**, nr. 697/48766.

bulundurulması ve şimdilik birinci taburlarının kurulup gerekli masrafın hazineden karşılanması kararlaştırılmıştı (14 Ocak)¹⁹³.

Bir yıl sonra Bağdat Vilayeti'ne bağlı Basra ile birlikte Hankin ve Huveyze sancaklarında emniyet ve asayiş güçlendirmek üzere Rumeli'nde ihdas olunan serhat taburları gibi masrafları mahallinden karşılanmak üzere bir sınır taburu oluşturulması kararlaştırılmıştı. Ayrıca, sınırda yeni gözetleme kuleleri yapılmasına izin verilmişti. Böylelikle aşiretlerin ve İranlı eşkıyanın vereceği zararlar önlemiş olacaktır. Ayrıca yapılacak bu kulelerin İran Devleti ile yeni bir sorun oluşturmaması için şimdilik geçici olarak muhafaza noktaları hükmünde yapılacağına adı geçen devlete Hariciye Nezareti vasıtasıyla ifade edilmesinin uygun olacağı değerlendirilmişti (12 Mayıs 1873)¹⁹⁴.

Osmanlı Devleti Basra'da bilhassa donanma askerlerinin eksiklerini gidermekte hassas davranmaktaydı. Tanzimattan itibaren yapılan düzenlemeler bunu açıkça göstermektedir. Merkezden donanmanın asker askerinin tekmili hususunda emirler gönderilmekteydi¹⁹⁵.

Basra'nın stratejik konumu, körfezde İran ve İngiltere ile rekabet ve aşiret sorunları buradaki Asakir-i Muvazzafa'nın noksanın zamanında giderilmesi hususuna dikkatli davranmayı gerektirmişti¹⁹⁶.

H. BASRA'DA EĞİTİM FAALİYETLERİ

Basrada bilhassa Abbasîler zamanında çalkantılı bir dönem yaşamasına rağmen kültür alanında önemli gelişmeler yaşanmıştı. Muhtelif etnik unsurların birbirlerine karışması zihnî ve dinî gayreti harekete geçirmişti. 8. yüzyılda şehrin gelişmesi zirveye ulaşmıştı. Emevîler devrinde yaşayan *Hasan-ı Basrî* ile *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî*'nin burada yetiştirmiş oldukları öğrenciler İslâmî ilimlerde büyük çığır açtılar. Bu sırada tedvîn hareketinde de büyük ilerleme kaydedildi. Kelâm, fıkıh, hadis, tarih ve Arap dili, Arap edebiyatı ve ensâb konularında bol miktarda eser kaleme alındı. Basra'nın bu devirde yetiştirmiş olduğu müellifler arasında *Ma'mer b.*

¹⁹³ BOA, **İ. DH**, nr. 644/44803.

¹⁹⁴ BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 454/8; **A. MKT. MHM**, nr. 454/88.

¹⁹⁵ BOA, **A. AMD**, nr. 36/25 **A. AMD**, nr. 36/39.

¹⁹⁶ BOA, **A. MKT. UM**, nr. 260/29; **A. MKT. UM**, nr. 280/68.

Râşid, Saîd b. Ebû Arûbe, Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme ve Ebû Avâne'yi zikretmek mümkündür. Ayrıca 8-10. yüzyıllarda Basra'da Arapça'nın gramer kurallarını tesbit eden ve *Basriyyûn* adıyla şöhret bulan büyük dilciler yetişmişti. Zaman içinde Basra, Arap edebiyatı alanında da geniş kültüre sahip ve sayısız eserler veren âlimler yetiştirmiştir. *Câhiz* çok sayıdaki eseriyle bu dönemdeki edebiyatın ilk temsilcisidir. 439 yılında kurulan ve dini felsefe vasıtasıyla izaha çalışan *İhvân-ı Safa* topluluğuna mensup *Ebü Süleyman el-Büstî, Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed el-Mehcûrî* gibi âlimler ilmî ve edebî çalışmalarını bu şehirde yürütüyorlardı. *Feylesûfî'l-Arab* unvanı ile anılan Kindî, yine bu dönemde Basra'da yetişmiş büyük filozoflardan biridir. Başka dillere en çok çevrilen Arapça edebî eserlerden *el-Makamât*'ın müellifi *Harîrî* de Basra'da doğup yetişmiştir¹⁹⁷.

Osmanlı eğitim sisteminin zaman içinde uğradığı değişimden Basra'nın da etkilendiği anlaşılmaktadır. Basra ilk kuruluşundan itibaren önemli bir dinî eğitim merkezi olmuştur. 19. Yüzyıl sonlarına doğru resmi kayıtlara yansıyan Basra ve bağlı mahaller okullarının sayısı bölgeyle verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zaten Tanzimattan itibaren Basra'daki eğitim kurumlarının durumu düzenli aralıklarla merkeze gönderiliyordu¹⁹⁸. Aşağıdaki tabloda vilayet sistemine geçildikten sonra Basra'da faaliyette olan eğitim kurumları görülmektedir¹⁹⁹.

TABLO-VI				
BASRA VİLAYETİNDE BULUNAN MEKTEBLER				
MAHAL	RÜŞTİYE MEKTEBİ	İBTİDAİ MEKTEBİ	MUSEVİ MEKTEBİ	YEKÛN
Basra	2	15	1	18
Müntefik	1	3	-	4
Ammare	1	2	-	3
Necid	-	1	-	1
TOPLAM	4	21	1	26

¹⁹⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", *DİA*, s. 111; Aziz Faval Babtî, *Alasrû'l-Emevî. Adebîhi ve Hadaratîhi*, Lobnan 1984, (Arapça), s. 145-146.

¹⁹⁸ BOA, A. MKT. MHM, nr. 136/22.

¹⁹⁹ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...*, s. 26-27.

Basra'nın eğitim alanındaki eksiklikleri daha ziyade Bağdat merkezli organizasyonla ile çözülmüyordu. Nitekim 1875 ortalarında Basra'da yeni yapıлып 40 talebesi olan Rüşdiye Mektebi için geçici olarak mahallinden 400 kuruş maaş ile bir muallim seçilmesi ve ismiyle birlikte yazısının bir örneğinin gönderilmesi Bağdat Valiliği'nden istenmiştir²⁰⁰. Bunun üzerine Basra'da açılan Rüşdiye mektebine mahallince seçilip ismi bildirilen Abdurrahman Efendi 400 kuruş maaşla tayin olunmuştu. Ayrıca bu mektebe bir adet kapıcı ile yıllık 1000 kuruş ödenek tahsis edilmiştir²⁰¹. Yine 7 Kasım 1876 tarihinde Şehrizar Mektebi mualliminin tayinini istediği Musul Rüşdiye Mektebi'nde boş yer olmadığı için isterse Müntefik veya Basra Rüşdiye Mektebi'nden birine tayininin yapılabileceği bildirilmişti²⁰². Bunun üzerine ertesi yıl Şehrizar Mektebi Muallim-i Evveli Resul Efendi 1000 kuruş maaş ile Basra Rüşdiye Mektebi'ne tayin olunmuştu²⁰³. Aynı sene Kerkük Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Resul Mesti Efendi Basra'ya naklolunduğundan onun yerine bir başkası tayin olunmuş ve oraya tayinini isteyen Salahiye'de oturan Erzurum Rüşdiye Mektebi eski muallim-i evveli İbrahim Efendi'ye bu yeni durum bildirilmişti²⁰⁴. Kısa süre sonra Müntefik Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin olunan Halil Efendi'nin görev mahalline gitmeye hazırlandığı ve Kurna Rüşdiyesi'ne de muallim arandığı Basra Valiliği'ne bildirilmişti²⁰⁵. Bu mekteplerden başka yabancı devletlerin, özellikle Fransa, açmış oldukları okullar da bulunmaktaydı. Fransız kaynaklarına göre 20. yy başlarında Bağdat ve Basra'daki Fransız okullarında toplam 1.741 öğrenci öğrenim görmekteydi.²⁰⁶

I. BASRA'DA DİNİ YAPILAR

Basra'daki dini eserlerin önemli kısmı Harem-i Şerif Vakfı'na bağlıydı ve her birinin vakfı bulunuyordu. Bu vakıfların idaresi Harem-i Şerif Vakfı memurlarınca yapılıyordu. Basra'dan başka Bağdat, Musul ve Kerkük taraflarındaki vakıfların

²⁰⁰ BOA, **Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT)**, nr. 27/23.

²⁰¹ BOA, **MF. MKT**, nr. 31/82.

²⁰² BOA, **MF. MKT**, nr.44/80.

²⁰³ BOA, **MF. MKT**, nr.48/164.

²⁰⁴ BOA, **MF. MKT**, nr.52/19.

²⁰⁵ BOA, **MF. MKT**, nr.57/128.

²⁰⁶ Geniş bilgi için bkz: Şamil Mutlu, **Osmanlı Devlet'inde Misyoner Okulları**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 145, 163,165,173,286,371.

durumu da aynıydı. Bu vakıfların her sene muhasebesi yapılır arta kalan para Haremeyn Hazinesi'ne aktarılırdı. Haremeyn Hazinesi'nin çok fazla olan masraflarının karşılanabilmesi için gelirlerin artırılmasına dikkat edilmesi ve vakıfların başkalarının zimmetinde olan alacaklarının tahsilinde özen gösterilmesi hususunda ilgililer uyuralıyordu²⁰⁷. Ancak istenilen verim alınamayınca ve düzensizlik devam edince 4 Şubat 1861 tarihli bir kararla Harem-i Şerif Vakfı'na bağlı Bağdat, Basra, Musul ve Kerkük taraflarındaki vakıfların idarî ve malî işlerinde ıslahat yapmak üzere Haremeyn eski Varidat Kâtibi Hasan Efendi müstakil memur olarak tayin edilmişti²⁰⁸. Basra Hz. Ömer döneminden itibaren sahabelerin mezarları ile ün yapmıştı²⁰⁹. Aşağıdaki tabloda Basra'daki cami ve medreseler görülmektedir²¹⁰.

TABLO- VII		
BASRA VİLAYETİNDE BULUNAN CAMİ VE MEDRESELER		
Basra Camileri	Basra'ya Bağlı Mahallerdeki Camiler	Basra Medreseleri
Abdullah Ağa Camii Seyif Camii (minarelidir) Aziz Ağa Camii Ebu Minareteyin Camii Kitane Camii Kasab Camii Arap Camii Gevaz Camii (minarelidir) İbni Abid Camii Gename Camii Hidade Camii	Seraci Camii Üveysan Camii Ferik El-Sahir Camii Menavi Lecmede-i Kebîr Camii Menavi Lecmede-i Sagîr Camii Muhciran Köyü Camii Hamdan'da Bezir Camii Hamdan'da Yeni Camii Hamdan'da Ceride Camii Feyazi Köyü Camii Zin Camii Abulhasip'de 5 cami ve medrese	Rahmaniye Medresesi Süleymaniye Medresesi Hille Medresesi

²⁰⁷ BOA, **İ. DH**, nr. 137/7038.

²⁰⁸ BOA, **A. MKT. MVL**, nr. 124/77.

²⁰⁹ R. Hartmann, "Basra", **İA**, s. 320.

²¹⁰ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ...**, s. 168-169.

Makam Ali Camii Sinan Paşa Camii	Zübeyir’de 15 cami ve 8 medrese	
-------------------------------------	------------------------------------	--

Osmanlı Hükümeti talep veya ihtiyaç durumunda Basra’daki dinî eserleri tamir ettiriyordu. Mesela 28 Mart 1870 tarihinde Basra’nın doğusunda olup civarında başkaca câmii olmayan ve ibadet edilemeyecek duruma düşen Minavi Paşa Câmii’nin tamirine karar verildi. Tamir için düzenlenen keşif defterinde tahmin olunan 35.000 kuruş masrafın vakıf gelirlerinden karşılanmak üzere Bağdat Valiliği’ne izin verilmişti²¹¹. Basra’da zamanla bazı camiler harap olmuştu. Bunlar; Heydarani Cami; Hoca Mahmut Cami; Gönü Cami; Muhsin Mehasin; Kible Cami; Hefafe Cami; Büstan Kasap Cami; Mecmua Cami; Feres Cami; Bağdadi Cami; Devasir’de Hest Cami; Güneyde Hamdan taraflarında 1 camiydi. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi Basra’da bulunan türbeler buranın önemli bir dini merkezi durumunda olduğunu anlamıza yeterlidir²¹²

TABLO- VIII	
BASRA VİLAYETİ’NDE BULUNAN ASHÂB-I KİRÂM, EVLİYA VE ŞEYHLERİN TÜRBELERİ	
BULUNDUĞU YER	TÜRBE ADI
Basra	Şeyh Muhammed Emin El-Gevaz
Basra	Şeyh Abdullah
Basra	Şeyh Cebare
Basra	Şeyh İzzettin
Basra	Şeyh Habibullah
Basra	Şeyh Muhammed El-Cozi
Basra	Şeyh Ali Abdulselam
Basra	Şeyh İbrahim El-Redini
Zübeyir Kasabası	Hız. Zübeyir b. Â’vam Türbesi
Basra ile Zübeyir arasında	Hız. Talha’nın Türbesi
Zübeyir Kasabası	Enes b. Mâlik Türbesi

²¹¹ BOA, İ. DH, nr. 609/42436.

²¹² Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra ..., s. 169-170.

Zübeyir Kasabası	Hız. Şey Hasan El-Basri Türbesi
Zübeyir Kasabası	Hız. Hasan ibn-i Seyreyin El-Muabber Türbesi
Abulhasib Kasabası	Hız. Abdurrahman b. A'vf Türbesi
Abulhasib Kasabası	Hız. Mikdad ibn-i Esved El-Kindi Türbesi
Zübeyir Kasabası	Basra Eski Valilerinden Utbe b. Gazvan
Zübeyir Kasabası	Utbe El-Gulam
Zübeyir Kasabası	Evliyadan Süheyl b. Abdullah
Zübeyir Kasabası	Ahmet b. Harun Er-Reşit
Hey Kazası	Hız. Ebu Ye'lâ Türbesi
Hey Kazası	Hız. Ebulzlgafari Türbesi
Hey Kazası	Hız. Said b. Cebir Türbesi
Bataih bölgesinde	Hız. Gavsizam Ahmet Er-Rufa'i Türbesi
Amara Kazasında	Hız. Aziz Peygamberin Makamı
Amara Kazasında	Hız. Ali'nin oğullarından Hız. Abdullah'ın Makamı
Basra	Hız. Yahya b. Zekeriya Makamı
Basra	Hız. İmam Ali'nin Makamı
Basra	İmam Abbas'ın Makamı
Basra	Hız. Yahya b. Musa Türbesi

Basra'daki hurmalık ve bağlarının gelirlerin Harem-i Şerif Evkafı'nın 1835 yılından itibaren Mekke'den Basra'ya nöbetleŐe gelen ağalar tarafında alınmaktaydı. Ancak 1865'e gelince bu uygulama tartıŐılmıŐ ve bahsi geçen gelirlerin hazineye gönderildiğine dair bir kayda rastlanmamıŐtı. Bu gelişme zerine Basra'daki bu gelirlerin diğer vakıflar gibi Evkâf Hazinesine bağlı Mahalli Evkâf Müdürleri tarafından idare edilmesine ve hâsılatının oŐr alınmadan, merkeze gönderilmesine karar verilmiŐti²¹³. Ancak bu uygulama sadece bir sene sürebilmiŐtir. Ertesi sene daha önce Meclis-i Vala'nın mazbatası üzerine idaresi mahalli evkâf müdürlerine bırakılıp gelirleri merkeze gönderilen Basra'daki Harem-i Şerif Evkafı'nın hurmalık ve bağlarının idaresi daha önce olduğu gibi tekrar ağalara bırakılmıŐtır. Çünkü daha çok Bedevî Araplar tarafından inşa olunan bu vakıfların idaresinin el deđiŐtirmesi zihinleri bulandırdığu ve vakıf anlayışının geliŐip yaygınlaŐmasını sekteye uğrattığu

²¹³ BOA, İ. MVL, nr. 537/24113.

görülmüş, ayrıca mahallî evkaf müdürlerinden şikayetler çoğalmış ve hasılat azalmıştı²¹⁴.

K. BASRA'DA SAĞLIK

Basra'nın havası ve arazi yapısı bölge insanın sağlığını etkileyen önemli faktörlerdendi. Mesela bazı bölgelerde oluşan bataklıklar ve koku günlük yaşamı da olumsuz etkiliyordu. Arabistan Yarımadası kuzeyinden esen kuzey rüzgârı, her Basra için yararlı görülüyordu. Rüzgârların geçtiği yerlerde bataklık veya durgun su bulunuyorsa, bu bataklıkların içinden çıkan buhar genelde çeşitli hastalıklara neden oluyordu. Böylece bataklık sıtması yayılıyordu. Havanın sıcak-kuru veya sıcak-nemli olması bölgede yaşamı çok etkilemekteydi²¹⁵.

Basra'da ticari dolaşım ve hac organizasyonu nedeniyle zaman zaman kolera salgınının etkili oluyordu²¹⁶. Bu gibi olumsuzlukların giderilmesi için sağlık alanındaki en önemli atılım karantina teşkilatının kurulması olmuştu²¹⁷. 19. yüzyılda bölgede görülen veba salgınlarına ve diğer bulaşıcı hastalıklara karşı tatbik edilen karantina uygulaması için, liman ve gümrük sahasında karantina binaları ve alanları oluşturulmuştu. Daha sonraları şehir geliştikçe Rüsûmat İdaresi'nin bitişiğinde bulunan eski karantina mahalli idarece satın alınarak, yeniden bir karantinahane ile birlikte yolcu salonları ve ambarların inşası kararlaştırılmıştı. Buna göre, Basra liman ve gümrük binalarının bulunduğu alanda, zaman zaman, yükleme ve boşaltma ve yolcularla ilgili ihtiyaçlara cevap verecek muhtelif tesislerin yapımı ve onarımı faaliyetleri yürütülmüştür²¹⁸.

Teşkilat kurulduktan sonra doktor atamaları yapılmıştı. Karantina usulünün uygulanması için 1849 senesi başından itibaren aylık 2250 kuruş maaşla Doktor Veliyyüddin Efendi Basra'ya, 1750 kuruş maaşla Doktor Mehmet Arif Efendi de

²¹⁴ BOA, **İ. MVL**, nr. 570/25612; BOA, **A. MKT. MHM**, nr. 379/30

²¹⁵ **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra** ..., s. 140-156.

²¹⁶ BOA, **İ. DH**, nr. 240/14560; **A. AMD**, nr. 32/38; **İ. DH**, nr. 238/14410; **İ. DH**, nr. 241/14614 **İ. DH**, nr. 418/27648.

²¹⁷ Gülden Sarıyıldız, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, TTK, Ankara 1996, s. 1, 32, 89-93.

²¹⁸ Davut Hut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü" ..., 29-30.

Musul'a tayin olunmuştu²¹⁹. Basra karantina binasına zamanla farklı işler için de kullanılmaya başlanmış ve sistem ihmal edilmişti. Bunun üzerine Bağdat Valiliğine emir gönderilerek, yarısı bir İngiliz tacirine kömür deposu olarak kiralanan diğer yarısı da yerel hükümet tarafından zahire ve odun deposu haline getirilen Karantina Merkezi'nin boşaltılıp, gerektiğinde kullanılmak üzere hazır hale getirilmesi istenmişti (26 Mayıs 1863)²²⁰.

1864 yılı sonlarında gerek Basra'da gerekse Şattülarab'ın Fars Denizi'ne dökülen boğazdaki Fav'da karantina merkezi kurulması ve gerekli personel istihdamı için irade çıkmıştı. Burada bir de telgraf hattı oluşturulacaktı²²¹. Aynı şekilde 7 Mart 1869 tarihinde, Basra'da bulunan Aşar Boğazı'ndaki harap olan karantina merkezinin tamir ettirilerek, gerekli olan 44.000 kuruşun hazineden karşılanması için Padişah iradesi çıkmıştı²²².

Basralılar Bağdat Valisi Midhat Paşa döneminde yapımına başlanan hastane için yardımda bulunmuşlardı (1869)²²³. Aşağıda gösterilen toplanan yardım paralar Bağdat'ta yayınlanan yerel gazete *Zevra*'da duyuruluyordu²²⁴.

TABLO- IX	
BAĞDAT HASTAHANESİ İÇİN BASRALILARIN YAPTIĞI YARDIMLAR (1870)	
Yardım Yapanın Adı	Yardım Miktarı (Kuruş)
Kurna Kaymakamı Rifat Bey	1.000
Muhasibici Selim Efendi	500
Basra Nüfus Nazırı Muhammed Efendi	500
Zabtiye Taburu Ağası Ahmet Ağa	500
Abulhasib Kaymakamı Emin Efendi	500

²¹⁹ BOA, C. SH, nr. 15/739.

²²⁰ BOA, A. MKT. MHM, nr. 264/57.

²²¹ BOA, İ. MVL, nr. 519/23370; Gülden Sarıyıldız, **Hicaz Karantina** ..., s. 91-93. Daha sonralar Basra'ya bağlı Fav'daki durumda bulunan ve tamiri kararlaştırılan karantina merkezi için tahmin olunan 6.600 kuruş masrafın Sıhhiye Nezareti bütçesinden ödenmesi emredilmiştir: İ. ŞD, nr. 48/2625.

²²² BOA, İ. MVL, nr. 585/26311

²²³ *Zevra*, No: 12, 23 Cemaziyelevel 1286, s. 24.

²²⁴ *Zevra*, No: 34, 7 Zilka'de 1286, s. 67.

Tüccardan Hacı Abdullah Çelebi	500
Hacı Ahmet Alatiya	500
Hamedan Müdürü Emin Efendi	400
Evkaf Müdürü Saadeddin Efendi	300
Muhmede Şehbenderi İnyetullah Efendi	300
Muhasebe Katib-i evveli Abdüllkadir Efendi	300
Hacı Musa Çelebi	300
Kurna Tüccarından Hacı Cafer	300
Tahrirat Müdürü İbrahim Hilmi Efendi	250
Abulhasib Naibi Ahmet Münir Efendi	250
Molla Ömer Efendi	250
Devasir Nahiyesi Müdürü İbrahim Ağa	250
Abulhasib Mali Katibi Hacı Ali Efendi	250
Abulhasib Deavi Meclisi Azasından Mehmed Hamdi Efendi	200
Azadan Kasım Çelebi	200
Azadan Mehmed Raif Efendi	200
Zeyn Nahiye Müdürü Kasım Ağa	200
Fav Müdürü Hamid Efendi	200
Kurna Naibi Mahmud Efendi	200
Razialmalallah Tarafından	200
Tüccardan Hacı Abbas	200
Seyyidülhamidzade Ahmet Çelebi	195
Zeyn karyesi muhtarı Şeyh Süleyman	150
Kurna Rüsumat Müdürü İsmail Efendi	150
Telgraf Memuru Ahmet Ağa	150
Molla Şaban ibn Receb	145
Tahrirat Katibi Halil Efendi	125
Muhasebe Ketebesinden Seyyid Salih Efendi	100
Abulhasib Sandığı Emni Seyyid Ahmet Efendi	100
Mullak Hacı Ali Alyan	100
Mullak Malagit Efendi	100
Nehihuz Muhtarı Hasan Alamir	100
Muhammed Alamir Çelebi	100
Kurna Mal Katibi Mustafa Efendi	100
Kurna Meclis Katibi Şevket Bey	100
Zabita Yüzbaşısı Veli Ağa	100

Tüccardan Huseyin Almirza	100
Amiya Muhtarı Hacı Sarıda	100
Abulhasib ahalisinden Hacı Ömer Efendi	97
Mullak Ali ibn Abdullatif	97
Mullak Molla Rıza	97
Molla Tahir Efendi	97
Muhtar Hacı Bekir tarafından	97
Mullak İbrahim veled Mazi	97
Sultan Alamir tarafından	92
Devasir Katibi Molla Rıza Efendi	50
Zeyn Katib Abdülgani Efendi	50
Kurna Sandık Emimi Aziz Efendi	50
TOPLAM	11.583

Basra'daki hemen her gelişmeyi yakından izleyen ve bundan etkilenen İngiltere, gümrüklerde yaşanan zorluklara benzerini karantina uygulamasında da ortaya çıkarmıştı. İngiltere Sefareti kanalıyla Babiâli'ye yapılan müracaatta; Basra'da yürürlükte olan karantina uygulamasından ve alınan vergilerden şikâyetçi olan İngiliz tacirler, bu uygulamanın Basra'nın gelişmesine engel olacağını ve *Hankin*'de kurulan karantina merkezinin zahirdeki amacının kolera hastalığını önlemek olsa da gerçek amacın İranlı hacıları rencide etmek olduğunu, bu uygulamadan İngilizlerin muaf tutulması gerektiğini bildirilmişlerdi²²⁵.

²²⁵ BOA, **HR. TO**, rd. 241/70. Ayrıca bkz. Gülден Sarıyıldız, **Hicaz Karantina ...**, s. 104.

SONUÇ

Basra, tarih boyunca bir parçası olduğu Irak coğrafyasının kaderine ortak olmuş, bu önemli kıtayı ele geçermek isteyen güçlerin de doğal olarak hedefi haline gelmişti. Şehir, kuruluşundan itibaren sadece dışarıdan fetih maksatlı saldırılara değil, çoğunluğu aşiretlerden kaynaklanan iç gaileler nedeniyle de her türlü karmaşayı yaşamıştı. Kısmi de Basra için huzurlu günler ancak bölgede Osmanlı hâkimiyeti tam manasıyla sağlanınca geldi.

Osmanlı idâresi boyunca Basra'ya hak ettiği önemin verildiğini söylemek mümkündür. Devlet, bölgenin sorunları ile yakından ilgilenmeye çalışıyordu. Midhat Paşa gibi son derece donanımlı bir yöneticinin bölgeye atanması bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Osmanlı'da daha II. Mahmud'un saltanatından itibaren klasik taşra düzeninin yenilenmesi babında eyalet sisteminde birtakım düzenlemelere gidildiği bilinmektedir. II. Mahmud dönemi uygulamalarının sonuçları 1839 Tanzimat Fermanının ilanı ile önemli bir eşiği geçmiş oluyordu. Bu dönemde daha önce yaşanan birtakım aksaklıkların giderilmesi, özellikle vergilerin herkesin gelirine göre alınması konusundaki olumsuzlukların kaldırılması amacıyla 1840'da iltizam usulü lağvedilmiş ve hazine gelirlerinin doğrudan merkezden atanan muhassıllar tarafından toplanması kararlaştırılmıştı. 1849'da yayımlanan yeni bir talimatname ile eyalet meclisleri adını alırken, sancak merkezlerinde de küçük meclisler kurulmuştur. Daha sonra sancak yönetimi kaymakamlara bırakılırken, kazalar da kaza müdürleri idareci kabul edildi. Bu süreçte sancak idaresinde eski fonksiyonundan ayrı olarak Mutasarıflık kurumunun ön palan çıktığı dikkati çekmektedir. Basra yönetiminde Mutasarıflar etkili olmuştu.

Bağdat ve Basra için önemli değişimlerin yaşandığı 1864 ve 1867 Vilayet Nizamnâmeleriyle Osmanlı toprakları vilayet, sancak, kaza ve köylerden oluşan yönetim birimlerine ayrılıyordu. Bu düzenlemeler ile yöneticilerin unvan ve atanmalarında bir değişikliğe gidilmişti. Eyalet adı vilayete dönüşürken, vali yönetici olarak durumunu ve unvanını koruyacaktı. Sancak terimi yerine ise zaman zaman

liva teriminin kullanıldığı görülecek ve sancak yönetimi kaymakam yerine Mutasarrıfa bırakılacaktı. Kaza birimi ise 1842'deki statüsünü korumakla birlikte seçimle göreve getirilen kaza müdürü yerine kaza yöneticisi olarak kaymakam iş başına getirilecekti. Böylece en önemli değişiklik kaza yönetiminde yapılmış oluyordu. 1871'e gelindiğinde nahiyeler de yönetim birimi olarak bu teşkilatta yerini alacaktır. Vilayet yönetimi ise valinin başkanlığında birçok üyeden oluşan Vilayet İdare Meclisi tarafından yürütülmekteydi. Bu kurullar Bağdat ve Basra'da biraz gecikmeli de olsa oluşturulmuştu.

Osmanlı idaresine girdikten sonra belli bir istikrar kazanmış olan Basra'da, özellikle mahallî idarecilerden Efrâsiyâb ve halefleri döneminde Hollandalı, İngiliz ve Hintli tacirlere çeşitli imtiyazlar verilerek depolar ve hanlar inşa edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında şehir bir yandan Avrupalı tacirlerin, diğer yandan Arap ve Osmanlı tacirlerin buluştuğu, alış-veriş yaptıkları önemli bir merkez haline gelmişti. Günümüzde petrolün oynadığı rolü, Osmanlı döneminde baharat yolu ve deniz ticaretinin oynadığı düşünüldüğünde, sahip olduğu stratejik konumu ile birlikte Basra'nın önemi daha da iyi anlaşılacaktır.

18. yy. sonlarından itibaren Osmanlılar, Basra Körfezi'nde etkin bir güç olarak bulundu. Bu etkinlik I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Osmanlılar bu bölgede geleneksel idare tarzını bozmamış, merkezden gönderilen valilerin yanı sıra bölge halkı içinden tayin ettikleri kaymakamlarla yönetim tarzını benimsemişlerdir. Katar ve Kuveyt'teki uygulamalar buna örnektir.

Basra arazisi, 19.yy.'ın ikinci yarısında bütün Irak toprakları gibi Basra Eyaleti'nin bir parçasını teşkil ediyordu. Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği görevinden ayrılmasından sonra bazen vilâyet bazen da mutasarrıflık şeklinde idare edildi. Bu bölge 1884'de kesin olarak ayrı bir vilâyet hâline getirildi. Bu vilâyet, bütün aşağı Irak'ı içermekte ve Basra Körfezi'nin doğu kıyıları ile bu kıyıların hinterlandında uzanmaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV BELGELERİ

1- Defterler

Ayniyat Defterleri (AD); Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

2- Perakende Evrak

Amedi Kalemî Mühîme Evrakı (A. M); Bâb-ı Âsafî Teşrifat Kalemî (A. TŞF); Cevdet Dahiliye (C. DH); Cevdet-İktisat (C. İKTS); Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemî (HR. MKT); Hâriciye Nezâreti Siyasî Evrak (HR. SYS); Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO); Hattı Hümayun Tasnifi (HAT); İrade Meclis-i Vela (İ. MVL); İrade-Dahiliye (İ. DH); İrade-Divân-ı Ahkâm-ı Adliye (İ. DA); İrade-Hâriciye (İ. HR); İrade-Mesâil-i Mühimme (İ. MMS); Maarif Nezaretî Mektubî Kalemî (MF. MKT); Sadaret Amedi Kalemî Divan-ı Hümayun Mühîme (A. DVN. MHM); Sadâret Divân-ı Hümâyun Kalemî (A. DVN); Sadâret Evrakı Amedi Kalemî (A. AMD); Sadâret Evrakı Mektubî Kalemî (A. MKT); Sadâret Evrakı Mektubî Kalemî Mühimme (A. MKT. MHM); Sadâret Evrakı Mektubî Kalemî Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD); Sadâret Mektubî Kalemî Devâir (A. MKT. DV)

B- MATBU ESERLER

1- Süreli Yayınlar

a- Salnameler ve Resmî Matbu Yayınlar

Düstur, I. Tertip, C. I

Muâhedât Mecmû'ası, C. I, Hakikat Matbaası, Dersaadet 1294.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (SDAO) Sene 1272; 1282; 1283; 1285; 1293.

Salname-i Vilayet-i Bağdat, Sene 1299.

Salname-i Vilayet-i Basra (SVB), Sene 1318.

b- Gazeteler

Zerva

2- Kitaplar ve Makaleler

- 1864 Nizamnâmesi **Düstur**, Birinci Tertib, C. I, İstanbul, s. 608-624.
- ABADAN, Yavuz, “Tanzimat Fermanı'nın Tahlili”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık, Mehmed Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yay., Ankara 2006, s. 37-63.
- ABDULATİF, Abdümşafi Mohammed, **El-Âlemü'l-İslâî fi'l-Asri'l-Enevî**, Mısır 1989.
- ADAMUV, Al-Askandar, **Vilâyetü'l-Basra fi-mâzîhi ve hâzrihî**, (Çev. Haşim Al-Takriti), C. 1, Basra 1982.
- Ahmet Rif'at, **Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye**, C. II, İstanbul 1299.
- AK, Mahmut (haz.), **Aşık Mehmed Menâzü'l-Avâlim**, C. I-III TTK, Ankara 2007.
- AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1853-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993.
- , “Osmanlı Merkez Teşkilâtının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)”, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul 2004, s. 45-86.
- , “Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak”, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul 2004, s. 83-102.
- ALBASRÎ, Abdullah bin İsa bin İsmail, **Târîh-i Medeniyetü'l-Basra**, (Yay: Fahir Cabir Meter), Basra Üniversitesi.
- Ali Haydar (Midhat), **Midhat Paşa, Hayât-ı Siyasiyesi, Hidemâti, Menfa Hayatı (Tabsıra-i İbret)**, İstanbul 1325.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyamı Mısır Meselesi, 1831-1841**, I. Kısım, Ankara 1988.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, TTK, Ankara 1997.
- AYDIN, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları**, İstanbul 1990, s. 81-106.

- BABTİ, Aziz Faval,
Süleyman Nutkî (Terc.)
BAŞAR, Fahameddin,
BAYINDIR, Atıf,
BAYKARA, Tuncer,
BEYHAN, Mehmet Ali (Haz.),
----- (Haz.),
BIRKEN, Andreas,
BİLGE, Mustafa L.,
BOSTAN, İdris,
-----,
CEYLAN, Ebubekir,
COLLAS, Bernard Camille,
- Alasrü'l-Enevî. Adebîhi ve Hadaratîhi**, Lobnan 1984, (Arapça).
Basra Körfezi Rehberi, İstanbul 1317.
Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730), TTT, Ankara 1997.
“Türkiye’de Vilayetler İdaresinin Geçirdiği Safahat”, **İdare Dergisi**, C. 170, İstanbul 1944, s. 48-75.
Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu’nun İdari Taksimatı, Ankara 1988.
Şirvanlı Fatih Efendi, Gülzâr-ı Futûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışı), Kitapevi Yay., İstanbul 2001.
Câbi Ömer, **Câbi Târihi, (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkitli Metin I**, TTK yay., Ankara 2003.
Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Dr. Ludwig Reichert, Verlag, Wiesbaden 1976.
“Basra Körfezi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C. V, İstanbul 1992, s. 114-117.
Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire, TTK, Ankara 1992.
“Basra Körfezi’nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)”, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 135-143.
“Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad 1831-1872”, **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi**, İstanbul 2006.
1864’te Türkiye, (Çev: Teoman Tunçdoğan), Bileşim Yay., İstanbul 2005.

- ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, **Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan**, TTK, Ankara 1985, s. 257-277.
- ,
-----,
-----,
- ÇAKIR, Coşkun, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul 2001.
- DANIŞMEND, İsmail H., **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. IV, Ankara 1961.
- DUMONT, Paul, “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (Ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli), C. II, İstanbul 1999.
- EFE, Ayla “Muhassıllık Teşkilatı”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Eskişehir 2002.
- ENGELHARD,E. **Tanzimat ve Türkiye**, (Çev: Ali Reşad), Kaknüs Yay., İstanbul 1999.
- EREN, Ahmet Cevat, **Selim III’ün Biyografisi**, İstanbul 1964.
- ,
-----,
- ESER, Alaattin (Çev:), Mehmed Hurşid (Paşa), **Seyahatnâme-i Hudûd**, Simurg Yay., İstanbul 1997.
- Faik Sabri, **Osmanlı Coğrafya-i Tabii ve İktisadisi**, İstanbul 1333.
- GENCER, Ali İhsan, **Bahriye’de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti’nin Kuruluşu (1789-1867)**, İstanbul 1985.
- ,
-----,
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, **Bellekten**, C. LXV/243, Ankara 2002, s. 655-661.

- GURAYIBA, Abdullkarim, **Alarap ve Altürk**, (Arapça), Dimaşk Üniversitesi Yay., Suriye 1961.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara 1998.
- , "Basra", **DİA**, C. V, İstanbul 1992, s. 108-114.
- HARTMANN, R., "Basra", (Terc. Besim Darkot- M. Tayyip Gökbilgin), **Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)**, C. II, İstanbul 1979, s. 319-328.
- HUT, Davut, "Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın II. Yarısında Basra Gümrüğü", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi** İstanbul 1999.
- , "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 3, İstanbul 2000, s. 122-139.
- İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkileri", **Belleten**, TTK, Ankara 1964, S. XXVIII, s. 623-649.
- , "Eyalet", **DİA**, C. XI, İstanbul 1995, s. 548-550.
- , "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu", **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1996, s.343-360.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "İslahat", **DİA**, C. XIX, İstanbul 1999, s. 170-174.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1943.
- , "Mahmud II (1808-1839)", **İ.A**, C. VII, Eskişehir 1997, s. 165-170.
- , **Osmanlı Tarihi**, C. V, TTK, Ankara 1999.
- , **Osmanlı Tarihi**, C. VII, TTK, Ankara 1988.
- , **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, - Nizam-ı Cedit- 1789-1807**, TTK yay., Ankara 1988.

- KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK, Ankara 1985.
- KILIÇ, Orhan, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdarî Taksimatı**, Elazığ 1997.
- KILIÇ, Selda, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa” **A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 37, Ankara 2005, s. 99-111.
- KORKMAZ, Adem, “Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2005.
- KURAN, Ercüment, **Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)**, İstanbul 1957.
- , “III. Selim Zamanında Türkiye'nin Çağdaşlaşması ve Fransa”, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, (Der. Mümtaz'er Türköne), Ankara 1994, s. 51-58.
- KURŞUN, Zekeriya, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti**, Ankara 1998.
- , “Basra Körfezi'nde Bir Arap Aşireti: Acman Urbani (1820-1913)”, **Bellekten**, LXIII/236, Ankara 1999, 123-163.
- KUTLUOĞLU, Muhammed H., **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul 1998.
- LEVY, R., “Piri Reis”, **İA**, C. IX, İstanbul 1964, s. 561-565.
- LEWIS, Bernand, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), TTK, Ankara 2000.
- LORIMAR, J. J., “Delil al-Halij”, **Coğrafya Bölümü**, C. 1, Katar 1975.
- MORDTMANN, Andreas David, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, (Çev. G. Songu-Habermann), C. I-II, Pera Yay., İstanbul 1999.
- Mufassal Osmanlı Tarihi**, (Ananonim), C. V, İstanbul 1971.
- Mustafa Şeref, **Hukuk-ı İdare-i Vilayet**, İstanbul 1329.

MUTLU Şamil,

Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri: Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995.

-----,

Osmanlı Devlet'inde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005

OĞUZ, Süleyman,

Osmanlı Vilayet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878-1885), Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

ONAR, Sıddık Sami,

İdare Hukukunun Umumî Esasları, C. II, İstanbul 1966.

ORHONLU, C.-T. Işıksal,

“Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, **Tarih Dergisi**, C. XIII, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 77-103.

ORTAYLI, İlber,

Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880), Ankara 2000.

-----,

“Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Modernleşme ve Mahallî İdare Alanındaki Gelişmeler”, **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, C. III/1-3, İstanbul 1982, s.143-144.

-----,

“İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyâlet İdare Meclislerinin Etkisi”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim: Makaleler-I**, Ankara 2004, s. 233-239.

-----,

“Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, C. III, S. 1-3, İstanbul 1982, 137-148.

-----,

“Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilat”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCİCA Yay., C. I, İstanbul 1999.

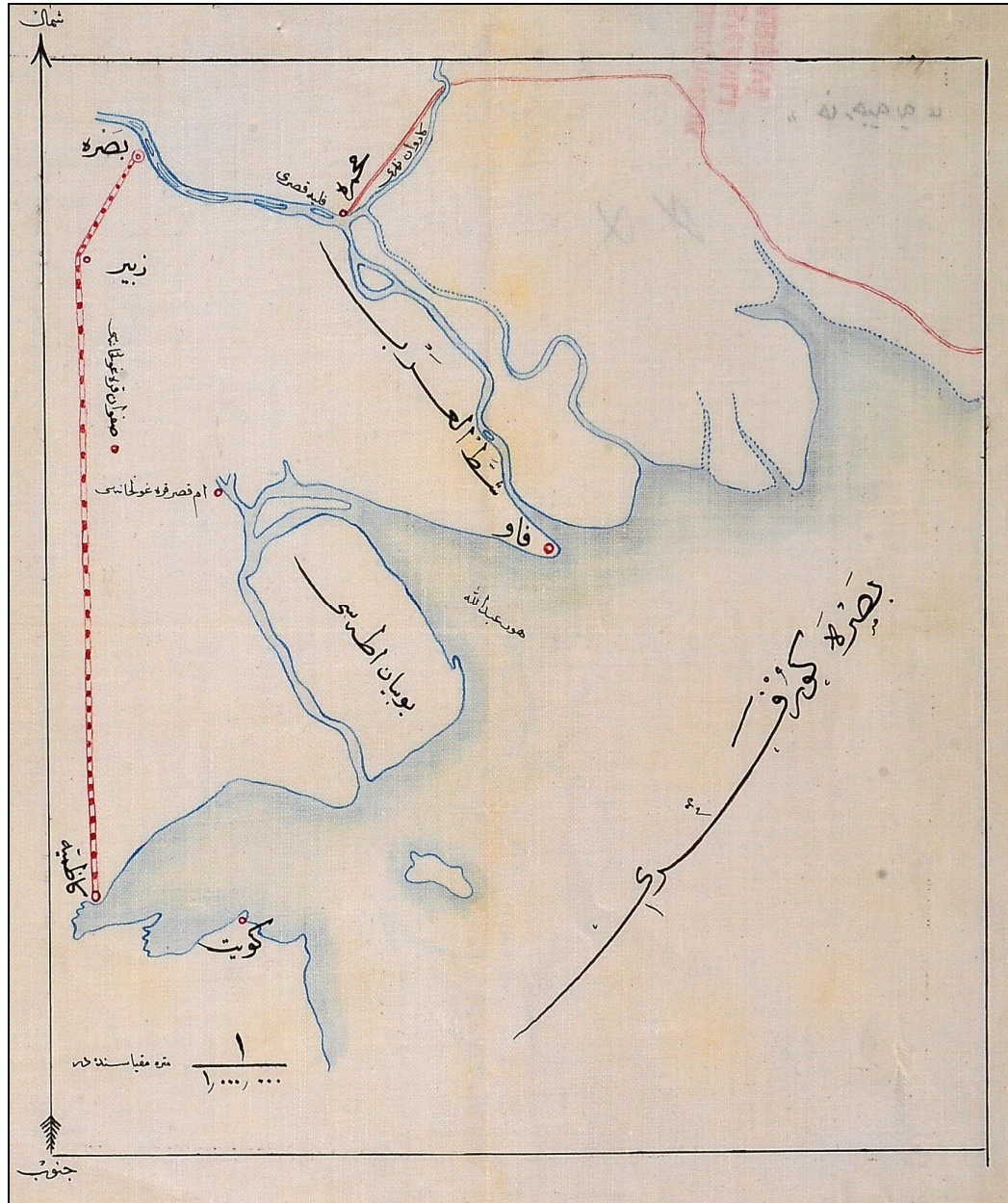
-----,

“The Port Cities in the Arab Provinces of the Ottoman Empire (A Study of the Disintegration of the Arab World in the Nineteenth Century with a Special

- Reference to Basra), **Ottoman Studies**, İstanbul 2004, s. 129-141.
- , **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 2001.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra**, (Yay. Cengiz Eroğul, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi), Golobal Stratejik Enstitüsü, TIKV, Ankara 2005.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, "Ege Adaları'nın İdarî Yapısı (1830-1923)", **Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı**, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara 2003.
- , **Yakındönem Tarihimize Rodos ve Oniki Ada**, Doğu Kütüphanesi Yay. İstanbul 2006.
- , "Mutasarrıf", **DİA**, C. 31, İstanbul 2006, s. 377-379.
- ÖZ, Mehmet, **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, İstanbul 1997.
- ÖZBARAN, Salih, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 25, İstanbul 1971, s. 51-72.
- , **Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı**, İstanbul 2004.
- ÖZGEN, Asuman, "1272H/1855-6 ile 1328H/1910 yılları arasında Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Hicaz ve Yemen Vilayetlerinin İdari Taksimatı", **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Niğde 2000.
- ÖZKAYA, Yücel, "Tanzimat Öncesi Sosyal ve Kültürel Durum ve 1840-1850 Arasında Taşrada Tanzimatın Uygulanışı", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)**, TTK, Ankara 1991, s. 121-140.
- , "Kaymakam", C. XXV, **DİA**, Ankara 2002, s. 84-85.
- PAMUKÇU, Ekrem, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- RİZAJ, Skender, "Midhat Paşa'nın Rumeli'nde Vilâyet Kurulmasındaki Rolü", **Uluslararası**

- Midhat Paşa Semineri-Bildiriler ve Tartışmalar**, (Edirne, 8-10 Mayıs 1984), Ankara 1986, s. 57-65.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı Dönemi'nde Irak'ın İdari Taksimatı”, (Çev: Mustafa Öztürk), **TTK, Belleten**, C. LIV, S. 211, Ankara 1991, s. 1233-1257.
- SARICAOĞLU, Fikret, **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, TATAV yay., İstanbul 2001.
- SARIYILDIZ, Gülden, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, TTK, Ankara 1996.
- SENCER, Muzaffer, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, İstanbul 1986.
- SEYDİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1841)”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İstanbul 1990, s. 129-146.
- , “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, **Türkler**, C. XIII, Ankara 2002, s. 561-576.
- , “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilâyet Nizâm-nâmesi ve Getirdikleri”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. V/5, Ankara 1996, s. 89-103.
- , “Yerel Yönetim Metinleri (VII): 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. V/6, Ankara 1996, s. 89-99.
- , “Yerel Yönetim Metinleri-III: Tuna Vilayeti Nizamnamesi”, **Yerel Yönetimler Dergisi**, C. 5, S.2, Ankara 1996, s. 67-81.
- SHAW, S.-E. K. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev. Mehmed Harmancı), TTK, C. II, İstanbul 1982.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “Osmanlılar Döneminde Basra Körfezi'nin İktisadi Önemi”, **İktisat Tarihi, Toplu Makaleler-I**, Kitapevi Yay., İstanbul 2005, s. 259-263.

- TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, İstanbul 2002.
- TURAL, Erkan, “1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 13, S. 2, Ankara 2004, s. 93-123.
- , “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilayat Talimatnamesi”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, S. 14., Ankara 2005.
- TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, İstanbul 1994.
- UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul 2000.
- UMAR, Ömer Osman, “Basra ile Müntefik’te Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa”, **Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 1, Elazığ 2004, s. 5-38.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Selim III’ün Veliht iken Fransa Kralı Lûi XVI ile Muhaberele”, TTK, **Belleten**, C. II/5-6, Ankara 1938, s. 193-219.
- , **Osmanlı Tarihi**, C. II, TTK, Ankara 1994.
- ÜNVER, Metin, “Tanzimat taşrasının İstanbul Buluşması: İmar meclislerinin Kuruluş Süreci”, **Eski Çağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, (Ed. Feridun.M. Emecen), Kitapevi Yay, İstanbul 2009, s. 119-161.
- Vak’a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, (Haz. Münir Aktepe), TTK, C. XIII, Ankara 1990.
- YAZICI, Nesimi, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002.
- YILDIRIM, M. Reşat, “1864 Vilâyet Nizamnâmesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi**, İstanbul 1977.

Harita-2

Şattü'l-arab'ın mansabı Basra Körfezi; Basra, Fav ve Kuveyt şehirlerinin konumunu

(BOA, HR.SYS, 96/19, Lef 6)

Harita-3

Muhammara şehri ve Basra'ya bağlı Zübeyir ve Kurna kasabalarının Şattü'l-arab'a göre konumu

(BOA, HR.SYS, 96/19, Lef 7)

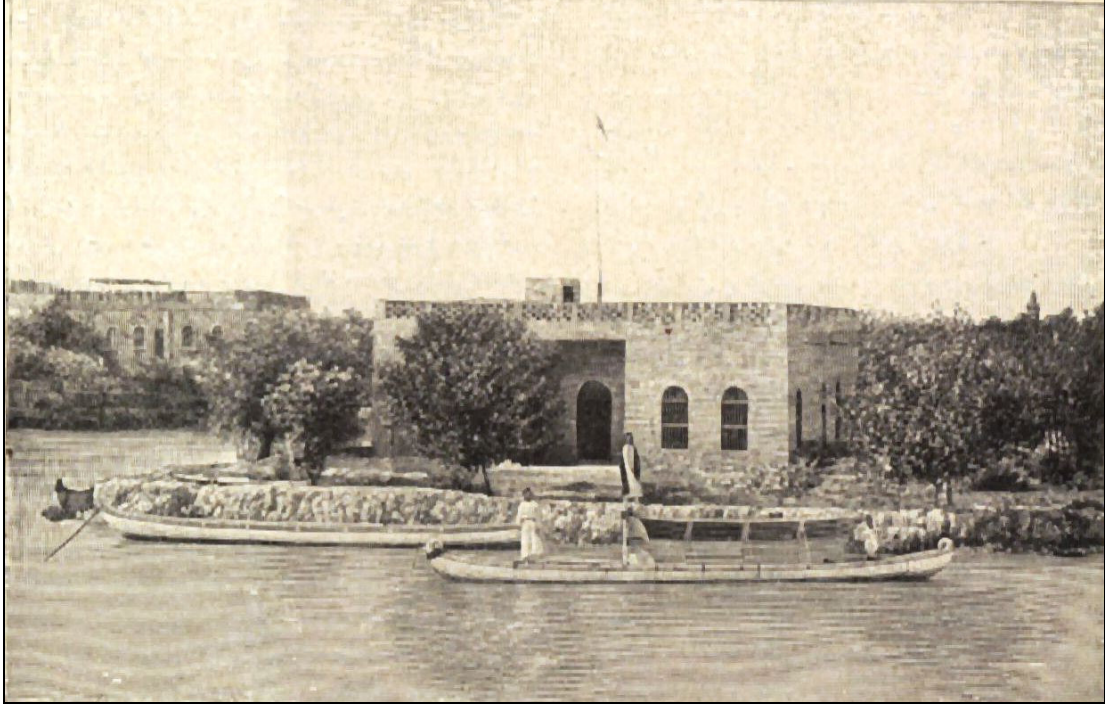
Harita-4
Basra Körfezi
 (BOA, HR.SYS, 96/19, Lef 2)

Resim-1

Basra Hükümet Konağı

(Kaynak: Servet-i Fünûn, C. 22, nr. 562; 17 Kanunısani 1317)

Resim-2

Basra'da Aşar Boğazı'ndan Bir Kesit

(Kaynak: Servet-i Fünûn, C. 22, nr. 562; 17 Kanunısanı 1317)